

У УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КНІВ

4

1966

НОВІ КНИГИ

ЗАТЕНАЦЬКИЙ Я. П.— Українське мистецтво першої половини ХІХ ст., вид-во «Мистецтво», К., 1966, 100 с. з іл.

Изюмскому тепловозоремонтному — 50 лет. Очерк, изд-во «Прапор», Харьков, 1965, 62 с.

Львівський обласний державний архів. Путівник, вид-во «Каменярь», 1965, 375 с.

Киевский государственный исторический музей. Путеводитель. (Дооктябрьский период), изд-во «Реклама», К., 1965, 60 с.

КОСАЧЕВСКАЯ Е. М.— Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г., изд-во Львовского ун-та, Львов, 1965, 151 с.

КОШИК А. К.— Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и февральской революции, изд-во Киевского ун-та, К., 1965, 324 с.

МАЛАНЧУК В., ПЕТРІВ І.— Нас єднає

велика мета, вид-во «Каменярь», Львів 1965, 214 с.

Сапун-гора. Путеводитель, изд. 2-е, переработанное, изд-во «Крым», Симферополь, 1966, 103 с.

САТАНОВСКИЙ Б. и КОРНИЛОВА Л.— Запорожский электроремонтный. Очерк истории завода, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1965, 136 с.

СКЛЯРЕНКО Є. М.— Робітничий клас України в роки громадянської війни. (1918—1920 рр.), вид-во «Наукова думка», К., 1965, 216 с.

ШАПОВАЛ Іван— В пошуках скарбів, вид-во «Дніпро», К., 1965, 327 с.

Шляхом Жовтня. Визволення Радянською Армією Закарпатської України і воз'єднання її з Радянською Україною. Збірник документів. Т. 6, VIII. 1944 р.— I. 1946 р., вид-во «Карпати», Ужгород, 1965, 443 с.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), видруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — до 20, замітки та листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4
КВІТЕНЬ
1966

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Б. Ф. Поршнев (*Москва*) — Ленінська наука революції та соціальна психологія 3
В. М. Гончарова, О. А. Макаренко — В. І. Ленін про співвідношення національного та інтернаціонального в розвитку суспільства 19
О. П. Грояновський (*Ленінград*) — Боротьба В. І. Леніна за утвердження ідей пролетарського інтернаціоналізму 30

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. Ф. Дмитрієнко — Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень 1917 р.— лютий 1918 р.) 41
В. І. Товкун — Особливості міграції населення Української РСР у 1959—1963 рр. 49
І. Т. Лісевич — Співробітництво вчених Української РСР і Румунії в післявоєнний період 57
М. К. Коваль — До питання про створення та діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки Радянської влади 66
Г. А. Яценко (*Комунарськ*) — Деякі питання розвитку товарного виробництва у пізньофеодалну добу 73

ДО СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ

- В. К. Яцунський (*Москва*) — З приводу відгуків на статтю «Про створення історичного атласа України» 82
А. С. Харченко — Про створення національного атласа Української РСР та його складової частини — історичного атласа 83
Ф. П. Шевченко — Про структуру та список карт історичного атласа України 85
Проект структури та орієнтовний список карт історичного атласа України 86

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРОПАГАНДИСТІВ

КП України в період розгорнутого будівництва комунізму

- Від редакції 91
Л. Ю. Беренштейн — В. І. Ленін про керівну роль Комуністичної партії в радянському суспільстві 93
О. С. Хабло — З досвіду діяльності партійних організацій України по розвитку та удосконаленню ленінського стилю роботи 102

ЗАМІТКИ

- Г. М. Добров, В. М. Клименюк — Деякі тенденції в змінах чисельності та структури наукових кадрів в СРСР 110
М. Ф. Пияшев (*Москва*) — Невідомий лист Н. К. Крупської до В. В. Воронського 117

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. О. Долина (с. *Онуфріївка*, *Кремгесівський р-н Кіровоградської обл.*) — Роль краєзнавчого матеріалу у вихованні учнів сільської школи . . . 118

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- Г. П. Кривдін — Добір і використання ілюстрацій в нарисах з історії міст і сіл Радянської України . . . 121

НАШ КАЛЕНДАР

- Б. К. Дудикевич (*Львів*) — До 30-річчя антифашистських виступів трудящих Львова . . . 123
 М. І. Горбунова — Боець партії (до 90-річчя з дня народження Р. З. Землячки) . . . 124
 В. А. Лазня — Незламний революціонер (до 80-річчя з дня народження Ернста Тельмана) . . . 127
 І. М. Кулінич — Мате Залка (до 70-річчя з дня народження) . . . 130
 У. Я. Єдлинська (*Львів*) — Іларіон Семенович Свенціцький (1876—1956) . . . 133
 Я. Д. Ісаєвич (*Львів*) — М. М. Ковалевський та Україна . . . 135
 Ю. О. Боев, А. Ф. Кізченко, І. А. Петерс — Віктор Андрійович Жебокрицький (до 60-річчя з дня народження) . . . 137

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. М. Фролкін — С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні (1917—1920) . . . 140
 В. О. Романцов, Р. А. Худяк — А. Митюков. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956—1961 гг.) . . . 141
 І. І. Слинько — Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937 рр. . . 143
 М. К. Івасюта (*Львів*), П. І. Павлюк, М. М. Теслюк — Є. М. Галушко. Нариси історії КПЗУ (1918—1928) . . . 145
 Л. Я. Обушенкова (*Москва*) — Вікторія Слівовська. Справа петрашевців . . . 147
 М. Ф. Котляр — Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская метрология . . . 148
 Ф. П. Шевченко — В. Д. Королюк. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. . . 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- М. С., П. Г. — Наукова конференція з питань інтернаціоналізму . . . 153
 Є. І. Левін — Симпозіум з питань застосування кількісних методів і використання обчислювальної техніки в дослідженнях з історії техніки . . . 155
 Г. А., П. В. — Всесоюзний симпозіум з питань конкретно-соціологічних досліджень в СРСР . . . 156
 М. С. Климко — Про координацію історико-партійних досліджень . . . 157
 В. І. Худаніч — (*Ужгород*) — IV з'їзд товариства Угорсько-радянської дружби . . . 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **С. М. Королівський**, **І. П. Крип'якевич**, **П. А. Лавров**, **Л. П. Нагорна** (заст. головного редактора), **В. І. Петров**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **П. М. Шморгун**.

Відповідальний секретар **І. В. Лупандін**

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4,

телефон: Б 9-71-31.

Украинский исторический журнал, № 4, 1966.
(На украинском языке)

Технічний редактор *Р. Ю. Бабенко*.

Коректор *Л. Л. Данилова*.

БФ 01751. Зам. № К-44. Тираж 6432. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 17,62. Підписано до друку 13.IV 1966 р.

Київська обласна друкарня, вул. Левіна, 19.

Статті

Б. Ф. ПОРШНЕВ

ЛЕНІНСЬКА НАУКА РЕВОЛЮЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Перед революціонером, комуністом В. І. Ленін ставив подвійне завдання — «тверезість і шалена пристрасність»¹.

Марксизм — це суворо наукове розуміння законів і умов розвитку суспільного життя. Це єдність абстрактної теоретичної думки і найконкретнішого знання. Разом з тим марксизм — це мрія і пристрасність. Тисячоліття розвитку людства були процесом здійснення мрій, прагнучи яких, тверезо враховуючи дійсність, люди відшукували найбільш вірний шлях розвитку суспільства. «Треба мріяти!» Написав я ці слова і злякався,² — жартував Володимир Ілліч. Він уявив собі грізного соціал-демократа, що запитує: «Чи має марксист взагалі право мріяти?». Від цих грізних запитань В. І. Ленін спробував сховатися, як він писав у праці «Що робити?», за цитату Писарева, де йдеться про природність і необхідність деякого розриву між дійсністю та мрією, що її обганяє, оскільки інакше неможливо навіть уявити, що спонукало б людину починати й доводити до кінця свою діяльність в мистецтві, науці або в суспільному житті. І В. І. Ленін пише вже з усією серйозністю: «Ось саме таких мріян, на нещастя, надто мало в нашому русі»³.

В. І. Ленін був психологом у тій мірі, в якій справа пролетарської революції, справа партії вимагала ясного, живого знання душевних рухів, що відбувалися в народних масах. Адже ж без цього неможливим було б повне врахування сил революції в будь-який момент. У творах В. І. Леніна містяться невичерпні скарби тверезих, але, при цьому, нерідко захоплених спостережень щодо настроїв, психічних зрушень і станів різних верств суспільства в різні моменти історії.

Легальні марксисті і соціал-демократи-меншовики не раз говорили про важливу роль і необхідність врахування психології різних класів і соціальних груп. Але їх увагу привертало насамперед тільки те, що свідчило, на їх думку, про недостатність соціально-психологічних передумов для негайного революційного перевороту. Помилкові теоретичні схеми робили їх сліпими до всього іншого. Дуже показова щодо цього полеміка В. І. Леніна із Струве в питанні про наявність у Росії «соціально-психічних умов»⁴ для революції.

На відміну від легальних марксистів і меншовиків В. І. Ленін уловлював усі, навіть найменші, симптоми революційних настроїв у суспільстві та можливість їх поєднання воедино. Він вказував на необхідність вивчення народних прагнень, оскільки в них виявляється

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 297.

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 459.

³ Там же, стор. 460.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 499; т. 9, стор. 49.

«народна психологія»⁵. У 1920 р. Володимир Ілліч писав: «до мас треба навчитися підходити особливо терпеливо і обережно, щоб уміти зрозуміти особливості, своєрідні риси психології кожної верстви, професії і т. п. цієї маси»⁶. Економічні та соціальні умови життя різних класів, верств і груп населення виробляли в них ті чи інші риси психології. Тому у визначення та характеристику, наприклад, пролетаріату, за думкою В. І. Леніна, повинна входити й психологічна сторона⁷.

У кожній конкретній справі, у кожному елементі революційної практики В. І. Ленін прагнув якнайближче проникнути до почуттів, до психології, до настроїв суспільних сил. Багатство соціально-психологічних спостережень Володимира Ілліча відбиває сформульоване ним розуміння відносин партії та народної маси: Зв'язок з масою. Жити в гуштині. Знати настрої. Знати все. Розуміти масу. Вміти підійти. Завоювати її абсолютне довіря⁸.

* *
*

Багато видних марксистів прагнули якнайконкретніше вивчити механізм здійснення закону «суспільне буття визначає свідомість» і тому з величезною увагою досліджували з першого погляду непомітну, але важливу частину цього механізму — суспільну психологію. Адже ж суспільна свідомість складається не тільки з ідеології, тобто теорій, світоглядів, систем, але й з психології. Недооцінювання психології призводить до вульгаризації вчення про базис і надбудову.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що народження чуттів, настроїв, інстинктів, тобто психічних станів різних класів і мас визначається їх економічним станом і корінними економічними інтересами. Це — перше й найглибше джерело соціально-психічних явищ. Без висування економічних вимог нічого йти з пропагандою в масу трудящих⁹; не можна викидати економічних вимог з програми¹⁰. Економічне становище визначає наперед як тимчасову політичну пасивність і сплячку, так і потяг трудящих класів до революції та соціалізму. Тому «дрібнобуржуазна маса самим своїм економічним становищем підготовлена до дивної довірливості і несвідомості... вона все ще напівспить»¹¹.

Навпаки, у пролетарській масі соціал-демократія зустрічає «інстинктивний потяг до соціалізму»¹², що виник як природна необхідність.

Саме несвідомість, інстинктивність і неусвідомленість настроїв і дій, що впливають безпосередньо з життєвих потреб та інтересів, становлять характерну рису власне суспільної психології.

Про те, як суспільна психологія відбивається в суспільній ідеології, можна судити, наприклад, з ленінського аналізу світогляду російських революційних демократів або ж Льва Толстого. Заперечуючи позицію кадетських «Віх», В. І. Ленін стверджував, що настрої В. Г. Белінського, висловлений в його листі М. В. Гоголю, залежав

⁵ В. Д. Бонч-Бруевич. В. И. Ленин об устном народном творчестве. Журн. «Советская этнография», 1954, № 4.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 162.

⁷ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 45, стор. 20.

⁸ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 44, стор. 497.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 64—65.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 372—373.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 268.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 345.

від настроїв кріпосних селян, а історія нашої публіцистики ХІХ ст.— від обурення народних мас залишками кріпосництва¹³.

В ленінському аналізі світогляду Л. М. Толстого ці ж положення характеризують одну, прогресивну сторону «толстовства». «Протест мільйонів селян і їх одчай — ось що злилося у вченні Толстого»¹⁴, — писав В. І. Ленін. Але й іншу, реакційну сторону В. І. Ленін пояснює психологією пореформеного селянства — відчаєм і розгубленістю перед капіталістичною «свободою», що означала нові страхиття розорення, голодної смерті, бездомного життя¹⁵. Щоправда, Володимир Ілліч не зводить соціально-психологічне коріння Толстого лише до селянства, а говорить про все російське суспільство¹⁶.

Ідейний зміст творчості Толстого насамперед відповідає, за думкою В. І. Леніна, селянському прагненню змести до решти старий лад життя, всі старі форми та розпорядки заради якогось туманного ідеалу співжиття вільних і рівноправних дрібних селян¹⁷.

Співвідношення психології та ідеології у працях В. І. Леніна нерідко виступає як питання про стихійність і свідомість. Це різні питання, але вони тісно пов'язані. Свідомість і стихійність у революційному русі теж взаємодіяли, свідомість розвивалася з стихійності й долала її. В. І. Ленін підкреслює їх протилежність. Говорячи про різницю між поширенням політичної свідомості і зростанням обурення мас, він відзначав, що першу повинна вносити соціал-демократія, а друге відбувається стихійно¹⁸.

Володимир Ілліч неодноразово відмічав цей паралельний і взаємодіючий вплив думки та прихованих психічних змін на класову боротьбу пролетаріату, на долю революційного руху. Так, пишучи в 1905 р. про три переходи в розвитку робітничого соціал-демократичного руху, В. І. Ленін відзначав: «Кожний з цих переходів підготовлявся, з одного боку, роботою соціалістичної мислі в одному переважно напрямі, з другого боку, глибокими змінами в умовах життя і в усьому психічному укладі робітничого класу, пробудженням нових і нових верств його до більш свідомої і активної боротьби»¹⁹. Одночасна увага до роботи думки і до психічного укладу, до ідей і настроїв характеризує ленінське всебічне охоплення сфери суспільної свідомості класів і мас.

У процесі безпосередньої революційної діяльності В. І. Ленін особливу увагу приділяв боротьбі та взаємозв'язку протилежностей у сфері суспільної свідомості: суспільна психологія та ідеологія перебувають у деякій суперечності одне з одним, але й не існують одне без одного. Власне, полярними поняттями тут виступають, з одного боку, сліпа несвідомість поведінки людей, з другого — наукова свідомість. Суспільна психологія ближча до полюса «несвідомого пристосування», але в ній наявні вплив і участь свідомості. Протилежність суспільної психології та ідеології, відповідно, вже не є абсолютною, а лише дуже відносною, з великою кількістю перехідних ступенів. У В. І. Леніна зустрічається навіть зближення цих двох понять майже до нерозчленованості. Наприклад: «Ця психологія і ідеологія, хоч би яка вона була невиразна, майже у всякого робітника і селянина лежить надзвичайно глибоко»²⁰.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 105.

¹⁴ Там же, стор. 292.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 284—285.

¹⁶ Там же, стор. 285.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 175.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 6.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 181.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 15.

Поняттям «стихийність» В. І. Ленін передавав ті риси в суспільній психології, які більшою чи меншою мірою тяжіють до несвідомості, хоча й не співпадають з нею. Поняття «стихийність» охоплює переважно дві групи явищ: 1) пригніченість людей, підкореність їх злидням та безправ'ю, звичка до пригніченого становища, 2) протест, обурення, бунт, але обернуті лише проти безпосереднього джерела нещастя; вони мають негативний характер, не підпорядковані впливу суспільної теорії.

Ставлення В. І. Леніна до першої групи особливо негативне. Він закликає революціонерів-марксистів усі сили спрямувати на подолання цієї найбільшої перешкоди у психології трудящих. Рабська покірність виступає як антитеза революційної перспективи, будь-якої революційної дії²¹.

Друга група явищ стихійності привертала увагу Володимира Ілліча як теоретика і практика революції. Зовсім не визнаючи доктринерського ставлення до стихійності, він писав, що «стихийність руху є ознакою його глибини в масах, міцності його коренів, його неминучості, це безсумнівно»²², що «...стихийний елемент» являє собою, по суті, не що інше, як *зародкову форму* свідомості. І примітивні бунти виражали вже собою деяке пробудження свідомості: робітники втрачали споконвічну віру в непорушність порядків, які давили їх, починали... не скажу розуміти, а почувати необхідність колективної відсічі, і рішуче поривали з рабською покірністю перед начальством. Але це було все ж куди більше проявом одчаю і помсти, ніж *боротьбою*»²³.

Головна цінність цієї формули стихійності для марксиста-революціонера полягає не в тому, що вона здатна породити теоретичну свідомість, а в тому, що вона створює сприятливий ґрунт для її пропаганди та засвоєння. Політичний настрій і стихійний рух робітничого класу стали, за думкою В. І. Леніна, головним джерелом, що живило революційну соціал-демократію, вони сприяли швидкому поширенню ідей марксизму в Росії²⁴. Революціонерам-ідеологам доступні дійсні, практичні завдання «саме тому і остільки, оскільки їх палка проповідь зустрічає відгук в масі, яка стихійно пробуджується, оскільки їх кипуча енергія підхоплюється і підтримується енергією революційного класу»²⁵.

Сплячка, пробудження — такий рух з одного боку. Наукова теорія, перетворення її в широко розроблену суспільно-політичну ідеологію та пропаганду — такий зустрічний рух. В. І. Ленін підкреслював, що мало довести до свідомості російських робітників у загальній формі основні положення політичної економії, що пояснюють природу капіталістичної експлуатації, мало донести до робітників загальні положення наукового комунізму. Це ще не все необхідне для того, щоб наукова теорія вступила у зв'язок з їх чуттям протесту та обурення. Наукова теорія повинна досягти слуху трудівника вже настільки розгалуженою і розробленою, коли зможе пояснити не лише його вузькі класові інтереси, але й суть навколишнього суспільства, показати, що без повалення реакції, без підтримки селянства, робітничому класу неможливо вести боротьбу з буржуазією, що без широкого розуміння суспільного устрою, без широкого фронту трудящих робітничому класу «ніколи не вийти з становища забитого, загнаного люду, здатного

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 23.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 12.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 336.

²⁴ Див. Там же, стор. 13—14.

²⁵ Там же, стор. 402.

тільки на тупий відчай, а не на розумний і стійкий протест та боротьбу»²⁶.

Відповідаючи невдоволенню, що стихійно пробуджується, в масах теорія здатна не лише оволодіти їх свідомістю, але й увійти в їхню кров і плоть. Це й висловлює відома думка: теорія стає матеріальною силою, коли оволодіває масами.

У 1912 р. В. І. Ленін писав: «Робітники і селяни, найбільш забиті казармою, *почали* повставати,— говоримо ми. Звідси ясний і прямий висновок: їм треба *роз'яснити*, в ім'я чого і як слід готувати *успішне* повстання»²⁷. Так учив великий вождь революціонерів поєднанню наукового соціалізму з масовим робітничим рухом.

Пристрасний інтерес до стихійності в її другій формі, тобто до психології протесту пояснюється тим, що вона жадно прагне увібрати в себе будь-яку свідомість — чи то буржуазну ідеологію, чи то справжню науку пролетарського соціалізму. Ця психологія протесту, ця стихійність сама собою не вирішує наперед вибору наукової свідомості перед ненауковою ідеологією. Навпаки, стихійний розвиток робітничого руху веде саме до підпорядкування його буржуазній ідеології. Соціалістична теорія ясніша і ближча робітникам, але буржуазна ідеологія старша, більш всебічно розроблена, має незмірно більше засобів поширення. Ось чому *«всьяке* схиляння перед стихійністю робітничого руху, *всьяке* применшення ролі «свідомого елементу», ролі соціал-демократії *означає* тим самим,— *цілком незалежно від того, чи бажає цього* *применшувачий* *чи ні,— посилення впливу буржуазної ідеології на робітників»*²⁸.

Така діалектика ленінської думки про соціальну психологію стихійного невдоволення й протесту: вбачаючи в цій стихійності ґрунт для соціалістичної свідомості, В. І. Ленін водночас атакує її. Заперечуючи схиляння перед стихійністю, Володимир Ілліч вказує, що вона — лише ґрунт для буржуазної ідеології. Стихійність може бути й величезною опорою і величезною перешкодою на шляху революції.

Ідеї В. І. Леніна пояснюють протилежність і взаємопроникнення суспільної психології та ідеології, стихійності та свідомості, несвідомості та науки. В. І. Ленін надавав великого значення ідейному й психологічному престижу партії та її представників у масах. В 1907 р. він писав, що після розколу з меншовиками було необхідно розкрити перед народом їх суть, *«...викликати в масі ненависть, огиду, презирство до цих людей, які перестали бути членами єдиної партії...»*²⁹. Трудящі повинні були зрозуміти, що більшовики не мають нічого спільного із зрадниками справи революції.

У перші роки після Великого Жовтня критична вимогливість В. І. Леніна до психологічного та культурного обличчя члена партії зростає ще більше³⁰.

Сукупність міркувань В. І. Леніна щодо соціальної психології дає підставу вважати, що всі ці міркування підпорядковані в кінцевому підсумку одному завданню — правильно врахувати умови революційної діяльності партії, вірно оцінити соціально-психологічну обстановку, визначити момент висунення партією тих чи інших лозунгів і тим самим посилити ефективність її діяльності. В. І. Ленін уважно фіксує серед різних верств пролетаріату та селянства, залежно від

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 260.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 338.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 343.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 372.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 249.

політичної обстановки, то приплив революційної енергії, то її тимчасове зменшення і, часом, як він пише, зневір'я і апатію³¹. Відповідно партія змінювала різноманітні методи своєї роботи в масах.

Це — один з аспектів учення В. І. Леніна про взаємовідносини партії з масами та класами. Він тісно пов'язаний з іншими. Відносини організованого авангарду з масою — приклад діалектики ленінізму.

В. І. Ленін невпинно підкреслює, що найкращий, найреволюційніший авангард, найзагартованіша робітнича партія — це лише мала частина величезного народного моря. «Найкращі авангарди виражають свідомість, волю, пристрасть, фантазію десятків тисяч, а революцію здійснюють в моменти особливого піднесення і напруження всіх людських здібностей, свідомість, воля, пристрасть, фантазія десятків мільйонів, підхльостуваних найгострішою боротьбою класів»³².

Із стрімкого збільшення мас пролетарів і селян, які включилися в політичне та революційне життя після січневих подій 1905 р., Володимир Ілліч негайно робив практичний висновок: «Говорячи без метафор: треба сильно розширити склад всіляких партійних організацій та примикаючих до партії організацій, щоб хоч скільки-небудь іти в ногу з вирослим у сто раз потоком народної революційної енергії»³³. І хоча особисто В. І. Ленін був за відсрочку повстання до весни, він відмічав: «Але ж нас все одно не питають»³⁴.

Але це лише один полюс діалектики. Головне ж: авангард тому й авангард, що він здатний захопити і запалити масу³⁵. Таку ж високу оцінку самодіяльності робітничого класу В. І. Ленін дає й в наступні періоди історії³⁶. Ця роль авангарда виконувалась в історії не просто пропагандою передової теорії, а саме поширенням свого ентузіазму, саме запалюванням пожежі революційного настрою. Володимир Ілліч писав: «Всі великі політичні перевороти вирішувались ентузіазмом передових загонів, за якими стихійно, напівсвідомо йшла маса»³⁷.

Маси інстинктивно відчувають нашу правоту, — писав В. І. Ленін у 1916 р.³⁸ Інакше кажучи, лозунги, що їх висуває партія, відповідають існуючим соціально-психологічним умовам і об'єктивним інтересам мас. У цьому полягала сила більшовицької партії.

В. І. Ленін — противник сліпого слідування партії за масовою психологією. Він прямо заявляє: «Звичайно, не всім вказівкам маси ми підкоримось, бо маса теж піддається іноді — особливо в роки виняткової втоми, перевтоми надмірними тяготами і муками — піддається настроям аж ніяк не передовим»³⁹.

Ось яка в плані психології ця діалектика взаємовідносин маси і авангарда, або, словами В. І. Леніна, юрби та професіональних революціонерів⁴⁰. Партія завжди повинна бути з масою, «...неодмінно йти туди, куди йде маса, і намагатися на кожному кроці штовхати її свідомість в напрямі соціалізму»⁴¹.

Керівну роль партія завойовує і тим, що вона завжди залишається з масами, і тим, що своєю енергією надихає й спрямовує їх. Історію

³¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 252.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 71.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 186.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 308.

³⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 57.

³⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 351.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 143.

³⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 14—15.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 18.

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 419.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 309.

творює трудяща маса. На початку 1917 р. В. І. Ленін писав: «єдиною дійсною силою, яка змушує до перемін, є лише революційна енергія мас»⁴².

Ось як, наприклад, ставив В. І. Ленін питання про обов'язок партії щодо настроїв мас у липневі дні 1917 р. Найвні «...все більше наростання невдоволення, нетерпіння і обурення мас... Безумовним обов'язком пролетарської партії було лишатися з масами, стараючись надати найбільш мирного і організованого характеру їх справедливим виступам...»⁴³.

Необхідність політичної передишки в 1918 р. Володимир Ілліч аргументував таким чином: більшовики народ переконали, відвоювали в багатих вплив на нього, але розруха, голод, спадщина війни — «все це неминуче породило крайню втому і навіть виснаження сил широкої маси трудящих. Вона настійно вимагає — і не може не вимагати — певного відпочинку»⁴⁴.

Партію В. І. Ленін розцінював не саму собою, а за її позицією щодо творця і вирішальної сили історії — народної трудящої маси. Це — єдина мірка, якою її вимірюють і політична практика і історія. «Всяка фальш в позиції якої-небудь партії приводить цю партію негайно до місця по її заслугах»⁴⁵.

Виходячи з цього розуміння взаємовідносин партії та мас, Володимир Ілліч чималу увагу приділяв не лише психології мас, але й психології членів партії⁴⁶.

Партія сильна і дохідливістю агітації і силою прикладу. «Від нас, — говорив В. І. Ленін, — чекають пропаганди прикладом: безпартійній масі треба показати приклад»⁴⁷.

Враховувати психологічне зрушення, одночасно викликати психологічне зрушення — таке, під кутом зору соціальної психології, завдання партії в керівництві масою, в здійсненні мети революції, у будівництві соціалізму.

* * *

До перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції ленінський інтерес до соціально-психологічних процесів і явищ мав зовсім іншу спрямованість, ніж після неї. До перемоги дійове завдання ленінської соціальної психології полягало зовсім не у всебічному комуністичному вихованні мас. Таку установку він називав обманом робітників з боку партій і вождів II Інтернаціоналу. Поки суспільно-економічні умови залишаються капіталістичними, поки трудящі перебувають під гнітом буржуазії, який набуває часом витончених форм, обманом є допущення думки, нібито більшість експлуатованих здатна виробити в собі «твердість соціалістичних переконань і характеру»⁴⁸.

До перемоги соціалістичної революції всі спостереження і думки В. І. Леніна в галузі суспільної психології підпорядковані одній вирішальній меті: в умовах самодержавно-капіталістичного ладу треба було думати про концентрацію, злиття в єдиний потік і, отже, піднесення революційних настроїв, про подолання настроїв, що гальмували революцію. У попереднього покоління, говорив Володимир Ілліч у

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 195.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 179, 180.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 211.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 10.

⁴⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 274, 275, 281, 282; т. 33, стор. 248.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 388.

⁴⁸ Там же, стор. 158.

1920 р., завдання зводилось до повалення буржуазії, розвитку в масах ненависті до неї, розвитку класової свідомості, вміння згуртувати свої сили⁴⁹.

Хоча, за думкою В. І. Леніна, лише після соціалістичної революції стає можливим повне визволення духу мас від капіталістичної спадщини, все ж вже сама революційна боротьба, сама революція є могутнім вихователем мас. «Тільки боротьба виховує експлуатований клас, тільки боротьба відкриває йому міру його сил, розширяє його кругозор, підносить його здібності, прояснює його розум, виконує його волю»⁵⁰.

Революційна боротьба, що втягує і зацікавлює пригноблені маси, вказує В. І. Ленін, викликає енергію і здатність творити чудеса⁵¹. Це стосується не лише передового революційного класу, пролетаріату, але й селян. Революція 1905—1907 рр., за словами В. І. Леніна, «вперше створила в Росії з юрби мужиків, пригноблених проклятою пам'яті кріпосним рабством, народ, який починає розуміти свої права, починає відчувати свою силу»⁵². Але поки немає цього зворотнього впливу самої революції на психологію мас, в умовах дореволюційних, «мирних» усі соціально-психологічні спостереження В. І. Леніна підпорядковані єдиній меті: якнайповніше врахувати і з'єднати потенціальні сили в суспільстві, які могли б прямо чи посередньо сприяти наступу і перемозі революції.

На першому місці стояло завдання підсумовувати окремі вияви невдоволення і протесту в рядах робітничого класу. В. І. Ленін з величезною точністю описав деякі психологічні закономірності заразливої дії виступів окремих груп робітників на інші. Робітники сусідніх фабрик завжди відчують піднесення, коли бачать, що їхні товариші почали боротьбу. «Часто досить тільки застрайкувати одній фабриці,— і негайно починається ряд страйків на цій масі фабрик. Такий великий є моральний вплив страйків, так заразливо впливає на робітників вигляд їх товаришів, які хоч на час стають з рабів рівноправними людьми з багачами!»⁵³.

Але заразливість — це не лише поширення якихось настрою та дій всир, але й, тим самим, перехід їх на новий рівень.

Характерне зауваження Володимира Ілліча про вплив страйкового руху робітників на симпатії та почуття селян: тільки хвиля масового страйку пробудила широкі маси селянства від летаргічного сну⁵⁴.

Меншовики, як і економісти, на словах зовсім не заперечували суспільну психологію. Але для них психологічні відмінності між робітниками та селянами були лише демонстрацією апріорної догматичної тези про неможливість послідовного союзу між робітничим класом і селянством у революції.

В. І. Ленін сміливо зламав ці догмати, довів їх невідповідність марксизму. Справжнє об'єднання революційних зусиль пролетаріату та селянства вимагало пізнання як загального, так і різного в їх суспільній психології, і тим самим — можливостей психологічного впливу робітників на селянську масу.

Ленінська теорія підпорядкована єдиному завданню: знайти все те, включаючи психологічні риси, що може служити не роз'єднанню. а союзу і згуртуванню робітників і селян у загальній революційній дії.

⁴⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 253.

⁵⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 222.

⁵¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 129—140.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 63.

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 283.

⁵⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

В. І. Ленін завжди шукав і виділяв риси, насіння революційних можливостей народних мас, їх стихійні та несвідомі настрої невдоволення та протесту для того, щоб накопичувати все це і таким чином збільшувати.

Якщо він цікавиться зворотними психологічними явищами — традицією, рутиною, звичками, які століттями накопичував народ — то все це під кутом зору можливостей подолання цих перешкод на шляху революції. «Сила звички мільйонів і десятків мільйонів — найстрашніша сила»⁵⁵, — писав В. І. Ленін. Подолання звичок — найтяжче завдання не тільки до революції, але й після її успіху⁵⁶.

Цим психологічним рисам і властивостям народу — звичкам, покірності В. І. Ленін приділяє значно менше уваги, ніж підсумовуванню хоча б найменших часток настроїв невдоволення та боротьби. Дух протесту прориває дух звички та рабства. Про Обуховську оборону 1901 р. В. І. Ленін писав: так, нас радують ці сутички, «бо своїм опором робітничий клас доводить, що він не мириться з своїм становищем, не хоче лишатися рабом, не кориться мовчки насильству і сваволі»⁵⁷; робітничий клас, вважає за краще загинути в боротьбі, ніж померти довгою смертю забитої шкапи, продовжував В. І. Ленін.

Народ ще ніби спить, але спить так чутко, що незначні випадкові причини легко змушують скочити на ноги у крайньому збудженні. Цю подвійність Володимир Ілліч описував, розповідаючи про переддень революції 1905 р.: «...широки маси були ще надто наївні, надто мирно, надто благодушно, надто по-християнському настроєні. Вони спалахували досить легко, перший-ліпший випадок несправедливості, надто грубе поводження офіцерів, погане харчування і т. п. могло вікликати заворушення»⁵⁸.

Все це зерна, з яких складеться свого часу широкий, з'єднаний виступ проти монархії та існуючого ладу всіх сил протесту, які накопичилися в суспільстві. «Зростання масових страйків, залучення до боротьби інших класів, стан організацій, настроїв мас, все це само собою вкаже момент, коли всі сили повинні будуть об'єднатися»⁵⁹, — писав В. І. Ленін.

Переконаність В. І. Леніна в тому, що настрої протесту та невдоволення, що енергія опору дійсно невпинно підсумовуватимуться, ґрунтується, насамперед, на тому, що пролетаріату об'єктивно належить роль визволителя не лише себе самого, але й всіх трудящих, всього суспільства від експлуатації та антагонізму, а також на тому, що цей авторитет робітничого класу в свою чергу спирається на авторитет світового революційного досвіду та руху⁶⁰.

Слід відзначити, що Володимир Ілліч враховував не лише психологію низів, але й психологію верхів. Якщо на одному полюсі суспільства відбувалося підсумовування всіх краплин і струмочків протесту й обурення, то на протилежному полюсі розвивався протилежно спрямований настрої.

* * *

Якщо звернути увагу на час окремих спостережень та висловлювань В. І. Леніна з питань соціальної психології, впаде у вічі те, що

⁵⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 26.

⁵⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 468.

⁵⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 13.

⁵⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 225.

⁵⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 86.

⁶⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 362.

особливо багато їх припадає на два хронологічних центри: на час революції 1905 р. і на 1917—1922 рр. В. І. Ленін був психологом як політик, як революціонер. Природно, що саме тоді, коли революційне завдання починало перетворюватися в життя, ця психологічна проникливість набагато зростала і загострювалася.

Проте справа не тільки в зростанні інтересу В. І. Леніна до психологічних питань революції. Справа в тому, що, за його переконанням, перевіреним життям, революції є моментами найнапруженіших змін і переломів у психіці величезних мас людей, цілих народів. Справжній революціонер у ці моменти мусить бути психологом більше, ніж коли-небудь. «Всяка революція,— пояснював В. І. Ленін,— означає крутий перелом в житті величезних мас народу... За час революції мільйони і десятки мільйонів людей учаться за кожний тиждень більшого, ніж за рік звичайного, сонного життя»⁶¹. Це написано в 1917 р., але й у розпал революції 1905 р. В. І. Ленін писав те саме⁶².

У процесі нового революційного піднесення В. І. Ленін виявляв підвищений інтерес до психологічних процесів у різних прошарках робітничого класу, селянства та інших суспільних груп. Робітничі страйки 1910—1911 рр., початок демонстрацій та мітингів, студентські страйки — все це В. І. Ленін у думці підсумовував як ознаки «наростаючого революційного настрою»⁶³. У 1912 р. він вже бачить цей настрій як злиття багатьох струмків у єдиному потоці. «З різних кінців ідуть вказівки на те, що втома, заціпеніння, породжені торжеством контрреволюції, минають, що *потягло* знову до революції»⁶⁴. В. І. Ленін передбачає наступну другу революцію, яка вже в 1913 р. виявляє значно більший потенціальний запас революційної енергії пролетаріату, ніж перша.

В. І. Ленін спостеріг, що світова війна 1914—1917 рр. внесла у психологію мас значні зрушення. Частина пролетаріату була захльоснута буржуазним шовінізмом. Але в цілому війна не могла зупинити революційного піднесення. В 1917 р. воно настільки зросло, що створило революційну кризу.

Поняття «революційна криза» або «революційна ситуація» є важливим при вивченні ленінської спадщини в галузі соціальної психології. Між двома російськими революціями Володимир Ілліч розробив важливу частину своєї науки революції — вчення про революційну ситуацію. Це вчення у світлі розглядуваного в цій статті питання становить інтерес насамперед з точки зору ролі, яку відводив В. І. Ленін психології, настрою, активності мас.

Сама «криза верхів» цікава в аспекті суспільної психології тим, що створює щілину, «що в неї проривається невдоволення й обурення пригноблених класів»⁶⁵. У 1905 р. В. І. Ленін писав, що лозунг повстання недоречний без наявності ознак кризи, в тому числі «поки не проявилися виразно заворушення і готовність мас до діяння»⁶⁶.

Але ось настає великий рік всесвітньої історії — 1917 р. «Революційна ситуація в Європі наявна. Наявним є величезне невдоволення, заворушення і озлоблення мас. На зміцнення *цього* потоку повинні спрямувати всі свої сили революційні соціал-демократи»⁶⁷. У «Листі до товаришів» В. І. Ленін пише про те, що йому відомий настрій мас:

⁶¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 201.

⁶² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 82.

⁶³ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 388.

⁶⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 81.

⁶⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 181.

⁶⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 327.

⁶⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 249.

«що «всі» передають його, як зосереджений і вижидальний; ...що «всі» згодні відносно великого невдоволення у робітників нерішучістю центрів у питанні про «останній рішучий бій»...; що «всі» одноставно характеризують настрої найширших мас, як близький до відчаю»⁶⁸. Володимир Ілліч резюмує ці настрій словами: «досить хитань»⁶⁹.

Такий психологічний бік політичного процесу стрімкого зростання обсягу активної маси та сили її активності,— «...ознака всякої справжньої революції: швидке подесятеріння або навіть збільшення в сто раз кількості здатних на політичну боротьбу представників трудящої і пригнобленої маси, досі апатичної»⁷⁰. «...Революція не замовляється; революція з'являється, як наслідок вибуху обурення народних мас»⁷¹.

* * *

Мабуть, найбільше В. І. Ленін виступає як психолог у післяжовтневі роки. Змінюється вся принципова установка. До соціалістичної революції нічого було й думати про всебічне перетворення людини — її перевиховувала і чималою мірою змінювала революційна боротьба. Після соціалістичної революції стає можливим усунення капіталістичної спадщини у психіці трудящих, хоч це й тяжкий тривалий процес.

За кілька днів до Жовтневого перевороту В. І. Ленін раптом робить зауваження, яке ніколи не зустрічалося в нього раніш: «Настроєм мас керуватися неможливо, бо він мінливий і не піддається врахуванню; ми повинні керуватися об'єктивним аналізом і оцінкою революції. Маси дали довір'я більшовикам і вимагають від них не слів, а діл...»⁷²

Якщо до Жовтня стрижень революційної психології мас — повалення влади, то тепер — її збереження. Робітники, селяни, червоноармійці, говорив В. І. Ленін у 1920 р., «...за ці три роки в масі страждали сильніше, ніж у перші роки капіталістичного рабства. Вони йшли на голод, холод, на муки, щоб тільки вдержати владу»⁷³. Вже в самому початку революції Володимир Ілліч передікав, що героїзм, енергія і самопожертвування мас будуть невичерпні у відстоюванні революційної перемоги, у подоланні всіх труднощів на шляху Радянської влади.

Звідси, з боротьби за збереження дітища революції — Радянської влади починається і розгортається процес психологічного народження нової людини. На першому місті — чудеса хоробрості озброєних робітників і селян на фронтах громадянської війни, героїзм, героїзм і ще раз героїзм трудящих у тилу. А потім — переворот у глибинах свідомості. У 1919 р. у статті «Великий почин» В. І. Ленін пише: «Це — початок перевороту, труднішого, істотнішого, докоріннішого, вирішальнішого, ніж скинення буржуазії, бо це — перемога над власною косністю, розпущеністю, дрібнобуржуазним егоїзмом, над цими звичками, які проклятий капіталізм залишив у спадщину робітникам і селянинові»⁷⁴.

Ще задовго до «Великого почину» В. І. Ленін ставив питання про неминучість прийдешнього перелому в психології праці. Іншими сло-

⁶⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 176.

⁶⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 89.

⁷⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 62.

⁷¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 306.

⁷² Там же, стор. 161.

⁷³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 356.

⁷⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 365.

вами, психологічний перелом у масі мав відбутися одночасно і від героїзму в прагненні не допустити повернення старого самодержавно-капіталістичного ладу і від відчуття неможливості вийти з економічних злиднів, інакше ніж шляхом нового ставлення до праці⁷⁵. У творі «Чергові завдання Радянської влади», який особливо багатий на думки, що стосуються психології мас, В. І. Ленін писав: «Треба навчитися з'єднувати разом бурхливий, що б'є весняною повинню, виходить з усіх берегів, мітинговий демократизм трудящих мас із залізною дисципліною під час праці, з *безсуперечним підкоренням* — волі однієї особи, радянського керівника, під час праці»⁷⁶.

Разом з тим, Радянська влада, створювана самими трудящими, за думкою В. І. Леніна, буде спроможна докорінно змінити психологію трудящих. Міцно ще тримається дрібновласницький погляд «мені б урвати якнайбільше, а там хоч трава не росте» писав Володимир Ілліч, але саме цю масу закликів він «будити, піднімати до історичної творчості»⁷⁷, переробляти в ній нрави, породжувати приватною властністю⁷⁸.

Звичайно, ентузіазм, натиск, героїзм назавжди лишаться пам'ятником, цей ентузіазм відіграв велику роль і довгі роки впливатиме на міжнародний робітничий рух, але прийшов час господарського розрахунку, торгівлі⁷⁹. Для підведення десятків мільйонів людей до комунізму слід будувати економіку «не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку...»⁸⁰

Йдеться далеко не лише про мотиви продуктивності та інтенсивності праці. Відбувається внутрішній переворот у людині. «Ми дійшли до найвеличнішого моменту в своїй революції, ми підняли маси пролетарів, ми підняли маси бідноти на селі до свідомої підтримки нас. Ні одна революція цього не робила»⁸¹.

В. І. Ленін дуже рано передбачив майбутню зростаючу роль різних форм змагання в новій системі суспільних відносин, зокрема у праці⁸². При капіталізмі значення прикладу в суспільному житті обмежене. При переході політичної влади до рук пролетаріату справа докорінно змінюється. «Сила прикладу вперше дістає можливість справити свій масовий вплив»⁸³. Це одна з найважливіших сторін формування нової психології в цілому.

Виключний інтерес становлять висловлювання В. І. Леніна щодо психологічних питань, які стосуються громадянської війни та боротьби з інтервенцією. Володимир Ілліч чітко фіксує психологічну готовність або невідготовленість мас до війни. У лютому 1918 р. він говорив: так, зараз маси неспроможні вести війну, але впевнено передрікає: мине час нечуваної тяготи і народ відчує в собі силу та можливість дати відсіч⁸⁴. В. І. Ленін не чекає цього перелому, готує його. Він пояснює запрошення на VII з'їзд партії псковських селян, які повернулися з фронту необхідністю того, «щоб вони розповіли, як поведуться німці,

⁷⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 218.

⁷⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 236.

⁷⁷ Там же, стор. 233.

⁷⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 158.

⁷⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 77, 141, 142.

⁸⁰ Там же, стор. 34.

⁸¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 37.

⁸² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 224—227.

⁸³ Там же, стор. 226.

⁸⁴ Див. Там же, стор. 26—27.

щоб вони створили ту психологію, коли солдат, що захворів на панічне тікання, почне видужувати і скаже: «Так, тепер я зрозумів, що це не та війна, яку більшовики обіцяли припинити, — це нова війна, яку німці ведуть проти Радянської влади»⁸⁵. Трохи пізніше В. І. Ленін говорить: «Ці місяці минули, і перелом настав; минув той період, коли ми були безсилі... створилась нова дисципліна, і в армію пішли нові люди, які тисячами віддають життя»⁸⁶. Питання психології фронту і тилу привертають увагу Володимира Ілліча протягом усєї громадянської війни. З одного боку, він відзначає такі відтінки, як вплив осінніх холодів на психічний стан: «Ви знаєте, що осінні холоди впливають на настрої червоноармійців, знижуючи його, створюють нові труднощі»⁸⁷. З другого боку, він враховує і психологічний фактор у переборенні всіляких труднощів війни: «Становище надзвичайно тяжке. Але ми не впадаємо в розпач, бо знаємо, що кожного разу, як створюється трудне становище для Радянської республіки, робітники проявляють чудеса хоробрості, своїм прикладом підбадьорюють і запалюють війська і ведуть їх до нових перемог»⁸⁸.

Слід відзначити й постійну увагу В. І. Леніна до психологічних процесів у селянських масах. Він нагадує величезну різницю в соціально-психологічних умовах робітників і селян. Робітники, говорить він, в усьому світі більшою чи меншою мірою об'єднані. Але спроба переробити психологію роздрібнених селян — це важлива частина бою за соціалізм. «Але майже ніде в світі не було ще систематичних, беззавітних і самовідданих спроб об'єднати тих, хто по селах, в дрібному землеробському виробництві, в глушині і темряві отуплений усіма умовами життя»⁸⁹. Розв'язання цього завдання соціалістичного будівництва вимагало довгого часу, і не було закінчено до 1921 р., коли особливості психології селянства виявилися з величезною силою і безпосередньо сигналізували про необхідність зміни економічної політики Радянської держави.

Як у післяжовтневі роки, так і до них, увага В. І. Леніна до процесів і явищ суспільної психіки у найвищому ступені цілеспрямована. Це важливе для нього не само собою, а як показчик стану революційних сил, як життєво необхідні умови відстоювання і розвитку справи революції. Найбільший борець проти нерухомості всього в дореволюційному побуті, В. І. Ленін стає тепер борцем за перетворення нового у звичку, в побут. Так, він писав, що «досягнутим треба вважати тільки те, що ввійшло в культуру, в побут, у звички»⁹⁰.

Це підкреслює той факт, що різниця між психічними зрушеннями і психічним складом для марксистсько-ленінської соціальної психології може бути дуже відносною і важливість того чи іншого фактора цілком залежить від конкретно-історичних умов.

* * *

Явищами суспільної психології В. І. Ленін цікавився тільки з точки зору розв'язання завдань революції. В його творах десятки разів трапляється слово «настрій». Але невірно було б, звичайно, зводити

⁸⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 86.

⁸⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 103—104.

⁸⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 275.

⁸⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 47.

⁸⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 391.

⁹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 430.

справу до того чи іншого терміну. В. І. Ленін часто використовує в своїх творах і такі слова, як «інстинкт» (класовий інстинкт, революційний інстинкт). Цей термін застосовується у значенні дуже близькому до «стихійності» — терміну, який теж дуже часто трапляється в ленінських висловлюваннях. Поряд з ними не можна не згадати використувані В. І. Леніним поняття: «енергія», «пристрасть», «гнів», «ентузіазм», «апатія», «почуття» та ін. Наприклад: «робітничий клас інстинктивно, стихійно є соціал-демократичний»⁹¹. «Період нагромадження революційної енергії»⁹², «хвиля суспільного заворушення»⁹³, «піднімуться сотні тисяч робітників, що не забули «мирного» дев'ятого січня і палко жадають збройного дев'ятого січня»⁹⁴, «самі робітники стихійно ведуть якраз таку лінію. Вони надто пристрасно переживали велику жовтневу і грудневу боротьбу»⁹⁵. Монархічні ілюзії селянства «нерідко паралізували його енергію... породжували пусту мрійність про «божу землю»⁹⁶. «При несвідомих, сонних, нерішучих масах ніякі зміни на краще неможливі... Без зацікавленості, свідомості, бадьорості, дійовості, рішучості, самостійності мас абсолютно нічого ні в тій, ні в іншій галузі зробити не можна»⁹⁷. «Спільне — невдоволення мас, що лл'ється через край, обурення їх проти буржуазії та її уряду»⁹⁸. «Озлоблення мас, внаслідок відновленої грабницької війни, природно зросло ще швидше і сильніше»⁹⁹. «Не можна вести маси на грабницьку війну в силу таємних договорів і сподіватися від них ентузіазму... І не можна викликати героїзму в масах, не розриваючи з імперіалізмом»¹⁰⁰. «Народ не може і не буде терпляче і пасивно чекати»¹⁰¹. «Пролетаріат Петрограда... вичікуватиме, нагромаджуючи свої сили і готуючись до відсічі...»¹⁰² «Є ознаки росту апатії і байдужості. Це зрозуміло. Це означає не занепад революції, як кричать кадети та їх підголоски, а занепад віри в резолюції і у вибори. Маси в революції вимагають від керівних партій діла, а не слів, перемоги в боротьбі, а не розмов»¹⁰³. «Невдоволення, обурення, озлоблення в армії, в селянстві, серед робітників росте»¹⁰⁴. Розв'язання національного та аграрного питань дало б «справжній вибух революційного ентузіазму в масах»¹⁰⁵. «Я знаю, що серед селян Саратовської, Самарської і Сімбірської губерній, де спостерігалась найбільша втома і нездатність іти на военні дії, помічається перелом»¹⁰⁶.

Ця добірка найрізноманітніших зворотів мови В. І. Леніна ілюструє багатство і глибину його соціально-психологічної думки.

У творчій спадщині В. І. Леніна історик знаходить не лише блискучі характеристики психології трудящих мас, але й безцінні нотатки та спостереження, що стосуються психології буржуазії. Він неодноразово відзначав психологічні відмінності дрібної буржуазії від вели-

⁹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 14.

⁹² Там же, стор. 125.

⁹³ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 30.

⁹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 249.

⁹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 37.

⁹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 93.

⁹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 103—104.

⁹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 148.

⁹⁹ Там же, стор. 212.

¹⁰⁰ Там же, стор. 327.

¹⁰¹ Там же, стор. 53.

¹⁰² Там же, стор. 62.

¹⁰³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 154.

¹⁰⁴ Там же, стор. 37.

¹⁰⁵ Там же, стор. 72.

¹⁰⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 16.

кої¹⁰⁷. У 1905 р. В. І. Ленін писав про буржуазію слова, які могли б бути віднесені й до багатьох інших історичних періодів: «Визнання революції буржуазією не може бути щирим, незалежно від особистої сумнінності того чи іншого ідеолога буржуазії. Буржуазія не може не внести з собою своєкорисливості і непослідовності, торгашества і дрібних реакційних витівок і на цю вищу стадію руху»¹⁰⁸. Викриваючи ідеологію буржуазного лібералізму, В. І. Ленін разом з тим зазирає в його психологічну підноготну¹⁰⁹.

Якщо, за словами В. І. Леніна, буржуазна боротьба за свободу відзначається непослідовністю, половинчастістю, то звідси наявність двох напрямків у російській дореволюційній інтелігенції, хоч у своїй більшості вона й була за походженням буржуазною. З одного боку, «революційна інтелігенція, яка походить, головним чином з цих класів, геройськи боролася за свободу»¹¹⁰. З другого боку, пристосовництво, обслуговування потреб самодержавства та буржуазії¹¹¹.

Можна було навести чимало ленінських психологічних спостережень щодо таких суспільних верств, як службовці (чиновництво), військові, духовництво. Але завдання даної статті полягає не в тому, щоб навести тут усі ленінські характеристики суспільних груп, верств, класів. Важливо лише показати, як через всю його науково-революційну творчість проходить мета — знати і враховувати особливості, своєрідні риси психології кожної верстви, кожної професії, тим більше кожного класу¹¹². Цікаве щодо цього зауваження В. І. Леніна: «Особисті винятки з групових і класових типів, звичайно, є і завжди будуть. Але соціальні типи лишаються»¹¹³.

Окремо слід зупинитися на тій стороні соціальної психології, яка стосується національного питання. Якось з приводу твердження італійського соціаліста Лаццарі: «Ми знаємо психологію італійського народу» В. І. Ленін сказав: «Я особисто не зважився б твердити це про російський народ»¹¹⁴. В. І. Ленін, великий російський революціонер, не береться стверджувати, що він знає психологію російського народу!

Думка, яку висловив Володимир Ілліч цими словами, полягає в тому, що немає й не може бути єдиної психології такої етнічної єдності як нація¹¹⁵. Далі за цими словами криється думка, що вип'ячування будь-яких загальних рис, що охоплюють усю націю, служить меті вкорінювання буржуазного патріотизму та націоналізму, тобто покликане загасити революційне пробудження мас¹¹⁶. Національні особливості, при їх постійному підкреслюванні служать не згуртуванню, а роз'єднанню світового революційного руху. Це, в певному розумінні, те ж саме, що й підпорядкування «загальноросійської справи», — пише В. І. Ленін, — тієї вузькості, «яка змушує пітерця забувати про Москву, москвича про Пітер, киянина про все, крім Києва...»¹¹⁷

Як ставив В. І. Ленін питання про національне почуття, найкраще видно з його праці «Про національну гордість великоросів». «Інтерес

¹⁰⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 173.

¹⁰⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 101.

¹⁰⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 385.

¹¹⁰ Там же, стор. 463.

¹¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 408; т. 5, стор. 252.

¹¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 162.

¹¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 240.

¹¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 426.

¹¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 8.

¹¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 3.

¹¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 55.

(не по-холопському сприйнятої) національної гордості великоросів збігається з *соціалістичним* інтересом великоруських (і всіх інших) пролетарів»¹¹⁸.

В національно-визвольних рухах В. І. Леніна цікавили психологічні аспекти, що стосуються, наприклад, почуття ураженої національної гідності, образи пригніченої нації на великодержавних гнобителів, їх недовір'я до гнобителів¹¹⁹.

У творах В. І. Леніна немає, або майже нічого немає про «етнічну психологію»: про відмітні риси національного характеру або психічного складу будь-яких народів чи націй. Дуже рідко зустрічаються побіжні зауваження щодо здатності російського народу до самопожертвування або прихильності німців до теоретичного мислення. Він завжди керувався думкою: «При всякому дійсно серйозному і глибокому політичному питанні групування йде по класах, а не по націях»¹²⁰.

Найбільше цікавився В. І. Ленін зрушеннями в суспільній психології. Для нього вона була зовсім не непорушним і вихідним ґрунтом суспільних явищ. Суспільна психологія може змінюватися і повинна змінюватися. Немає місця для ідеалізації або для возведення в абсолютний закон стихії, інстинктів, пристрастей маси. Агенти царського уряду завзято працювали «над розпалюванням поганих пристрастей темної маси»¹²¹. В. І. Леніна цікавило у психології маси те, що сприяло революції або те, що перетворювалося революцією. Дуже виразні його слова: «Поклонники Лаврова і Михайловського повинні зважати на психологію забитої маси, а не на об'єктивні умови, що *перетворюють* психологію маси, яка *веде боротьбу*»¹²².

Ось ще один приклад ленінського розуміння соціально-психологічної динаміки: «На бік революції стає все більша частина робітників, селян, солдатів, які вчора ще були байдужими або чорносотенними. Одна по одній руйнуються ті ілюзії, один по одному падають ті передсуди, які робили російський народ довірливим, терпеливим, простодушним, покірним, всетерплячим і всепрощаючим»¹²³.

В. І. Ленін вчив використовувати психологію мас для найрадикальнішого зламу колишніх суспільних відносин і порядків. Але він вчив одночасно й ламати у психології все те, що гальмувало стрімкий хід історії. Так, наприклад, у селян як класу В. І. Ленін відмічав такий характер психології: селяни тверезі ділові люди, люди практичного життя. Психіку маси треба вміти залучити, завоювати, переробити.

Як справжній тонкий психолог, В. І. Ленін знав з практичного боку чимало специфічних особливостей суспільної психології. Він писав про існування «масової *заразливості* бунтарських дій»¹²⁴, про те, що «агітація необхідна завжди і під час голоду особливо»¹²⁵.

Ленінська наука революції допомагає науці про соціальну психологію охопити багато, але шлях її полягає не в механічному перенесенні ленінських спостережень у нові історичні умови. В. І. Ленін не був професійним психологом і, отже, мета цієї статті — лише показати історикам, як може їх збагатити інтерес до психології, її пізнання.

¹¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 82.

¹¹⁹ Див., наприклад, В. І. Ленін. К вопросу об автономизации, М., 1956, стор. 25; В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 408.

¹²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 19.

¹²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 54.

¹²² В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 172.

¹²³ Там же, стор. 108.

¹²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 53.

¹²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 208.

В. М. ГОНЧАРОВА, О. А. МАКАРЕНКО

В. І. ЛЕНІН ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО В РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Сучасність знає три головні рушійні сили суспільного прогресу. Це — боротьба народів світової соціалістичної системи за побудову соціалізму і комунізму, революційний рух трудящих капіталістичних країн та національно-визвольна боротьба народів проти імперіалізму і колоніалізму. Тепер вже не капіталізм, а світова система соціалізму і народи, що борються проти імперіалістичного гніту, визначають головний напрямок суспільного розвитку.

Ідеологи буржуазії усвідомлюють, що саме ці сили, які ґрунтуються на єдності дій усіх трудящих, є наймогутнішим фактором, який загрожує існуванню капіталізму. Ось чому в численному арсеналі засобів, які використовуються імперіалістичною буржуазією для боротьби за увічнення свого панування, проти сил миру, демократії і соціалізму, чільне місце посідає отруйна зброя расизму, шовінізму і націоналізму, спрямована на підірив інтернаціональної єдності трудящих, на їх розмежування та ізоляцію за расовою і національною ознакою. Міжнародний імперіалізм будь-що намагається зберегти залишки націоналізму і шовінізму в країнах соціалістичної системи, оживити ці пережитки в свідомості народів радянських республік, вбити клин між соціалістичними країнами, порушити єдність народів Радянського Союзу.

Свідченням чорних замірів імперіалізму є проповідь національної ворожнечі та еґоїзму, всіляке потурання силам расизму, систематичне проведення у США так званих тижнів поневолених народів; всіляка підтримка контрреволюційних емігрантських груп, зокрема українських буржуазних націоналістів; заповнення ефіру, телебачення, кіно та книжкового ринку каламутним потоком передач, фільмів, газет, журналів та книг, головним змістом яких є проповідь антикомунізму, шовіністичних та націоналістичних ідей.

Диверсії імперіалізму не проходять безслідно. Ідеологія буржуазного націоналізму та шовінізму живить контрреволюційну діяльність залишків експлуататорських класів у країнах народної демократії. Вона дурманить свідомість і нерідко спантеличує хитких, політично незрілих, ідейно незагартованих людей в соціалістичних країнах. Буржуазна ідеологія проникає в ряди деяких комуністичних і робітничих партій, живлячи, залежно від конкретних соціально-політичних умов, ті чи інші різновидності опортунізму, розростання якого загрожує розколом міжнародного робітничого і комуністичного руху. Ідеологія расизму та націоналізму значною мірою ослаблює сили революційного та національно-визвольного руху народів.

Послідовна, наполеглива боротьба проти ідеології імперіалізму, за згуртування революційних, демократичних, прогресивних сил усіх країн набирає дедалі більшого значення. Особливої уваги, з огляду на це, потребує, зокрема, питання про співвідношення національного та інтернаціонального в суспільному розвитку, правильне вирішення якого посідає важливе місце в теорії та практиці будівництва соціалізму.

лізму і комунізму в країнах соціалістичної співдружності, в теорії та практиці міжнародного робітничого та комуністичного руху, в національно-визвольній боротьбі народів.

Методологічною основою правильного вирішення цього питання є животноє вчення основоположників марксизму-ленінізму — Маркса, Енгельса, Леніна, невичерпна скарбниця теоретичного надбання КПРС, всіх марксистських комуністичних та робітничих партій.

Ще в середині XIX ст. К. Маркс і Ф. Енгельс, на противагу теоретикам домарксівського соціалізму і численним «творцям» пізніших псевдосоціалістичних теорій, які розглядали робітничий рух лише в межах вузьких національних рамок, переконливо довели, що класова боротьба пролетаріату за своїм змістом має міжнародний, інтернаціональний характер.

Простежуючи різні стадії боротьби пролетаріату проти буржуазії, творці «Маніфесту Комуністичної партії» довели, що робітники переможуть буржуазію тільки тоді, коли протистоятимуть об'єднаним силам буржуазії різних країн як об'єднана міжнародна сила. «Визволення праці,— писав Маркс,— не місцева і не національна проблема, а соціальна, що охоплює всі країни, в яких існує сучасне суспільство...»¹

Узагальнюючи досвід національних загонів робітничого класу, Маркс і Енгельс завжди враховували два принципових моменти: загальні закономірності класової боротьби та конкретні специфічні умови, в яких вона відбувалася. Саме це й дало підставу обґрунтувати винятково важливе положення марксизму про єдність національних та інтернаціональних інтересів і завдань робітничого класу, всіх трудящих. У своєрідності умов розвитку кожної країни Маркс бачив не привід до вишукування якихось «особливих» шляхів і закономірностей перемоги пролетаріату, а джерело збагачення досвіду робітничого руху і теоретичного виразу цього досвіду — наукового комунізму. Маркс і Енгельс підкреслювали, що національні й інтернаціональні інтереси пролетаріату перебувають у діалектичній єдності.

Отже, будь-яке протиставлення національних і інтернаціональних завдань пролетаріату чуже духові пролетарського інтернаціоналізму і веде до проникнення в середовище пролетаріату буржуазної ідеології. Національні та інтернаціональні інтереси робітничого класу обумовлюють і доповнюють одне одного, існують і діють разом, доки існують у суспільстві класи, нації і держави. Ігнорування інтересів спільного, міжнародного робітничого руху, інтересів інтернаціонального братерства народів, вузьконаціональна обмеженість, виключність і егоїзм цілком чужі й суперечливі марксизму.

Вождь російського і світового пролетаріату В. І. Ленін, виходячи з великого марксового заповіту про зближення і єднання пролетарів усіх націй, усіх рас, усіх мов, обґрунтував необхідність найтіснішого революційного єднання пролетарів усіх країн при імперіалізмі. Ленін показав, що розвиток монополістичного капіталу розсуває національні рамки класової боротьби, перетворює світ в арену боротьби міжнародного пролетаріату з об'єднаними силами імперіалістів. «Капітал є сила міжнародна. Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх»,— писав він. Якщо ж міжнародній буржуазії вдасться «роз'єднати робітників різних національностей, розпалити недовір'я, порушити тісний міжнародний союз і міжнародне братерство», тоді справа робітників програна².

На прикладі революційної Росії та інших країн капіталістичного

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 14.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 263, 267.

світу В. І. Ленін збагатив і розвинув марксистське вчення про єдність національних та інтернаціональних інтересів і завдань пролетаріату. Це мало величезне значення для всієї долі революційного руху багатонаціональної царської Росії, де соціальний гніт і безправ'я перепліталися з нещадним національним гнобленням, з шовінізмом російської плутократії і націоналізмом поміщицько-буржуазних кіл неросійських окраїн.

В. І. Ленін глибоко розкрив єдність і неподільність долі й інтересів усіх народів Росії, зокрема двох братніх — українського і російського, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»³. Виявляючи постійне піклування про долю українського народу, вказуючи йому шляхи визволення від соціального й національного гніту, В. І. Ленін особливо наголошував на непорушній єдності боротьби українських трудящих з всеросійським робітничим рухом.

Викриваючи реакційну суть політики самодержавства і буржуазного націоналізму, зокрема українського, В. І. Ленін підкреслював, що ворогом визвольних прагнень українського народу є клас поміщиків і буржуазії на чолі з царизмом, що єдина сила, здатна ліквідувати царизм і капіталізм, — це робітничий клас, який веде за собою демократичне селянство. «Пролетарська справа — насамперед, кажемо ми, — писав Володимир Ілліч, — бо вона забезпечує не тільки тривалі, корінні інтереси праці і інтереси людства, але й інтереси демократії, а без демократії немислима ні автономна, ні незалежна Україна»⁴. Саме непорушний класовий революційний союз українського пролетаріату з великоруським був тією могутньою суспільною силою, яка могла визволити український народ від національного і соціального гніту і забезпечити йому справді вільний, справді демократичний розвиток.

Побудова партії на ленінських принципах пролетарського інтернаціоналізму свідчила не тільки про втілення на практиці цих принципів, а й про дальший їх розвиток. «Ми гордимось тим, — писав В. І. Ленін, — що великі питання боротьби робітників за своє визволення ми розв'язуємо, підкоряючись міжнародній дисципліні революційного пролетаріату, враховуючи досвід робітників різних країн, зважаючи на їх знання, на їх волю...»⁵.

Єдність багатонаціонального робітничого класу Росії, єдність Комуністичної партії, партії пролетарів усієї країни була досягнута в гострій боротьбі проти ворогів цієї єдності. Нещадно критикуючи великодержавний шовінізм, В. І. Ленін викривав українських націоналістів, які своєю проповіддю національної ворожнечі прагнули роз'єднати робітників за національністю. У листі до редакції журналу «Дзвін» В. І. Ленін висловлював глибоке обурення проповіддю відокремлення українських робітників в окрему соціал-демократичну організацію⁶.

Викувана Ленінін єдність робітничого класу, єдність його політичного авангарду — Комуністичної партії — була найважливішим фактором, що забезпечив історичну перемогу робітників і селян Росії над царизмом. У досягненні цієї перемоги на Україні велика роль належить більшовицьким організаціям України⁷.

В. І. Ленін приділяв величезну увагу діяльності українських комуністів, підкреслюючи необхідність наполегливо боротися за зміцнення

³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 233.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 99.

⁷ Докладніше див.: О. Т. Юрченко. Ленін і утворення Комуністичної партії України, К., 1960.

єдності дій трудящих України і Росії⁸. Свідомі українські комуністи, підкреслював В. І. Ленін, повинні твердо пам'ятати, що «коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, але й буде непереможна!»⁹. Здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції, перетворення колишньої царської Росії в монолітну могутню багатонаціональну радянську соціалістичну державу, небачений розквіт економіки і культури всіх братніх республік, героїчна боротьба всього радянського народу за комунізм є наочним втіленням величних ідей В. І. Леніна про непорушну єдність національних та інтернаціональних інтересів і завдань трудящих нашої країни.

Боротьба російського пролетаріату на чолі всіх прогресивних сил проти «свого» й іноземного капіталізму відповідала інтересам робітничого руху усіх країн. Адже перемога російського пролетаріату неминуче мала полегшити і полегшила революційну боротьбу робітників усіх націй у всіх країнах. В. І. Ленін висунув як найважливіше завдання — розвиток інтернаціональних зв'язків російського пролетаріату з робітниками інших країн, зміцнення братерської солідарності трудящих. «Ми, російські революціонери,— говорив В. І. Ленін у розмові з Кларою Цеткін та іншими діячами німецького робітничого руху,— спираємося на вчення Маркса, на пролетарський інтернаціоналізм. Боротьба за визволення пригнічених однієї нації не може вестися відірано від боротьби революційних партій інших націй»¹⁰.

Величезне значення для обґрунтування єдності і нерозривності національних та інтернаціональних інтересів і завдань пролетаріату має ленінська теорія соціалістичної революції. Вчення про можливість повалення влади капіталу в період імперіалізму і побудови соціалізму в одній країні розв'язувало і розв'язує революційну ініціативу пролетаріату і всіх трудящих у справі рішучого натиску на буржуазію своїх країн.

Перемога Жовтневої революції в Росії, практика революції дозволили Леніну зробити висновок про нерозривний зв'язок боротьби за перемогу соціалізму в одній країні з боротьбою за його перемогу в інших країнах. Єдність національних та інтернаціональних інтересів пролетаріату в нових умовах знаходила своє втілення в тому, що факт існування країни соціалізму має вирішальний вплив на пробудження і розвиток революції в усіх країнах. Ленін неодноразово підкреслював, що перемога в одній країні — тільки один, початковий етап світової пролетарської революції. Пролетарський інтернаціоналізм вимагає підкорення інтересів пролетарської боротьби в одній країні інтересам цієї боротьби у всесвітньому масштабі. Він вимагав також здатності і готовності з боку нації, яка здійснила перемогу над буржуазією, іти на найбільші національні жертви заради повалення міжнародного капіталу¹¹.

В. І. Ленін особливо підкреслював, що головні закономірності соціалістичної революції і соціалістичного будівництва є спільні для всіх країн. Водночас він наголошував на необхідності правильного співвідношення загальних, основних принципів комунізму з конкретною своєрідністю відносин між класами і партіями, своєрідністю шляхів

⁸ Докладніше див. І. О. Гуржій і В. Г. Сарбей. В. І. Ленін про важливіші питання історії України, К., 1960.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 101.

¹⁰ Незабываемый Ленин. Воспоминания немецких товарищей, М., 1958, стор. 31.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 122.

окремих країн і народів у їх русі до соціалізму і комунізму. Головне полягає в тому, щоб «дослідити, вивчити, відшукати, вгадати, схопити національно-особливе, національно-специфічне в конкретних підходах кожної країни до розв'язання єдиного інтернаціонального завдання...»¹²

Вплив переможної соціалістичної революції на революційний рух в інших країнах і допомога з боку соціалістичних країн робітничому класу капіталістичних країн залежить і буде залежати від міцності і могутності країн соціалізму. Головний вплив на міжнародний революційний рух СРСР та інші країни соціалізму роблять і надалі робитимуть передусім своєю господарською політикою.

Комуністична партія Радянського Союзу, вірна ленінським настановам, завжди приділяла і приділяє величезну увагу підтримці і розвитку міжнародного революційного руху. Послідовно борючись за згуртування світового робітничого і комуністичного руху на платформі марксизму-ленізму, надаючи постійну допомогу братерським комуністичним і робітничим партіям, всім прогресивним силам, що виступають проти імперіалізму, за мир, демократію і соціалізм, КПРС і Радянська держава свято виконують свій інтернаціональний обов'язок перед робітничим класом, перед усіма трудящими світу.

Трудящі маси зарубіжних країн, в свою чергу, завжди ставилися до Жовтневої революції, до першої в світі Країни Рад, як до своєї найближчої, найріднішої справи. Міжнародна пролетарська солідарність була однією з вирішальних умов перемоги нашої революції. Ставлення до Країни Рад з перших днів її народження і до сьогодні було і є пробним каменем, безпомилковим критерієм революційності всіх політичних партій.

Утворення світової системи соціалізму — найвизначніше завоювання міжнародного робітничого руху. Беззастережна самовіддана підтримка як світової соціалістичної системи в цілому, так і кожної соціалістичної країни зокрема, — величезне інтернаціональне завдання трудящих всіх країн світу. КПРС докладає всіх зусиль до зміцнення соціалістичної співдружності, до посилення допомоги братнім народам соціалістичних країн у їх боротьбі за соціалізм. При сприянні Радянського Союзу, в тому числі й Української РСР, в соціалістичних країнах повністю завершено спорудження 686 і частково введено в дію 89 великих промислових підприємств та інших об'єктів¹³. Водночас на Україні та в інших радянських республіках будуються хімічні комбінати, підприємства харчової промисловості, цементні та інші заводи, що обладнуються устаткуванням, виготовленим в Чехословаччині, НДР, Угорщині, Польщі та інших країнах. Величезне значення мають нафтопровід «Дружба», енергосистема «Мир» та інші міжнародні будови, споруджувані колективними зусиллями братерських країн. Яскравим проявом соціалістичного інтернаціоналізму є бурхливий розвиток наукового та культурного співробітництва соціалістичних країн. Правильне поєднання національних та інтернаціональних інтересів допомагає народам-братом якнайуспішніше вирішувати велетенські завдання по будівництву соціалізму та комунізму. Непорушна єдність народів соціалістичних країн, комуністичних та робітничих партій, їх вірність марксистсько-ленінському вченню — головне джерело сили і непереможності кожної соціалістичної країни і соціалістичного табору загалом¹⁴.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 68.

¹³ Газ. «Правда», 25 листопада 1965 р.

¹⁴ Газ. «Правда», 28 листопада 1965 р.

Найяскравішим проявом єдності національних та інтернаціональних інтересів трудящих є героїчна боротьба російського, українського, всіх братніх народів Радянського Союзу за побудову комунізму. Інтернаціональне значення будівництва комунізму в СРСР полягає в тому, що воно вказує напрямок світового суспільного розвитку і реально наближає людство до здійснення комуністичного ідеалу; збільшує економічну і політичну могутність соціалістичної співдружності, демонструє переваги соціалізму перед капіталізмом; сприяє досягненню повної перемоги соціалізму над капіталізмом в економічному змаганні; зміцнює обороноздатність усїєї соціалістичної співдружності, зміцнює сили миру в боротьбі проти імперіалізму і колоніалізму; збагачує скарбницю марксизму-ленізму досвідом боротьби за побудову комунізму; допомагає розвитку революційного руху в капіталістичних країнах; збільшує можливості всебічної допомоги національно-визвольній боротьбі народів.

Величезне значення для робітничого класу нашої країни, міжнародного пролетаріату і особливо для розвитку національно-визвольного руху має єдність національних і інтернаціональних інтересів та завдань трудящих у вирішенні національного й колоніального питань.

Маркс і Енгельс приділяли виключну увагу національному питанню, долі народів залежних і колоніальних країн, особливо національно-визвольному рухові, розглядаючи його як союзника, як резерв світового робітничого революційного руху. Виховуючи пролетаріат у дусі міжнародної солідарності народів, Маркс вказував, що капіталізм породжує не тільки антагонізм усередині нації, але й міжнародну ворожнечу, антагонізм між пригнобленими і гноблячими націями. Ліквідація національного гніту і національної нерівності можлива тільки в результаті знищення капіталізму й перемоги соціалізму. Ось чому перемога пролетаріату над буржуазією є одночасно сигналом до визволення всіх пригноблених націй¹⁵. Маркс і Енгельс виходили з того, що національне гноблення — прокляття не тільки для пригнобленої, а й для гноблячої країни. Енгельс належать слова: «Ніяка нація не може стати вільною, продовжуючи в той же час гнобити інші нації»¹⁶.

Розвиваючи марксистські принципи пролетарського інтернаціоналізму, В. І. Ленін всебічно обґрунтував положення про взаємовідносини між націями, показав, що з внутрідержавного це питання переросло у міжнародну проблему визволення всіх колоніальних і залежних країн. В. І. Ленін вперше в історії марксизму виробив наукову програму й політику партії робітничого класу у національному питанні. Він висунув програмне положення з національного питання: право націй на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави. Яскравим підтвердженням інтернаціоналістської суті ленінської національної програми Комуністичної партії є політика партії щодо України. У таких працях, як «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення», «Кадети про українське питання», «Як єпископ Никон захищає українців» та ін., В. І. Ленін рішуче виступав проти цькування українського народу, що його проводили чорносотенці, великодержавні шовіністи, вимагав беззастережного визнання повної рівноправності української нації, в тому числі права націй на самовизначення.

Поряд з тим В. І. Ленін викривав будь-які спроби роз'єднати робітничий клас, розколоти єдиний фронт російських і українських пролетарів. Він відзначав, що право на самовизначення не можна змішувати

¹⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 359, 428.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 360.

вати з доцільністю відокремлення. Ленін переконливо довів, що захист загальнокласових інтересів пролетаріату Росії є також захистом його корінних національних інтересів. Щодо України Ленін підкреслював: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹⁷.

В. І. Ленін особисто керував велетенською роботою КПРС по впровадженню національної програми в життя. Він був натхненником і організатором Союзу РСР — першої в світі багатонаціональної держави робітників і селян, яка своїм прикладом показує всім народам правильний шлях вирішення національного питання, об'єднання народів у єдину братерську і дружню сім'ю. В. І. Ленін визначив головні завдання і накреслив магістральні шляхи неупинного розвитку народів СРСР, забезпечення повного рівноправ'я і дальшого розквіту всіх національностей, зміцнення дружби і зближення народів нашої країни.

КПРС усією своєю діяльністю довела, що лише комуністи, ґрунтуючись на безсмертному вченні Маркса — Леніна можуть вирішувати такі складні й запутані проблеми, якою протягом століть була національна проблема. Особливо яскраво це видно на долі нашої республіки.

Україна за роки Радянської влади перетворилася в одну з найбільш розвинутих суверенних держав світу. Тут, як і в інших радянських республіках, повністю ліквідовано економічну і культурну відсталість, створено могутню сучасну промисловість, колективне соціалістичне сільське господарство, піднесено на небачену височінь національну соціалістичну культуру. Цих успіхів український народ досяг під керівництвом Комуністичної партії завдяки братерській взаємодопомозі радянських народів і передусім великого російського народу, у спільній борні проти всіх і всіляких ворогів, у велетенському напруженні сил по здійсненню величних звершень будівництва соціалізму і комунізму. І лише впертим небажанням наших недругів зрозуміти ці прості істини, надмірним силкуванням фальсифікувати їх можна пояснити те, що й до останнього часу сторінки буржуазних книжок, журналів і газет рясніють формулюваннями про так зване «поглинення» національних республік союзною державою, про те, що Україна нібито втратила свій суверенітет, тощо¹⁸.

Ідеологи буржуазії та їх націоналістичні підбріхувачі не бажають зрозуміти, що добровільне об'єднання справді вільних і справді незалежних соціалістичних республік в єдиний монолітний інтернаціональний союз здійснилося як вияв вищої волі народів, як вияв їх вищих національних інтересів. Радянська Україна, як і інші республіки, об'єднавшись в добровільний єдиний союз, повністю зберегла свою державну самостійність і незалежність, водночас збільшивши свою могутність і силу. Союзні республіки передали ряд спільних для них функцій і питань до відання ними ж утвореної союзної держави. При вирішенні цих питань кожна союзна республіка бере найактивнішу участь при обговоренні законопроектів СРСР, так і через загальносоюзні органи, до складу яких входять її повноважні представники.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

¹⁸ W. E. D. Allen. The Ukraine. A History. New York, 1963; J. Borys. The Russian Communist Party and the Sovietisation of the Ukraine. A Study in the Communiste Doctrine of the Self-Determination of Nations, Stockholm, 1960; Robert S. Sullivant. Soviet Politics and the Ukraine. 1917—1957, Columbia University Press, 1962; Walter Kolarz. Russia and Her Colonies, Great Britain, 1952; Clarens A. Manning. The Story of the Ukraine, New York, 1947 ra in.

З утворенням СРСР незрівнянно розширились і зміцніли економічні, політичні та ідеологічні основи суверенітету всіх союзних республік, в тому числі й Української РСР. Конституція СРСР створила реальні юридичні гарантії забезпечення і дальшого розвитку суверенітету радянських республік, створила основу для гармонійного поєднання національних, республіканських та інтернаціональних, загальнодержавних інтересів.

У Радянському Союзі Україна знайшла надійний захист від імперіалістичних зазіхань на її незалежність, гарантію свого державного суверенітету. Зовнішньополітична діяльність уряду СРСР повністю відображає корінні, принципові зовнішньополітичні інтереси Російської, Української та всіх інших союзних республік, об'єднаних у єдиний нерозривний Радянський Союз, який послідовно здійснює ленінську миролюбну зовнішню політику.

Боротьба радянського народу за побудову комунізму сприяє дальшому зближенню всіх націй і народностей Радянської країни, в основі якого лежить економічна, політична, культурна та ідейна єдність, чуття патріотизму та інтернаціоналізму радянських народів.

Велике історичне значення для дальшого здійснення ленінської національної політики мають рішення XX, XXII і особливо XXIII з'їздів партії та останніх пленумів ЦК КПРС, спрямовані на подолання наслідків культу особи, суб'єктивізму та волюнтаризму, на відновлення ленінських принципів у національних відносинах, на розширення і дальший розвиток братерських відносин між народами СРСР.

Основними завданнями в галузі національних відносин партія вважає дальший всебічний розвиток економіки і культури всіх радянських націй і народностей, забезпечення їх всезростаючого співробітництва і взаємодопомоги, дальше зміцнення Союзу РСР, повне використання і вдосконалення форм національної державності народів СРСР. Партія впевнено здійснює політику, що забезпечує фактичну рівність усіх націй і народностей з урахуванням їх інтересів, політику справедливого розподілу матеріальних благ серед усіх націй і народностей. Партія і держава приділяють велику увагу всебічному розвитку культури всіх народів СРСР, їх взаємозбагаченню і зближенню, зміцненню їх інтернаціональної основи.

Постійна увага приділяється забезпеченню вільного розвитку мов народів СРСР, повної свободи для кожного громадянина говорити, виховувати і вчити своїх дітей, не припускаючи ніяких переваг, обмежень або примусу в користуванні тією чи іншою мовою. Партійні організації послідовно проводять в національних відносинах принцип інтернаціоналізму, ведуть рішучу боротьбу проти проявів і залишків націоналізму і шовінізму, проти всього, що заважає комуністичному будівництву.

Торжество ленінської національної політики в СРСР має величезне значення не тільки для кожної з націй Радянської країни, але й для всіх народів світу. Досвід СРСР, немов могутній прожектор, осяває шлях вирішення національного питання багатьом народам, які борються за свою незалежність.

Історія людства не знає іншої епохи, коли б національно-визвольна боротьба народів розвивалася настільки бурхиво. Лише протягом останніх п'яти років під натиском визвольних сил були ліквідовані колоніальні режими на 22 територіях з населенням понад 57 млн. чоловік¹⁹. На їх місці з'явилися такі молоді незалежні держави, як

¹⁹ Газ. «Правда», 14 грудня 1965 р.

Алжирська Народна Демократична Республіка, Республіка Кенія, Танзанія, Замбія, Уганда, Малі та ін. Домігшись політичної незалежності, народи цих країн розпочали боротьбу за економічну незалежність від імперіалізму, за соціальне звільнення трудящих мас. В таких країнах, як ОАР, Алжирська НДР, Бірма, Малі, Гвінея відбулися глибокі перетворення в напрямку некапіталістичного шляху розвитку²⁰. Все більше країн проголошує своєю метою соціалізм.

Радянський Союз, в тому числі Українська РСР, та інші соціалістичні країни, надають постійну дійову допомогу молодим незалежним державам у становленні їх національної економіки, зміцненні обороноздатності, підготовці національних кадрів тощо.

Проте і досі терплять колоніальний гніт понад 85 територій з населенням близько 37 млн. чоловік²¹. 13 млн. африканців стогнуть під гнітом расистів Південно-Африканської Республіки. Народні маси цих країн, спираючись на все зростаючу підтримку Радянського Союзу та всієї соціалістичної системи, на постійну солідарність робітничого класу капіталістичних держав та молодих країн, які вже завоювали свою незалежність, з кожним днем посилюють національно-визвольну боротьбу.

Міжнародний імперіалізм гарячково шукає засобів для придушення визвольної боротьби народів, для врятування залишків приреченого історією колоніалізму, для неоколоніалістичного поневолення народів Азії, Африки і Латинської Америки. Небачена за своєю жорстокістю агресивна війна американського імперіалізму проти в'єтнамського народу і підтримка реакційних сил у Домініканській республіці, численні каральні операції англійських імперіалістів у Південній Аравії і Омані, розправа португальських військ над патріотами Анголи і Мозамбіку, потурання расистському режиму в Південній Родезії, спроба утворити спеціальні збройні сили, які за вказівкою США придушували б національно-визвольний рух у країнах Південної Америки — все це ланки одного ланцюга, яким міжнародний імперіалізм намагається задушити визвольний рух.

Кожний народ, борючись за своє визволення, за свою національну незалежність, вносить вклад в єдину інтернаціональну справу переможної боротьби проти колоніалізму, цього найпотворнішого породження міжнародного імперіалізму. З кожним днем народи чіткіше відчувають єдність своїх національних та інтернаціональних інтересів і завдань. Переконливим свідченням цього є конференція солідарності народів Азії, Африки і Латинської Америки в Гавані, рішення якої відкривають нову сторінку у міжнародній солідарності, у боротьбі усіх прогресивних сил людства за остаточне знищення ганебної системи колоніалізму.

Особливо великого значення набирає правильне співвідношення національних та інтернаціональних інтересів трудящих у вирішенні такої пекучої проблеми історичного розвитку людства, як боротьба за тривкий мир, проти загрози нової, термоядерної війни. Основи вчення про війни як соціальне явище, про їх класову суть і характер, були закладені Марксом і Енгельсом. Вони вчили робітничий клас конкретно-історичного підходу до вироблення позиції щодо війни, вчили розбиратися в діалектичній суперечності між національними інтересами народів і агресивною політикою буржуазних урядів. Узагальнюючи виступи європейського пролетаріату проти воєн, Маркс показав

²⁰ Газ. «Правда», 12 грудня 1965 р.

²¹ Газ. «Правда», 14 грудня 1965 р.

зв'язок між війнами і робітничим рухом, довів, що буржуазія свідомо втягує пролетаріат у війни, щоб підмінити міжнародне співробітництво пролетаріату міжусобною боротьбою²².

Маркс обґрунтував положення про велике історичне покликання пролетаріату покінути назавжди з загарбницькою зовнішньою політикою експлуататорів, з загарбницькими війнами, довів необхідність для пролетаріату виробити основи своєї власної зовнішньої політики, прийнятої інтернаціоналізмом і докорінно протилежної шовіністичній політиці буржуазії. Боротьба за мирлюбну зовнішню політику становить частину загальної боротьби за визволення робітничого класу²³.

В. І. Ленін, розвиваючи далі вчення марксизму, особливу увагу приділяв викриттю реакційної суті ідеології імперіалістичної буржуазії і соціал-шовінізму, які патріотичними фразами намагалися затьмарити свідомість мас. Ленін вчив визначати характер війни, виходити з того, за яких умов виникла війна, які класи її ведуть, в ім'я чого вона ведеться. Різно засуджуючи загарбницькі війни імперіалістичної буржуазії, В. І. Ленін вказував, що пролетаріат повинен бажати поразки «своєї» буржуазії в такій війні. Ця поразка відповідає як національним, так і інтернаціональним інтересам пролетаріату, бо веде до ослаблення імперіалізму, до посилення революції.

Тавруючи опортуністів, які закликали пролетаріат до захисту вітчизни незалежно від того, права вона чи ні, В. І. Ленін викривав також непослідовність тих інтернаціоналістів і лівих соціал-демократів, які твердили, що в епоху імперіалізму не може бути справедливих війн. В. І. Ленін блискучим застосуванням діалектики довів, що у відповідній обстановці війна імперіалістична може перетворитися у війну визвольну і навпаки. Інтернаціоналістська позиція пролетаріату визначається в кожному конкретному випадку всебічним аналізом обстановки²⁴.

Яскравим прикладом правильного, марксистсько-ленінського вирішення питання про війну і мир, про єдність національних та інтернаціональних інтересів і завдань пролетаріату у вирішенні цих питань є мирлюбна зовнішня політика КПРС і Радянського уряду, країн соціалістичної системи, усіх справді марксистських комуністичних і робітничих партій. В сучасних умовах гострої непримиренної боротьби за суспільний прогрес, за просування вперед великої революційної справи сили соціалізму, миру і демократії ведуть активний наступ на позиції імперіалізму. Проте робітничому класу, всім трудящим не однаково, якою ціною буде досягнуто соціальний прогрес людства — шляхом збереження миру чи шляхом світової війни. Робітничий клас відкидає пророкування деяких теоретиків, які вважають, що необхідно пожертвувати життям мільйонів людей, життям цілих народів з тим, щоб на згрищах світової термоядерної війни побудувати «квітуче» соціалістичне життя. КПРС, усі справді марксистські комуністичні і робітничі партії, міжнародний робітничий клас, прогресивні сили всього світу ведуть наполегливу боротьбу проти загрози нової війни, справедливо вбачаючи в цьому важливіший національний і інтернаціональний фактор успішної боротьби за мир, демократію і соціалізм. Разом з тим Радянський Союз, в тому числі й Українська РСР, країни соціалістичної системи, міжнародний робітничий клас, будучи вірними прин-

²² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 1—6, 274—282, 317—370, 437—438.

²³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 33, стор. 109; К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 13.

²⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 291—292; т. 35, стор. 201.

ципам пролетарського інтернаціоналізму, повністю підтримують в'єтнамський народ у його священній національно-визвольній війні проти американського імперіалізму, боротьбу інших народів проти колоніалізму, за свою національну незалежність.

Принципи пролетарського інтернаціоналізму, зокрема положення про єдність національних та інтернаціональних інтересів і завдань трудящих утверджувалися в свідомості пролетаріату в непримиренній боротьбі проти всіх ворогів марксизму, зокрема проти будь-яких форм опортунізму.

Вихована великим Леніним КПРС протягом усієї своєї історії провадила і провадить рішучу боротьбу проти догматизму і ревізюнізму, за згуртування комуністів на принциповій основі революційного марксизму. КПРС завжди була непримирима до будь-яких опортуністів, які, одягаючи різні маски, в тому числі і «зверхреволюційні», намагалися збити комуністичний рух з вірного шляху²⁵. Разом з братерськими марксистсько-ленінськими партіями вона не шкодує зусиль для подолання труднощів, що виникли останнім часом у комуністичному русі, для зміцнення і згуртування міжнародного робітничого і комуністичного руху.

Вірний прапору пролетарського інтернаціоналізму, керований Комуністичною партією, радянський народ свято виконує ленінські заповіді. Створивши передовий суспільний лад, радянський народ перший у світі ліквідував соціальний і національний гніт, встановив вільні, рівноправні і братерські відносини між усіма націями.

Успішне будівництво комунізму в СРСР, величні завдання країн світової соціалістичної системи, національно-визвольна боротьба народів, поширення і поглиблення міжнародного робітничого і комуністичного руху владно вимагають єдності національних та інтернаціональних дій, дальшого інтернаціонального згуртування трудящих світу.

²⁵ Газ, «Правда», 28 листопада 1965 р.

О. П. ТРОЯНОВСЬКИЙ

БОРОТЬБА В. І. ЛЕНІНА ЗА УТВЕРДЖЕННЯ ІДЕЙ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

Розробці В. І. Леніним інтернаціональної політики КПРС присвячено ряд праць. Проте значення боротьби В. І. Леніна за перемогу ідей пролетарського інтернаціоналізму в Росії у 90-х роках XIX ст., які знаменували собою зародження ленінізму, з'ясовано ще недостатньо. А саме тоді, викриваючи народницьку ідеологію, Володимир Ілліч висунув ті ідеї з національного питання, які були покладені згодом в основу інтернаціонального світогляду нашої партії.

Серед кращих представників народництва було немало людей, що доклали великих зусиль для зміцнення зв'язків Росії з революційними силами на Заході. Частина з них навіть зробила спробу «перенести в Росію найпередовішу і найбільшу особливість «європейського устрою» — Інтернаціонал»¹. Революційне народництво із співчуттям ставилось до пригноблених націй, виявляло готовність до підтримки їх боротьби проти національного гніту і безумовно належало до революційно-демократичної течії у Росії.

Водночас у широкому русі народництва мали місце найрізніші відтінки, були свої праві й ліві фланги². В цілому народництво виступало на захист демократії з точки зору дрібного виробника. І це, роз'яснював В. І. Ленін, завжди породжувало «нерозуміння класових суперечностей народниками і дивну мішанину прогресивних та реакційних пунктів їх програми»³. Наявність такої «дивної суміші» в поглядах і практичних справах народників, зокрема у галузі національних відносин, серйозно заважала поширенню ідей пролетарського інтернаціоналізму в Росії.

У своїх теоретичних працях М. Бакунін визнавав необхідність інтернаціонального згуртування селян у соціальній революції. Проте інтереси слов'ян він дуже часто протиставляв завданням міжнародного робітничого класу, заявляючи, що по шляху І Інтернаціоналу, створеного Марксом і Енгельсом, не повинні йти не тільки слов'яни, а й інші народи⁴. Свої погляди Бакунін намагався провести в життя. Свідченням цього є створений ним «Альянс соціалістичної демократії», який, за висновком К. Маркса і Ф. Енгельса, повсюди практично гальмував інтернаціональне єднання робітничого класу, вносив розлад в революційну боротьбу мас⁵.

П. Ткачов також вважав себе інтернаціоналістом, правильно стверджуючи, що націоналізм несумісний з принципами соціалізму. Прибічники лавристського напрямку вміли пробудити інтерес до європейського робітничого руху. Тимчасом і Ткачов⁶, і Лавров⁷ підтримували в Міжнародному товаристві робітників не справжніх інтернаціоналі-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 248, 476.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 477.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 407.

⁴ М. Бакунін. Полн. собр. соч., т. 2, изд. Балашева, стор. 40, 45—60, 68, 70, 83, 89—93, 127, 168, 197, 216, 221, 226, 235—239, 250, 257, 264, 265.

⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 9—44, 313—435.

⁶ П. Н. Ткачев. Избр. соч. на соц.-полит. темы, М., 1933, стор. 55—98, 405—433.

⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 497—505.

стів, а Бакуніна. Вони, як і землевольці⁸, хоч і ставились з великою пошаною до праць К. Маркса, однак з помилкових позицій висвітлювали боротьбу інтернаціоналістів з бакунінцями, доводили, що принципи І Інтернаціоналу не можуть бути застосовані в умовах Росії. Тенденційний виклад історії Міжнародного товариства робітників допускали народовольці⁹.

Багато суперечливого зустрічається в поглядах народників і на національні відносини в Росії. Одна з найбільш послідовно революційних народовольчих груп здійснила важливий крок вперед, висунувши в «Програмі робітників, членів партії «Народна воля» дуже важливу вимогу — «народи, насильно приєднані до російського царства, вільні відокремитися чи залишитися в загальноросійському союзі»¹⁰. Проте, за всіма даними, ця вимога не дістала широкого визнання і правильного розуміння. В основній програмі «Народної волі» її немає¹¹, як і в статтях «Рабочей газеты», що спеціально коментували «Програму»¹². Питання про свободу національностей зовсім не порушувалося, на жаль, в жодному із звернень Виконавчого Комітету до різних верств суспільств, що випускались у зв'язку з подіями 1 березня 1881 р.¹³

Народовольці були противниками місцевого націоналізму, виступали з критикою великодержавного шовінізму. Але на сторінках їх центрального органу друкувались також статті, що пропагували космополітизм, заперечували роль будь-яких почуттів національного патріотизму і «національних інтересів», нібито засуджених «прогресом людства на вмирання»¹⁴. Поряд з виступами, спрямованими проти розпалювання племінної ненависті, в народовольчій літературі часто помилково оцінювались єврейські погроми, в яких Виконавчий Комітет бачив «якийсь фатум, що його, мабуть, не уникнути»¹⁵, і навіть — початок соціальної революції¹⁶.

«Народна воля» вважала своїми братами всіх пригноблених і знедолених, без різниці походження, визнавала необхідність тісного союзу з іншими діючими в Росії революційними організаціями, що називали себе соціалістичними. Однак вона, як і інші народницькі партії, ніколи не ставила питання про організаційне злиття з такими групами в єдину інтернаціональну партію російських революціонерів, категорично відкидаючи саму можливість подібного єднання з якою б то не було неросійською партією¹⁷. Ніколи не проголошували народницькі організації й того, що «російські соціалісти» являють собою складову і нерозривну частину світового соціалістичного руху. Звичайно, такі суперечливі і незрілі погляди революційних народників не сприяли об'єднанню трудящих всіх націй країни під керівництвом робітничого класу в єдиний фронт боротьби проти царизму.

Великою перешкодою на шляху до інтернаціональної єдності в Росії стали ідеї ліберальних народників. Народники 70-х років були

⁸ Газ. «Земля і воля», № 1, 25 жовтня 1878 р.; № 2, 15 грудня 1878 р., № 3, 15 січня 1879 р.

⁹ Газ. «Народная воля», № 3, 1 січня 1880 р.

¹⁰ Революционное народничество 70-х гг. XIX в. Сборник документов и материалов, т. 2, М.—Л., 1965, стор. 188.

¹¹ Газ. «Народная воля», № 3, 1 січня 1880 р.

¹² Литература партии «Народная воля», Париж, 1905, стор. 837—838, 852—861; «Народная воля» в документах и воспоминаниях, М., 1930, стор. 166—167.

¹³ Литература партии «Народная воля», стор. 897—920.

¹⁴ «Вестник «Народной воли», № 4, 15 січня 1885 р., стор. 225—270.

¹⁵ Литература партии «Народная воля», стор. 626.

¹⁶ Газ. «Искра», № 39, травень 1903 р.

¹⁷ Газ. «Народная воля», № 10, вересень 1884 р.

революціонерами. Помилковими шляхами, але самовіддано боролись вони за інтереси селянства, проти царизму. У зв'язку з цим і розв'язання національного питання вони ставили у залежність від переможної селянської революції. Ліберальні народники зрадили революції. Основні надії у вирішенні всіх корінних соціальних проблем, в тому числі й національного питання, вони покладали на політику класового миру всередині нації, на зговір з царизмом, на реформи уряду¹⁸.

Незважаючи на помилки, народники 70-х років широко вірили, що без об'єднання трудящих різних націй досягнути соціалістичних ідеалів не можна¹⁹. Ліберальні ж народники доводили, нібито інтернаціональне згуртування взагалі неможливе. Нації, підкреслював Михайловський, оточені різкими відтінками матеріальної і духовної атмосфери, що створює зовсім незрозумілі для інших «національні ідеали», які передаються з покоління в покоління і постійно роз'єднують народи²⁰.

На багатьох творах Михайловського позначився великодержавний шовінізм. Ще в «Записках профана» ним проводилася думка про існування двох категорій народів. Одні «долею» призначались для підкорення нових земель і поширення цивілізації. Інші — «непіддатливі прогресу» перегорять самі собою, «залишаючи... уламки в степу»²¹. В іншій праці Михайловський пише про «високообдаровані раси», що мають великі здібності до боротьби за самозбереження, і про раси, не наділені такими якостями²². В ряді статей він постає як прибічник ніцшеанських теорій, що завжди були надійним засобом апологетики агресії і колоніального розбою. Філософію Ніцше, пройняту расизмом і ненавистю до пригноблених народів, Михайловський оголошує виявом всього невлаштованого і ображеного цивілізацією²³.

Посилаючись на історичний досвід Римської імперії, що загинула «під ударами варварів», Михайловський недвозначно натякав, що росіянам не загрожує подібного роду небезпека, доки вони будуть виявляти свою могутність щодо «хівінців, бухарців, туркменів та інших середньоазійських варварів»²⁴. Він наполягав на такому розподілі обов'язків між центральною Росією та її периферійними володіннями, при яких «околиці» не могли б виробляти «власних продуктів розумової творчості»²⁵. В період, коли реакційна ідеологія так званого «нового слов'янофільства» з її закликами до відвертих великодержавно-шовіністичних дій стала набувати в 90-х роках широкого права громадянства і була взята на озброєння царизмом, Михайловський із співчуттям ставився до вчення слов'янофілів і доводив, нібито слов'янофільство в Росії уже давно себе зжило²⁶. Такі були позиції ліберальних народників у національному питанні, і вони серйозно перешкоджали створенню самостійної інтернаціональної робітничої партії, справі пролетарського інтернаціоналізму в Росії.

В. І. Ленін першим з російських марксистів зрозумів всю глибину

¹⁸ Н. К. Михайловский. Соч., т. 4, СПб., 1888, стор. 150—151; Соч., т. 7, СПб, 1909, стор. 292, 387, 671, 742, 878, 906.

¹⁹ П. Н. Ткачев. Изб. соч. на соц.-полит. темы, т. 3, М., 1933, стор. 421; Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями, М., 1947, стор. 26.

²⁰ Н. К. Михайловский. Соч., т. 5, изд. 2, СПб, 1888, стор. 254, 258, 322, 325, 416—417, 434; Соч., т. 7, СПб., стор. 245, 349, 350—351, 677, 692, 696—699, 708.

²¹ Н. К. Михайловский. Соч., т. 3, СПб, 1881, стор. 432.

²² Н. К. Михайловский. Соч., т. 5, изд. 1, СПб, 1888, стор. 185—186, 188.

²³ Н. К. Михайловский. Соч., т. 7, СПб, 1909, стор. 859—886, 923—975.

²⁴ Н. К. Михайловский. Соч., т. 3, СПб, 1881, стор. 133.

²⁵ Н. К. Михайловский. Соч., т. 5, изд. 2, СПб, 1888, стор. 250—254, 312.

²⁶ Н. К. Михайловский. Соч., т. 6, СПб, 1897, стор. 387, 400.

небезпеки цих поглядів і піддав їх всебічній марксистській критиці. Викриваючи ліберальних народників 90-х років, В. І. Ленін глибоко обгрунтував питання про *суть і походження націй*.

Ще народники 70-х років виходили з чужого марксизму ідеалістичного уявлення про націю. Так, бакунінці стверджували, що походження її не зв'язано ні з якими способами виробництва і що нація є нічим іншим, як виявом сукупності національного характеру, успадкованого різними народами з давнішніх часів²⁷. Такі погляди еkleктично поєднувалися у народників 70-х років з вірними догадками про те, що розв'язання національного питання невіддільне від попереднього революційного повалення самодержавства.

З ідеалістичного уявлення про нації як категорії вічні і незмінні ліберальні народники уже робили прямий висновок про неможливість подолання революційним шляхом національних суперечностей взагалі. Нація, її почуття і поняття, «демон національного самолюбства і національної ненависті», заявляв Михайловський, є одне з виявів вищих форм суспільних індивідуальностей, могутній фактор, що не має ніякого відношення ні до «вудуманих» марксистами матеріальних умов життя суспільства, ні до їх вчення про класову боротьбу. Виникнення націй Михайловський відносив до незапам'ятних часів і відзначав, нібито національні зв'язки є продовженням і узагальненням споконвіку існуючих родових зв'язків²⁸.

Піддавши критиці народницькій теорії походження націй, В. І. Ленін прийшов у творах 90-х років до трьох важливих висновків. По-перше, погляди «героїв 90-х років» у національному питанні В. І. Ленін кваліфікував як відображення буржуазного світогляду в народницькій літературі. Висловлювання Михайловського у цьому зв'язку він прямо відносив до числа «буржуазних пошlostей»²⁹. Уявлення ж Южакова про нації Володимир Ілліч розглядав як вияв теоретичної полохливості і політичної розгубленості буржуазії, що відображені були ще «етичною» школою на Заході³⁰.

По-друге, він звернув увагу на те, що виводячи національні зв'язки з родових, ліберальні народники опинились в одній компанії з буржуазними ідеологами. В. І. Ленін уже в праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894) вказував, що нація — це загальна і не вічна, а історична категорія, зв'язана з виникненням буржуазного способу виробництва. Родовий побут, відзначав Володимир Ілліч, перестав існувати на Русі дуже давно, проте навіть в епоху Московського царства національних зв'язків у власному розумінні ще не було. Вони з'явилися тільки в 17 ст., коли була ліквідована феодальна роздробленість. Цей процес обумовлювався необхідністю економічних зв'язків, посиленням обміну між окремими областями, зростаючим товарним обігом, процесом створення єдиного всеросійського ринку³¹. В книзі «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), де завершено ідейний розгром народництва, він підкреслював, що всі зміни старого господарського ладу, викликані буржуазним способом виробництва, ведуть до зміни духовного обличчя населення³².

²⁷ М. А. Бакунин. Полн. собр. соч., т. 2, изд. Балашева, стор. 40, 43, 45—46, 55, 58—60, 67—68, 76—77, 90—91, 103, 105, 120—122, 128, 165, 180, 215, 221, 226, 232—236, 251, 257.

²⁸ Н. К. Михайловский, Соч., т. 5, изд. 2, Спб, 1888, стор. 265—266, 274—275, 415—417; Соч., т. 7, Спб, 1909, стор. 350—351, 360, 673, 684, 689, 692, 698—699, 708, 741—742, 818, 871.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 132.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 417—418.

³¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 130—132.

³² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 516—517.

Отже, ще в період боротьби проти народництва В. І. Ленін сформулював дуже важливе положення, яке відіграло велику роль в марксистському визначенні нації як історичної категорії, що виникла на базі спільності території, економічних зв'язків і духовного обличчя населення. Згодом Володимир Ілліч додав, що поняття нації включає також мовну спільність людей³³.

По-третє, критично аналізуючи народницькі погляди 90-х років, В. І. Ленін показав два зовсім протилежні підходи до долі пригноблених націй — ліберально-реформістський і пролетарсько-революційний.

В книзі «Що таке «друзі народу»...?» Володимир Ілліч звертає увагу на наявність безпосереднього зв'язку між міркуваннями ліберальних народників про націю як категорію загальну і вічну та їх безглуздими висновками щодо непридатності класової боротьби як засобу подолання національної ворожнечі. Михайловський, підкреслював Володимир Ілліч, хоче спростувати той факт, що історія є ряд епізодів класової боротьби, і довести, нібито остання неспроможна перешкодити робітникам різних націй різати і розоряти один одного в ім'я реальних інтересів торговельної і промислової буржуазії. Критикуючи «всеохоплюючі» проекти Южакова, що стосувалися також встановлення в Росії колоніального управління і врегулювання переселенських витівок царських колонізаторів, В. І. Ленін водночас показав, як ліберальні народники, пропагуючи тезу про вічне існування націй, хотіли підмінити революційне вирішення національного питання реформістськими засобами. Вони і тут свої надії поклали на милість царя та «прогресивні» починання вітчизняної бюрократії. Реформістська програма народників 90-х років у розв'язанні національної та інших корінних соціальних проблем виходила із заперечення класової природи царизму. Вказуючи на це, Володимир Ілліч роз'яснював, що самодержавство стоїть на боці інтересів експлуататорських класів, що воно — найлютіший ворог робітників і селян. Розраховувати на те, що цього ворога можна переконати служити справі трудящих — значило обдурювати народи, допомагати царю увічнити всі види гноблення. Це положення В. І. Леніна було блискуче проілюстровано багатьма прикладами, зокрема *висвітленням класової суті національної політики самодержавства і викриттям ліберальних народників як об'єктивних захисників великодержавних починань царизму.*

В. І. Ленін доводив, що національна політика самодержавства, проти якої відмовились боротись революційними засобами ліберальні народники, була одним з надійніших стовпів реакційної поміщицької влади в Росії. Самодержавна Росія, як відзначав В. І. Ленін в некролозі «Фрідріх Енгельс», завжди була оплотом всієї європейської реакції і тому не обходилося ні без гноблення неросійських народів, що проживали в Росії, ні без постійного цькування різних націй на міжнародній арені. В книзі «Що таке «друзі народу»...?» Володимир Ілліч називає самодержавство жандармом Європи і показує, як царизм довів російський народ до такої ганьби, що, «бувши забитий у себе дома, він служив знаряддям для забивання народів на Заході». В. І. Ленін обвинувачує «героїв 90-х років» в тому, що вони в ім'я політичної могутності самодержавної Росії призначають царизм у провідники економічної солідарності в міжнародних справах³⁴. В ленінських працях роз'яснюється, що великодержавна політика царизму спрямована проти свободи всіх народів Росії і на придушення робітничого та всякого демократичного руху взагалі.

³³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 77—78.

³⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 232; т. 2, стор. 13.

В. І. Ленін картає апологетів антимарксистських теорій про вічне існування націй також у зв'язку із захистом ними колонізаторської політики самодержавства. Висміюючи В. Воронцова та інших ліберальних народників, які всерйоз вважали нарікання буржуазії на відсутність зовнішніх ринків доказом «безперспективності» розвитку капіталізму в Росії, В. І. Ленін ще в 1893 р. переконливо показав, що вони виявляють повне нерозуміння дійсних причин колоніалізму і, незалежно від своїх суб'єктивних задумів, стають на шлях виправдання завойовницької колоніальної політики самодержавства³⁵. Тоді як народники стверджували, нібито без зовнішніх ринків капіталізм не зможе розвиватися взагалі, В. І. Ленін вказував, що капіталізм не може обходитися без колоніальних воєн зовсім не тому, що він не здатний у своїй країні реалізувати продукт додаткової вартості, а тому, що буржуазія органічно властиве безмежне прагнення до наживи. Буржуазію тягнуть на шлях колоніальних воєн постійна конкуренція, безперервна гонитва за неймовірно великим прибутком, якого капіталіст не може одержати тільки за рахунок свого народу. Виконуючи замовлення буржуазії, царизм стає на шлях відкритих агресій. Загарбуючи все нові й нові землі, капіталізм несе поневоленим народам море злиднів, безробіття, голодне вимирання³⁶.

В період боротьби проти народництва за створення самостійної марксистської партії в Росії В. І. Ленін висунув *завдання революційного знищення національного гніту* і уже в 1896 р. сформулював один з найважливіших інтернаціональних принципів програми РСДРП — *принцип свободи і рівноправності всіх національностей*. На необхідності включення цього пункту в програму РСДРП Володимир Ілліч наполягав також у 1897 і 1899 рр.³⁷

У 90-х роках XIX ст. В. І. Ленін обгрунтував програму пролетарського вирішення національного питання в Росії. Центральними пунктами її були ленінські вказівки на першорядну роль у знищенні національного гніту боротьби робітничого класу проти самодержавства, поміщиків і буржуазії. В. І. Ленін підкреслював нерозривний зв'язок, що існує між справою визволення націй і революційним рухом за повалення царизму, завоювання політичної свободи³⁸. Торкаючись ролі боротьби проти капіталу, Володимир Ілліч роз'яснював у 1894 р., що основу національної ненависті становлять класові інтереси буржуазії, що без революційного знищення капіталістичного способу виробництва неможливо ліквідувати національні суперечності³⁹. У 1895 р. В. І. Ленін говорив, що виступи робітників проти капіталу являють собою боротьбу проти всякої експлуатації. Успішне завершення її можливе лише в результаті переходу влади до робітничого класу і передачі засобів виробництва в руки всього суспільства⁴⁰. Зазначаючи, що політика гноблення націй невіддільна від усього соціально-політичного ладу Росії, В. І. Ленін звертав увагу соціал-демократів на необхідність користуватися «кожним проявом поліцейського гніту абсолютизму» і вказувати робітникам, «як падає цей гніт на всіх російських громадян *взагалі*, на представників особливо пригноблених станів, народностей... зокрема і як відбивається цей гніт на *робітничому класі особливо*»⁴¹.

³⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 83—85.

³⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 281—282.

³⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 79., 298; т. 4, стор. 210.

³⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 12—13, 296—301.

³⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 132—133.

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 77—78.

⁴¹ Там же, стор. 298.

Першорядне місце у здійсненні всіх визвольних цілей робітничого класу Володимир Ілліч відводив інтернаціональному згуртуванню трудящих. У зв'язку з цим у своїх творах, спрямованих проти народників, і в інших працях 90-х років він висунув і глибоко обгрунтував також вимогу створення *інтернаціональних організацій пролетаріату*.

У 1894 р. В. І. Ленін відзначав, що балаканина Михайловського про вічне існування націй і непереборність демону національної ненависті потрібна ліберальним народникам для компрометації великих ідей І Інтернаціоналу і виправдання відмови від інтернаціональної боротьби⁴². Критикуючи Кривенка, В. І. Ленін показав, що господарські справи російського куркуля ліберальні народники ставили вище інтернаціонального згуртування робітників⁴³. Беручи для прикладу ставлення Южакова до системи класової освіти, Володимир Ілліч затаврував «героїв 90-х років» як провідників буржуазних ідей класового миру всередині націй і активних захисників «національної солідарності та загальнодержавного патріотизму»⁴⁴. Володимир Ілліч піддав критиці ту частину народництва, яка проповідувала відчуження Росії від революційного Заходу, а також тих, що опустились до слов'янофільства, відкритого націоналізму й антисемітизму⁴⁵. Пристрасно захищаючи справу І Інтернаціоналу, В. І. Ленін підкреслював, що вирішальним засобом боротьби пролетаріату є організація і згуртування класу пригноблених проти класу гнобителів в кожній окремій країні і об'єднання таких національних робітничих організацій в одну всесвітню армію пролетаріату проти міжнародного капіталу⁴⁶.

Вказуючи на причини, що викликають життєву необхідність інтернаціонального згуртування робітників, В. І. Ленін роз'яснював, які помилки допускають дрібнобуржуазні романтики з числа народників. Вони не розуміють, що капіталізм на місце старих зв'язків ставить зовсім нові суспільні зв'язки, які потребують класової консолідації не тільки всередині однієї, а й в межах різних держав. Володимир Ілліч підкреслював: «Панування капіталу є міжнародним. Ось чому і боротьба робітників усіх країн за визволення має успіх лише при спільній боротьбі робітників проти міжнародного капіталу»⁴⁷. Все це свідчить, що уже в ті далекі роки В. І. Ленін вчив російських робітників не замикатися у вузькі національні рамки і добре пам'ятати, що вони можуть довести до кінця революцію не самі, а спільно з трудящими багатонаціональної Росії і при підтримці міжнародного пролетаріату.

Гарячим заклик до інтернаціонального згуртування, до поєднання національних і інтернаціональних завдань у міжнародному русі пронизаний кожний рядок ленінської статті «Фрідріх Енгельс». У брошурі «Завдання російських соціал-демократів» В. І. Ленін знову звертає увагу на нерозривний зв'язок історичних завдань міжнародної соціал-демократії і російського робітничого класу, вказує на необхідність виховання у робітників Росії свідомості спільних класових інтересів, глибокого розуміння того, що російський пролетаріат становить частину всесвітньої армії пролетарів⁴⁸.

Важливе значення для обгрунтування ідей пролетарського інтернаціоналізму в період боротьби проти народництва відіграли ленінські праці, спрямовані проти «легальних марксистів» і «економістів», яких

⁴² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 133.

⁴³ Див. там же, стор. 245—250.

⁴⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 417—418.

⁴⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 367; т. 2, стор. 477—478.

⁴⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 133.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 90, 185—186.

⁴⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 1—15, 293, 298—300, 309.

Володимир Ілліч викривав у 90-х роках як провідників космополітизму і буржуазного націоналізму.

На прикладі Київського комітету, очолюваного тоді «економістами», В. І. Ленін показав також, що «економізм» веде до сепаратизму, який виправдує відособлене існування місцевих (в тому числі національних) соціал-демократичних комітетів і груп⁴⁹. Викриття київських сепаратистів мало загальноросійське значення, бо лінію на відособлення трудящих вели не тільки вони, а й представники «економізму» в Литві, Латвії⁵⁰, прибічники «легального марксизму» в Грузії⁵¹ та інші противники робітничого класу.

Уже в період боротьби з народництвом В. І. Ленін вчив, що домогтися інтернаціональної єдності неможливо без врахування національних особливостей кожної країни⁵².

В той же час В. І. Ленін вперше висунув ідею союзу робітничого класу з трудящими національних окраїн. На жаль, ця важлива обставина чомусь не підкреслюється в нашій літературі. Ще в праці «Що таке «друзі народу»...?» В. І. Ленін закликав російський пролетаріат піднятися проти царизму на чолі всіх демократичних елементів країни. У 1895 р. він писав, що, виступаючи проти всякої експлуатації, робітничий клас зобов'язаний підтримувати всякий суспільний рух, спрямований проти необмеженої влади самодержавного уряду⁵³. У 1897 р. В. І. Ленін уже роз'яснював, що під такою підтримкою слід розуміти завоювання пролетаріатом союзу з народностями, які борються за свою рівноправність. В революції, що насувається, вказував В. І. Ленін, пролетаріат не залишиться самотнім. Поруч з ним серед інших знедолених будуть трудящі пригноблених національностей. Солідарність і союз робітничого класу з поневоленими народами, як і з іншими політичними опозиційними елементами, посилять загальний фронт борців проти абсолютизму, забезпечить безумовну перемогу пролетаріату⁵⁴. У 1899 р. В. І. Ленін знову підкреслював, що пролетаріат є захисником всякої пригнобленої народності чи раси. Класам, що переслідуються, і пригнобленим національностям, вказував він, ні в кого шукати захисту від утисків, і коли пролетаріат підніме прапор революції, йому звідусіль простягнуть руки допомоги⁵⁵.

Спираючись на досвід боротьби проти народництва і на весь попередній досвід визвольного руху, В. І. Ленін створив петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», вперше протиставивши централізовану інтернаціональну організацію пролетаріату в Росії дрібнобуржуазній організації революціонерів. Полемізуючи з Лавровим у зв'язку з принципіальною відмінністю народовольської партії від марксистської, Володимир Ілліч роз'яснював у 1897 р., що петербурзький «Союз боротьби» являє собою зачаток тієї нової революційної партії, яка керує боротьбою проти самодержавства і буржуазії не шляхом влаштування змов, а спираючись на масовий революційний рух, вона виступає проти всяких проявів абсолютизму, поєднуючи соціалістичну і демократичну боротьбу в одну нерозривну боротьбу пролетаріату⁵⁶.

⁴⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 256—265.

⁵⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 2Ну, од. зб. 41661, арк. 1—6; ф. 167, оп. ІН, од. зб. 21673, арк. 1—2, 5.

⁵¹ С. Я. Алилєв. Проїденный путь, М., 1956, стор. 30, 35, 36.

⁵² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 260, 289, 298; т. 4, стор. 185—186.

⁵³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 77—78.

⁵⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 298—300.

⁵⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 187—187.

⁵⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 304.

В той час, як ідеологія народників не спроможна була об'єднати трудящих різних національностей в єдиний фронт, спрямований проти царизму, вся діяльність петербурзького «Союзу» проходила під інтернаціональними гаслами: робітники різних націй «об'єднуйтеся, в єднанні ваша сила»; бойовий заклик Маркса — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — повинен стати «нашим спільним прапором»⁵⁷. Не дивно, що керівані петербурзьким «Союзом» виступи робітників не тільки породили в нашій країні і за кордоном могутній рух солідарності, а й підняли на революційну боротьбу робітників і трудящих багатьох районів Росії, в тому числі України, Польщі, Білорусії, Кавказу, Прибалтики.

Всією своєю багатогранною діяльністю ленінський «Союз боротьби» підводив пролетаріат і трудящих багатонаціональної Росії до необхідності інтернаціонального єднання. У січні 1897 р. литовські робітники писали, що петербурзький «Союз» показав пристрасний зразок того, як їм потрібно боротися, вселяя впевненість, що шлях до кінцевої перемоги лежить через об'єднання пролетарів усіх націй⁵⁸. Подібні думки висловлювала створена на Україні «Рабочая газета»⁵⁹. Заклики наслідувати приклад петербурзького «Союзу» вміщувались на сторінках київської робітничої газети «Вперед»⁶⁰ та ін.

З самого початку В. І. Ленін дивився на петербурзький «Союз», як на прообраз єдиної інтернаціональної партії, покликаної об'єднати в своїх рядах всі, в тому числі й національні, соціал-демократичні групи. Н. К. Крупська, Ц. С. Зеліксон-Бобровська, О. Б. Лепешинська згадували, яке велике значення для координації дій і засобів між окремими частинами країни мало поширення в національних «окраїнах» ленінських творів, присвячених викриттю ліберальних народників та інших противників марксизму⁶¹. Книгу В. І. Леніна «Що таке «друзі народу»...?», писала Н. К. Крупська, члени полтавської соціал-демократичної організації характеризували «як найкраще, найбільш сильне і повне формулювання точки зору революційної соціал-демократії».

В. І. Ленін особисто зустрічався з місцевими соціал-демократами, організовував з ними різні наради. Під впливом принципіальної боротьби В. І. Леніна проти ідеології «героїв 90-х років» та інших ворогів марксизму поступово формувалась свідомість спільності класових інтересів у багатонаціонального пролетаріату Росії. Інтернаціональна діяльність В. І. Леніна в умовах масового робітничого руху дала могутній поштовх до створення подібних петербурзькому «Союзу» соціал-демократичних об'єднань як у центральних, так і в національних районах країни. За короткий строк петербурзький «Союз боротьби» встановив тісні революційні зв'язки з соціал-демократичними організаціями, що діяли на Україні, Кавказі, в Білорусії.

Посталі організації і групи рішуче поривали з народниками і за прикладом петербурзького «Союзу» велику увагу приділяли вихованню робітників у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Так, на сторінках київської «Рабочей газеты», представники якої часто брали участь у засіданнях петербурзького «Союзу» і були добре обізнані з

⁵⁷ Листовки Петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса» 1896—1897, М., 1934, стор. 5, 33—34, 36, 43—45, 74, 85, 93.

⁵⁸ Газ. «Литовский рабочий», № 2, жовтень 1897 р.

⁵⁹ «Рабочая газета», № 1, серпень 1897 р.

⁶⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 283, оп. 2Н, од. зб. 37753.

⁶¹ Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 12; Ц. С. Зеліксон-Бобровська. Незабываемая встреча. Воспоминания о В. И. Ленине, М., 1954, стор. 34—39; О. Б. Лепешинская. Встречи с Ильичем, М., 1957, стор. 18

ленінськими творами⁶², систематично вміщувались кореспонденції, що узагальнювали інтернаціональний досвід класової боротьби російського пролетаріату, викривали великодержавну політику царизму, буржуазний націоналізм. З метою повалення самодержавства, завоювання демократії і повної рівноправності всіх націй Росії газета закликала протиставити змові царя з капіталістами союз пролетарів всіх народностей російської держави⁶³.

Лінію петербурзького «Союзу» в різних місцях країни проводили за завданням В. І. Леніна його учні й соратники. І. В. Бабушкін, І. Х. Лалаянц, Г. І. Петровський багато робили для подолання антисемітських та інших націоналістичних настроїв, що проявлялися в Катеринославі⁶⁴.

Велику інтернаціональну діяльність розгорнули на Кавказі М. І. Калінін, В. К. Курнатовський та революційне крило місцевої соціал-демократії⁶⁵. Самовіддану боротьбу за внесення в соціал-демократичний рух ідей пролетарського інтернаціоналізму і за подолання в ньому буржуазного націоналізму проводив наприкінці 90-х років у Польщі і Литві Ф. Е. Дзержинський⁶⁶. На Уралі діяла М. М. Ессен. І тут вперше з'явилися листівки з марксистським лозунгом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» У Фінляндію виїжджала О. М. Коллонтай, яка підняла свій голос проти пригноблення фіннів царським самодержавством⁶⁷. Під впливом петербурзького «Союзу» велика робота по інтернаціональному вихованню робітників проводилась й в інших районах: на Україні, в Литві, Латвії, Польщі, в Криму. Так почали здійснюватися практичні кроки, спрямовані на з'єднання визвольного руху національних окраїн з робітничим рухом центральної Росії.

В. І. Ленін ще у 90-х роках багато зробив, щоб на ділі пов'язати виступи робітників Росії з класовою боротьбою міжнародного пролетаріату. Під час поїздки за кордон в 1896 р. Володимир Ілліч вивчав роботу соціал-демократичних організацій в Німеччині, Франції, Швейцарії, встановив особисті контакти з видатними діячами міжнародної соціал-демократії. Великий громадський діяч Швейцарії Андре Боннар говорив, що уже тоді для В. І. Леніна не існувало ворожих і роз'єднаних народів і він «повністю був під владою прийдешнього великого братства і різноманітності дружніх націй»⁶⁸.

З ініціативи членів ленінського «Союзу боротьби» статті про початок масового робітничого руху в Росії з'явилися в центральному органі німецької соціал-демократії — «Vorwärts». Про славні справи «Союзу» знали англійські робітники, французька громадськість, II Інтернаціонал. На міжнародні форуми соціалістів почали направлятися представники соціал-демократії, обрані на робітничих зборах різних районів країни⁶⁹. У зв'язку з цим Лондонський конгрес II Інтернаціоналу (1896 р.) відзначав, як «надзвичайно важливий і небувалий до цього часу факт присутності представників від російських робіт-

⁶² Первый съезд РСДРП. Документы и материалы, М., 1958, стор. X—XIV, 215.

⁶³ «Рабочая газета», № 1, серпень 1897 р.; № 2, листопад 1897 р.

⁶⁴ Воспоминания И. В. Бабушкина, М., 1955, стор. 77—78, 87, 94, 102—118, 120, 124—129.

⁶⁵ С. Я. Алилueв. Назв. праця, стор. 32, 37, 39, 54—58.

⁶⁶ Газ. «Ковенский рабочий», № 1, квітень 1897 р.; Ф. Э. Дзержинский. Избранные произведения, т. 1, М., 1957, стор. 1—2, 5—24, 28—37.

⁶⁷ Славные большевички, М., 1958, стор. 196—197, 304—307.

⁶⁸ Морис Пианзола. Ленин в Швейцарии, М., 1958, стор. 3—8.

⁶⁹ М. А. Сильвин. В. И. Ленин в период зарождения партии, Л., 1958, стор. 137; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 233, оп. 1у, од. зб. 29777; ф. 336, оп. 1, од. зб. 20974.

ничих організацій на міжнародному з'їзді»⁷⁰. Всі ці події, за оцінкою петербурзького «Союзу боротьби», свідчили, що російський пролетаріат відкрито примкнув до світової соціальної боротьби, став на ділі членом великої міжнародної робітничої партії, вступив на «сцену все-світньої історії»⁷¹.

У працях 90-х років і в підготовленому тоді проекті глибоко інтер-національні програми для майбутньої РСДРП В. І. Ленін всебічно обгрунтовує ідейне й організаційне об'єднання всіх діючих в Росії революційних соціал-демократичних організацій в єдину інтернаціональну партію робітничого класу. З метою широкої пропаганди цієї ідеї В. І. Ленін організував у 1895 р. видання газети «Рабочее дело», яка прагнула з'єднати страйкову боротьбу з революційним рухом проти самодержавства і залучити до підтримки соціал-демократії «всіх пригноблених політикою реакційного мракобісся»⁷². В одній із статей, підготовлених для першого номера, Володимир Ілліч підкреслював, що здійснення цього завдання буде кращою відповіддю російського пролетаріату на лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!». Великого значення інтернаціональному вихованню надавав також створений В. І. Леніним перший неперіодичний збірник «Работник» (1899 р.), про що свідчать зібрані для нього кореспонденції й матеріали, які зберігаються в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС⁷³.

Під впливом петербурзького «Союзу боротьби» до думки про створення єдиної інтернаціональної партії стали приходити революційні соціал-демократи Києва, Кавказу, Москви, Катеринослава та інших районів країни. Всі вони сходилися на тому, що така партія повинна об'єднати передових робітників різних національностей Росії на ґрунті «Маніфесту Комуністичної партії», що на її прапорі буде лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Все це дало можливість І з'їзду РСДРП у 1898 р., підготовленому також попередньою діяльністю В. І. Леніна, відобразити інтернаціональний характер нашої партії назвою «Російська соціал-демократична партія» і заявити про те, що РСДРП неухильно погоджуватиме свої дії з основними засадами міжнародної соціал-демократії. Вперше був прийнятий на озброєння РСДРП у 1898 р. і принцип самовизначення націй.

Отже, основи інтернаціонального світогляду нашої партії були вироблені В. І. Леніном ще в 90-х роках ХІХ ст., і Володимир Ілліч з перших кроків своєї революційної діяльності постає перед російським та міжнародним робітничим рухом як великий поборник пролетарсько-го інтернаціоналізму і дружби народів.

⁷⁰ Г. В. Плеханов. Соч., т. 9, М., стор. 353.

⁷¹ Листовки Петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса», стор. 93—94, 115.

⁷² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 337—338.

⁷³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 283, оп. 1Н, од. зб. 29778, 29779; оп. 2Н, од. зб. 29797, 37753; оп. 1у, од. зб. 29780, 29782, 29783.

Повідомлення

М. Ф. ДМИТРІЄНКО

**ПУБЛІКАЦІЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА
В БІЛЬШОВИЦЬКИХ ГАЗЕТАХ УКРАЇНИ
(березень 1917 р. — лютий 1918 р.)**

З ім'ям В. І. Леніна, засновника Комуністичної партії і творця першої в світі соціалістичної держави, нерозривно пов'язана історія боротьби народів нашої країни, в тому числі і українського, проти віками утвердженого ладу соціальної несправедливості, за суспільство, вільне від пригноблювачів.

Вирішальною сторінкою в цій боротьбі був Великий Жовтень. Саме в роки революції з надзвичайною силою проявилась далекоглядність В. І. Леніна, як видатного теоретика марксизму, що своїм геніальним вченням вказав пролетаріату шлях до перемоги. В пропаганді ідей ленінізму велика роль належала більшовицькій періодичній пресі, перед якою стояло завдання донести твори вождя до трудящих мас.

В складній політичній обстановці, що склалася в країні після Лютневої революції, перед більшовицькою періодикою, як одне з головних, стояло завдання роз'яснити трудящим масам дальші перспективи розвитку революції. Для цього насамперед необхідно було пропагувати настанови більшовицької партії про ставлення до Тимчасового уряду, до дрібнобуржуазних партій, до Рад і т. д. Вирішальне значення в пропаганді серед робітників і біднішого селянства ідей більшовизму, у вихованні у них високої класової свідомості надавалось працям В. І. Леніна, в яких давалась оцінка політичній обстановці в країні, розглядалось співвідношення класових сил, розроблялися політична та економічна платформа партії.

На сторінках більшовицької преси вперше в основному і побачили світ праці В. І. Леніна, написані в цей період. Центральні партійні газети, що разом з листівками становили найбільш рухливий вид друкованої продукції, публікували статті, виступи, промови вождя революції. Звичайно, твори вождя поширювались і у вигляді збірників та брошур, але їх нечисленні тиражі не могли задовольнити величезних запитів робітників на більшовицьку літературу. Газети, таким чином, виконували роль основного поширювача творів В. І. Леніна.

Праці В. І. Леніна в залежності від суспільно-політичних умов друкувались за підписом, під псевдонімами, а в багатьох випадках зовсім без підпису. Останнє особливо відноситься до післялипневих подій, коли вся повнота влади перейшла до рук буржуазії.

Оскільки чимало праць В. І. Леніна до нашого часу в оригіналах не дійшли, саме газетам судилось стати унікальним зібранням ленінської спадщини. Переконає в цьому і такий факт: в Повному зібранні творів В. І. Леніна 420 ленінських праць за період з березня 1917 р.

по лютий 1918 р. опубліковані за текстом більшовицьких газет¹. Парти́йна більшовицька періодика на місцях передруковувала на своїх полосах лєнінські статті, промови і виступи, а також написані ним й прийнятї більшовицькою партією рішення, резолюції та інші документи. У більшовицьких організацій України в цьому відношенні був значний досвід, придбаний ще за часів царизму.

Перемога Лютневої революції і оголошення свободи слова, друку, зборів і т. д., дали можливість більшовикам відкрито друкувати і поширювати праці В. І. Леніна. Незважаючи на відсутність у партійних комітетів коштів на видання, поліграфічної бази і т. п. число газет з кожним місяцем росло, а їх досить великі на ті часи тиражі давали можливість своєчасно і швидко поширювати кожду лєнінську працю безпосередньо серед трудящих мас.

Публікація лєнінських документів у більшовицьких газетах України дає можливість зробити висновки не тільки про поширюваність їх серед робітників і селян, але й розкриває стан справ у самих партійних організаціях, друковані органи яких публікували або з якихось причин не публікували твори В. І. Леніна, вказує на боротьбу в соціал-демократичних комітетах за непохитність лєнінської лінії, або на опортуністичні хитання певних працівників преси чи членів комітету.

До питання про поширення праць В. І. Леніна на Україні в розглядуваний період не раз зверталася радянська історіографія². Автори цих статей, зокрема, серед інших порушують і питання про публікації більшовицькими газетами України в час з березня по жовтень 1917 р. творів В. І. Леніна. Проте ці роботи: а) наводять неоднакові дані про кількість лєнінських творів, надрукованих в більшовицькій періодиці за 8 місяців революції; б) обмежуються при цьому періодом тільки до жовтня 1917 р., тоді як для України, де встановлення Радянської влади з відомих причин відбулося дещо пізніше, дуже відповідальним став період з жовтня 1917 р. по лютий 1918 р.; в) автори, оскільки і не ставили собі це за мету, не перелічують всіх робіт, опублікованих в більшовицьких газетах, не наводять даних про те, з'являлися ці роботи на сторінках за підписом В. І. Леніна чи як редакційні, політичні статті без підпису. При підрахунках автори обмежувались даними лише п'яти більшовицьких газет — «Пролетарія», «Звєзды», «Голоса социал-демократа», «Донецкого пролетарія», «Голоса пролетарія», тоді як в розглядуваний ними період з березня по жовтень 1917 р. поряд із згаданими газетами видавались ще «Солдатская жизнь», «Правда гренадерская», «Молот», «Красное знамя», «Пролетарское знамя»*.

На основі найбільш повних комплектів 17 партійних більшовицьких газет, що виходили в досліджуваний період, проведено підрахунки відносно видання і поширення більшовицькою періодикою України творів В. І. Леніна в період підготовки і проведення Великої

¹ Підрахунки зроблено на основі Повного зібрання творів В. І. Леніна, тт. 31, 32, 33, 34, 35.

² Й. А. Багмут, П. М. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні (видання, розповсюдження, переклад), К., 1960, стор. 69—78; Г. Мультих. Ленін і більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення української радянської держави, «Лєнінським шляхом», Збірник статей, К., 1960, стор. 136.

* В статті розглядаються газети, що були органами більшовицьких комітетів в містах і також воєнних організацій при більшовицьких партійних комітетах. Матеріали газети «Борьба» не враховано в зв'язку з тим, що жодного номера її не вдалося розшукати.

Жовтневої соціалістичної революції. На основі аналізу виконаних підрахунків робиться спроба дати відповіді на такі важливі питання: 1) про кількість надрукованих творів В. І. Леніна в періодиці більшовиків України як за час з березня 1917 р. до лютого 1918 р., так і за кожний з етапів розвитку революції; 2) скільки робіт вождя опублікувала кожна з більшовицьких газет і в яких номерах; 3) які саме з праць В. І. Леніна знайшли завдяки цим публікаціям найбільше поширення на Україні і в які саме періоди.

Першим після Лютневої революції, із створених в березні двох легальних більшовицьких газет «Пролетарий» і «Голос социал-демократа» почав публікацію ленінських праць орган Київського комітету. 25 березня 1917 р. «Голос социал-демократа» надрукував працю В. І. Леніна «Перший етап першої революції» (лист 1 з «Листів з далеку»), яку було передруковано з «Правды» (там лист опубліковано в скороченому вигляді) і продовжено в двох наступних номерах. 30 березня публікацію цієї праці розпочинає «Пролетарий». Вихід в світ на Україні відразу в двох газетах праці В. І. Леніна, яка дає глибокий аналіз співвідношення класових сил і становища в країні і вказує на специфіку поточного моменту як початку переходу до другого етапу революції — до соціалістичного, не міг не вплинути на зміст всієї партійної роботи на Україні.

Отже, протягом березня обидві газети опублікували по одній ленінській роботі в 4-х різних номерах газет.

У квітні, після тривалої еміграції, до Росії повернувся В. І. Ленін. Його велетенська теоретична і організаційна робота відразу знайшла відображення на сторінках більшовицької періодики. Наслідуючи центральні видання, публікацію ленінських статей, виступів, написаних ним партійних документів розпочинають і більшовицькі газети України. Кількість опублікованих в більшовицьких газетах України праць В. І. Леніна відразу збільшується у квітні. Отже на Україні більшовицькі комітети видають 3 газети (всього випущено 37 номерів). «Пролетарий» вміщує 14 ленінських праць в 11 номерах. Катеринославська «Звезда», що тільки-но почала виходити — 2 праці в 2-х номерах. У квітневих номерах третьої більшовицької газети — «Голос социал-демократа» — праці В. І. Леніна не публікуються. Такий стан справ можна пояснити позицією Київського Комітету РСДРП(б), що допустив на перших кроках легальної діяльності помилки в оцінці поточного моменту. Хоч на загальних зборах більшовиків міста 15 квітня ухвалено опублікувати Квітневі тези В. І. Леніна в газеті, проте це рішення залишилось на папері. Всього протягом квітня в газетах за назвами опубліковано 14 праць.

Протягом травня «Пролетарий» друкує 13 праць, «Голос социал-демократа» обмежує свої публікації двома резолюціями, які вміщує в 2-х номерах. «Звезда» вміщує 12 написаних В. І. Леніним робіт і резолюцій. Так, протягом травня в 20 номерах «Пролетария», «Звезды» і «Голоса социал-демократа» разом опубліковано 20 різних за назвою праць, що склали 27 публікацій.

У червні на Україні вже виходить 6 газет, серед яких 3 щоденні: «Пролетарий», «Голос социал-демократа», «Донецкий пролетарий». Редакція «Звезды» зуміла випустити тільки 12 номерів, «Солдатская жизнь» — 2 номери, «Правда гренадерская» — один. Відносно публікацій ленінських праць у нас в наявності дані по п'яти газетах, оскільки в єдиному відомому номері «Правды гренадерской» їх не виявлено. «Пролетарий» протягом червня вмістив у 12 газетах — 15 праць, які склали 18 окремих публікацій праць без врахування № 18, який в

комплектах відсутній. «Звезда» — 3 ленінські праці, опубліковані в 4 газетах як п'ять окремих матеріалів, в газеті Луганського комітету РСДРП(б) «Донецкий пролетарий» — 10 ленінських праць в 12 номерах, що склали 13 публікацій, газета «Голос социал-демократа» на протязі 25 номерів публікує лише одну статтю «Чи є шлях до справедливого миру», а катеринославська «Солдатская жизнь» в одному номері вміщує дві праці. Отже, протягом червня 1917 р. в 30 номерах п'яти більшовицьких газет України надруковано 19 окремих за назвою праць В. І. Леніна, що склали 39 публікацій.

За період двовладдя — з березня по 3 липня — в 177 номерах шести газет більшовиків України опубліковано 55 окремих за назвою праць В. І. Леніна, які вміщено в 69-ти газетах і складають 90 окремих публікацій.

Липневі події в Петрограді, розстріл мирної демонстрації трудящих, поклали кінець двовладдю в країні. Злісна кампанія наклепів на РСДРП(б), її керівників, постанова про арешт В. І. Леніна, розгром друкарні «Труд», заборона газети «Правда» — все це ланки внутрішньої політики Тимчасового уряду, що при підтримці партій меншовиків і есерів перейшов до відкритих репресій. Активізувались контрреволюційні сили і на Україні. Досить навести приклад розгрому 10 липня кіоску «Голоса социал-демократа» в Києві на Думській площі, а наступного дня біля заводу Арсенал, про публічні знущання з поширювачів газет в Харкові, щоб зрозуміти настрої контрреволюонерів відносно періодики більшовиків.

Незважаючи на це, в липні на Україні продовжували виходити майже всі більшовицькі видання, крім «Правды гренадерской» і «Солдатской жизни», які змушені були припинити існування не без допомоги з боку Тимчасового уряду. До «Голоса социал-демократа», «Пролетария», «Донецкого пролетария» і «Звезды» у липні приєднався одеський «Голос пролетария». Закриття «Правды» і вимушене підпілля В. І. Леніна, проте, не могли не позначитися на кількості вміщуваних в більшовицькій пресі України ленінських праць.

Протягом липня більшовицькі комітети випустили 96 номерів в 5 газетах, серед яких в 16 номерах опубліковано 7 назв праць В. І. Леніна*. Зокрема «Пролетарий» вмістив: 7 назв праць, що склали 9 публікацій. «Звезда» опублікувала в 3-х номерах газет (№ 40, 46, 51) три праці, а «Голос социал-демократа» — в 3 номерах 3 публікації (№ 62, 71, 77). «Донецкий пролетарий» опублікував лише «Лист до редакції «Пролетарского дела».

У серпні у 84 номерах тих же 5 більшовицьких газет** публікації розподіляються так: «Пролетарий» в 6 номерах вмістив 4 статті, «Звезда» в 8 номерах 4 праці, «Донецкий пролетарий» — 3 статті в 5 номерах газети. Інші газети не мали жодної публікації. Отже, в серпні періодична преса більшовиків України в 19 номерах газет вмістила 19 публікацій, що за назвами становили 7 праць.

Протягом вересня поряд з матеріалами VI з'їзду партії і статтями, що розкривали і пропагували суть його документів, 3 з 5 названих газет друкують статті В. І. Леніна. «Пролетарий» вмістив 3 статті, які склали 4 публікації, «Звезда» — 3 статті в 4 номерах. Дві публікації

* Без врахування тих 3-х праць, що були надруковані в «Донецком пролетарии», № 27 від 2 липня і «Голос социал-демократа», № 61 від 2 липня 1917 р. і ввійшли в попередні підрахунки.

** Крім того, у серпні виходила ще вінницька «Борьба», але комплект її не зберігся й невідомо, чи публікувала вона праці В. І. Леніна.

здійснює «Голос пролетарія». Всього в 10 номерах газети було здійснено 10 публікацій семи різних праць.

У жовтні, до моменту збройного повстання в Петрограді, ленінські документи надрукували «Красное знамя» * і «Звезда».

З часу 3 липня по 25 жовтня 1917 р. в 47 номерах газет більшовиків України «Пролетарий», «Звезда», «Голос социал-демократа», «Пролетарское знамя», «Донецкий пролетарий», «Красное знамя» здійснено 47 публікацій творів В. І. Леніна, що за назвами становили 21 працю.

Дослідники Г. М. Мултих, П. М. Шморгун і Й. А. Багмут в названих нами працях вперше зробили спробу дати підрахунки відносно публікацій і поширення в зв'язку з цим праць В. І. Леніна на Україні. Їх роботи були вагомим внеском в розробку питання, а підрахунки визначаються ретельністю. Проте проведені нами дослідження дещо уточнюють цифру, що визначає кількість назв праць В. І. Леніна, опублікованих в період з березня по жовтень 1917 р. У Г. М. Мултиха вона дорівнює 72 працям В. І. Леніна, на основі зроблених нами підрахунків ця цифра збільшилась до 76. Наші попередники не порушували питань про кількість публікацій всіма газетами більшовиків України ленінських творів, а також про кількість газет, що їх здійснили. Однак самі ці дані свідчать про поширюваність творів В. І. Леніна на Україні засобами місцевої періодики. Так, за час з березня по 25 жовтня 1917 р. в 116 номерах досліджуваних нами газет ** є 137 публікацій ленінських творів і документів. Цифри, що свідчать про кількість назв творів вождя, число їх публікацій і газет не остаточне через відсутність повних комплектів газет, в міру поповнення яких вони неодмінно будуть доповнені.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в центрі мала вирішальне значення для боротьби за владу Рад на Україні. Партійним організаціям України довелося вести цю боротьбу в надзвичайно складних умовах. Саме на більшовицьку пресу в цей період покладається відповідальне завдання через публікацію ленінських декретів про мир, землю, «Декларацію прав народів Росії» і т. д. роз'яснювати політику влади Рад. Зміст цих документів був прекрасною агітацією за встановлення на місцях Радянської влади. Не випадково В. І. Ленін характеризував декрети Радянської влади як інструкції, що кличуть до масового практичного діла ³.

За далеко не повними даними, оскільки газети цього періоду надзвичайно погано збереглися ***, протягом наступних 3-х місяців періодика більшовиків України вмістила 21 працю В. І. Леніна.

Всього за час з березня 1917 р. по лютий 1918 р. у відомих нам найбільш повних комплектах 17 партійних більшовицьких газет України опубліковано 97 назв ленінських статей, промов, доповідей, що вміщені в 146 різних номерах і складають 174 публікації. З виявленням нових номерів газет ця цифра неодмінно збільшиться.

На основі зроблених підрахунків нами складено перелік публі-

* Орган районного комітету РСДРП(б) 8-ї армії Румунського фронту. Виходила з 7 жовтня по 11 грудня 1917 р. Дані по цій газеті в історичній літературі наводяться вперше, оскільки комплект газети поки що в державних установах не зберігається. Кілька номерів «Красного знамени» знаходяться в особистому архіві історика М. С. Френкіна, з дозволу якого і робиться на них посилання.

** За цей час вийшло 470 номерів всіх газет.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 179.

*** Зовсім відсутній, наприклад, комплект луганського «Донецкого пролетарія» за листопад 1917 р.—січень 1918 р., який складає 70 номерів.

кацій творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України за період з березня 1917 р. по лютий 1918 р. Список побудовано за хронологічним принципом.

**СПИСОК ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА,
ПЕРЕДРУКОВАНИХ БІЛЬШОВИЦЬКИМИ ГАЗЕТАМИ УКРАЇНИ ***

Березень. «Голос социал-демократа» (Далі — «Г. с.-д») № 6, 7, 8, Первый этап первой революции (Письма из далека) (т. 23, с. 275—285). «Пролетарий» (далі — «П»), № 10, Первый этап первой революции (Письма из далека, письмо 1-е).

Квітень. «П», № 11, Первый этап первой революции (продолжение); «П», № 16, Как мы доехали (т. 24, с. 8—10); «П», № 18, О задачах пролетариата в данной революции (т. 24, с. 1—7); «П», № 20, О двоевластии (т. 24, с. 19—21); «Звезда» (далі — «З»), № 3, Как мы доехали; «П», № 23, Речь к солдатам (т. 24, с. 82—83); «П», № 25, Тезисы Ленина (т. 23, с. 3—7); «П», № 26, Наши взгляды (т. 24, с. 139—142); Резолюция об отношении к Временному правительству (т. 24, с. 123—124). Воззвание к солдатам всех воюющих стран (т. 24, с. 153—155); Резолюция ЦК РСДРП(б) от 20 апреля 1917 г. о кризисе в связи с нотой Временного правительства от 18 апреля 1917 г. (т. 24, с. 151—152); «П», № 27, Добросовестное оборончество показывает себя (т. 24, с. 171—173); «П», № 28, Один из коренных вопросов (Как рассуждают социалисты, перешедшие на сторону буржуазии) (т. 24, с. 159—162); «П», № 30, Резолюция ЦК РСДРП(б) 22 апреля (т. 24, с. 177—178); «П», № 30, Что понимают под «позором» капиталисты и что — пролетарии (т. 24, с. 185—186); Изложение Доклада о текущем моменте на VII (Апрельской) конференции (т. 24, с. 194—208); «З», № 6, О задачах пролетариата в данной революции.

Травень. «П», № 32, Резолюция VII Апрельской конференции. О предложении Боргбьерга (т. 24, с. 216—218); «З», № 7, Резолюция VII Всероссийской конференции РСДРП; «П», № 35, Об отношении к Временному правительству (проект резолюции) (т. 24, с. 238—239); «П», № 36, Резолюция VII Всероссийской конференции РСДРП (т. 24, с. 234—237); «З», № 8, Резолюция VII Всероссийской конференции. Резолюция о войне (т. 24, с. 234—237); Резолюция по аграрному вопросу (т. 24, с. 252—255); «П», № 37, Солдаты и земля (т. 24, с. 109—110); Резолюция VII Всероссийской конференции РСДРП(б). Резолюция о Советах рабочих и солдатских депутатов (т. 24, с. 257—258); «З», № 9, Резолюция VII Всерос. конференции РСДРП. Резолюция об объединении интернационалистов против мелкобуржуазного оборонческого блока (т. 24, с. 256); Положение об Интернационале и задачи РСДРП(б) (т. 24, с. 266); Резолюция о Советах рабочих и солдатских депутатов; «Г. с.-д.», № 22, Резолюция VII Апрельской конференции о войне; «П», № 39, Классовое сотрудничество с капиталом или классовая борьба против капитала (т. 24, с. 317—319); О твердой революционной власти (т. 24, с. 320—321); Финляндия и Россия (т. 24, с. 296—299); «З», № 10, Проект наказа при выборах делегатов в Совет рабочих и солдатских депутатов (т. 24, с. 314—316); «Новое» правительство уже отстало не только от революционных рабочих, но и от массы крестьянства (т. 24, с. 325); «П», № 42, Фактическое перемирие (т. 24, с. 334—336); «З», № 11, Резолюция VII Всерос. конф. О текущем моменте (т. 24, с. 194—208); «Г. с.-д.», № 24, Резолюция VII Всерос. конф. Резолюция по аграрному вопросу. «З», № 12, Открытое письмо к делегатам Всероссийского съезда крестьянских депутатов (т. 24, с. 329—333); «П», № 46, Открытое письмо к делегатам Всероссийского съезда крестьянских депутатов; «З», № 14, К вопросу об объединении интернационалистов (т. 24, с. 387—388); «П», № 52, Резолюция ЦК РСДРП об экономических мерах борьбы с разрухой (т. 24, с. 463—465); «З», № 15, Резолюция Центрального Комитета РСДРП об экономических мерах борьбы с разрухой: «П», № 54, О «самочинном захвате» земли (Плохие доводы «социалистов-революционеров») (т. 24, с. 404—407); «П», № 55, Речь тов. Н. Ленина, произнесенная 22 мая 17 года на Всероссийском съезде крестьянских депутатов (т. 24, с. 437—455).

Червень. «П», № 56, 57, Речь тов. Ленина, произнесенная 22 мая на Всероссийском съезде крестьянских депутатов. «Донецкий пролетарий» (далі — «Дон. прол»), № 2, 3, 4, Речь Ленина 22 мая 1917 г. на Всероссийском съезде крестьянских депутатов; «Солдатская жизнь», № 1, Воззвание к солдатам всех воюющих стран (т. 24, с. 153—155); Резолюция по аграрному вопросу (принята 28 апреля на Всероссийской конференции); «П», № 62, Издательства капиталистов над народом (т. 24, с. 497—499); «Дон. прол.», № 8, Большевик и «разложение» армии (т. 24, с. 517—519); Соломинка в чужом глазу (т. 24, с. 512—514); «Дон. прол.», № 9, Оправдание

* Назви праць подано за публікаціями газет.

позора (т. 24, с. 505—508); «П», № 65, Речь В. И. Ленина на I Всероссийском съезде рабочих и солдатских депутатов 4 июня (т. 25, с. 3—14); «П», № 66, Введение социализма или раскрытие казнокрадства? (т. 25, с. 50—51); «П», № 67, Есть ли путь к справедливому миру? (т. 25, с. 38—39); «П», № 69, 70, Речь В. И. Ленина на I Всероссийском съезде рабочих и солдатских депутатов; Запугавшиеся и запуганные, (т. 25, с. 52—53); «З», № 20, Большевизм и «разложение» армии; «Дон. прол.», № 14, Из прошлого рабочей печати в России (т. 20, с. 219—226); «П», № 70, На переломе (т. 25, с. 61—62); «Дон. прол.», № 15, № 69, Запугавшиеся и запуганные; «З», № 21, 22, Речь тов. Ленина на Всероссийском съезде Советов Рабочих и солдатских депутатов; «П», № 72, Внешняя политика русской революции (т. 25, с. 64—66); Из какого классового источника приходят и «придут» Кавеньяки (т. 25, с. 72—75); Украина (т. 25, с. 70—71); «Дон. прол.», № 17, Открытое письмо к делегатам Всероссийского съезда крестьянских депутатов (т. 24, с. 329—333); «Дон. прол.», № 18, Украина (т. 25, с. 70—71); «Дон. прол.», № 19, Речь тов. Ленина на I Всероссийском съезде Советов Р и СД; «П», № 73, Под суд Родзянко и Джунковского за укрывательство провокатора (т. 25, с. 81); Украина и поражение правящих партий России (т. 25, с. 78—80); Странное извращение цитат (т. 25, с. 82); «Дон. прол.», № 20, Речь т. Ленина на I Всероссийском съезде Советов Р и С. д.); «Г. с.-д.», № 55, Есть ли путь к справедливому миру? (т. 25, с. 38—39); «П», № 76, Революция, наступление и наша партия (т. 25, с. 91—92); «П», № 77, Куда привели революцию эсеры и меньшевики? (т. 25, с. 95—97); «З», № 25, Речь т. Ленина на Всероссийском съезде Советов рабочих и солдатских депутатов (окончание); Всероссийская конференция военных организаций РСДРП. Доклад т. Ленина, (Полное собрание сочинений (далее — ПСС), т. 32, с. 363—364); «Дон. прол.», № 25, Куда привели революцию эсеры и меньшевики?;

Липень. «Дон. прол.», № 27, О необходимости основать союз сельских рабочих России (т. 25, с. 100—102); Расхлябанная революция (т. 25, с. 105—107); «Г. с.-д.», № 61, 62, О необходимости основать союз сельских рабочих России (т. 25, с. 100—104); «П», № 82, Кризис надвигается, разруха растет (т. 25, с. 119—121); «П», № 83, Фразы и факты (т. 25, с. 114—116); «П», № 84, Гнусная клевета и господин Алексинский (т. 25, с. 138); «П», № 88, 89, 90, Программа РСДРП. К пересмотру партийной программы (т. 24, с. 420—432); «Г. с.-д.», № 71, Письмо в редакцию «Новой жизни» (т. 25, с. 157—158); «П», № 92, Письмо в редакцию «Новой жизни»; «З», № 40, Письмо в редакцию «Новой жизни»; «П», № 97, Письмо тов. Ленина (т. 25, с. 159—160); «Г. с.-д.», № 77, Заявление Ленина (т. 25, с. 159—160); «З», № 46, Заявление Ленина; «Дон. прол.», № 34, Письмо в редакцию «Пролетарского дела» (т. 25, с. 159—160); «З», № 51, Три кризиса (т. 25, с. 147—151); «П», № 104, Три кризиса;

Серпень. «П», № 107, 108, Ответ тов. Ленина (т. 25, с. 184—194); «Дон. прол.», № 42, Три кризиса; «П», № 109, Начало бонапартизма (т. 25, с. 195—198); «З», № 57, Начало бонапартизма; «З», № 60, 61, 62, Ответ т. Н. Ленина; «Дон. прол.», № 47, 48, Ответ тов. Ленина; «П», № 114, К лозунгам (т. 25, с. 161—167); «П», № 115, 116, О конституционных иллюзиях (т. 25, с. 171—183); «Дон. прол.», № 51, 52, К лозунгам; «З», № 72, О конституционных иллюзиях (продолж.) (т. 25, с. 171—183); «З», № 73, О выступлении Каменева в ЦИК по поводу Стокгольмской конференции (т. 25, с. 214—216); «З», № 76—77, О конституционных иллюзиях;

Вересень. «П», № 125, Политический шантаж (т. 25, с. 230—233); «П», № 127, Уроки революции (т. 25, с. 199—213); «П», № 128, Уроки революции (т. 25, с. 275—280); «З», № 88, О компромиссах (т. 25, с. 275—280); «З», № 90, Как кончить войну? * «П», № 134, Как обеспечить успех Учредительного собрания (о свободе печати) (т. 25, с. 337—341); «Голос пролетария» (далее — «Голос прол.»), № 15, Один из коренных вопросов революции (т. 25, с. 330—336); «З», № 93, Как обеспечить успех Учредительного собрания (о свободе печати); «Голос прол.», № 18, О героях подвига (т. 26, с. 23—30);

Жовтень. «Красное знамя», № 5, Кризис назрел (т. 26, с. 53—60); «З», № 119, 121, 122, 123, Письмо к товарищам (т. 26, с. 164—181); «Голос прол.», № 26, Выступление Ленина (т. 26, с. 204—206); «З», № 125, Декрет о мире (т. 26, с. 213—217);

* Стаття надрукована в газеті за підписом В. І. Леніна. Вона ж, за свідченням кандидата історичних наук В. В. Фарсобіна, (Див. В. И. Ленин и историческая наука. Стенограмма сессии, состоявшейся в Киеве, 15—18 июня 1965 г. Заседание секции историографии истории СССР советского периода, 16 июня 1965 г., стор. 7) опублікована в газетах «Закавказский рабочий» и «Бакинский рабочий». У 4-му виданні, а також у ПСС В. І. Леніна статті виявити не вдалося.

Листопад. «Молот», № 2, Декрет о мире; Декрет о земле (т. 26, с. 222—225); Рабочим, солдатам и крестьянам (т. 26, с. 211—212); «Донецкий пролетарий» (Харків), № 1, Декрет о мире; Декрет о земле; «Красное знамя», № 9, Декрет о земле; Декрет о мире; «Донецкий пролетарий» (Х.), № 6, Резолюция, принятая ЦК РСДРП на заседании 2 ноября (т. 26, с. 240—242); «Донецкий пролетарий» (Х.), № 9, От ЦК РСДРП(б) ко всем членам партии, ко всем трудящимся классам России (т. 26, с. 264—268); «Дон. прол.», № 10, Правительственное предписание генералу Духонину (т. 26, с. 271—273); «З», № 137, От ЦК РСДРП(б) ко всем членам партии и ко всем трудящимся классам России; «Дон. прол.», № 11, Всем! Всем полковым дивизионным, караульным, армейским и другим комитетам, всем солдатам революционной армии и матросам революционного флота (т. 26, с. 274—275); Разговор Совета Народных Комиссаров со ставкой по прямому проводу (т. 26, с. 271—273); «Пролетарская мысль», № 11, Революционная демократия и революционный пролетариат (ПСС, т. 34, с. 197—199); «Дон. прол.», № 14, Радиogramма В. И. Ленина (т. 26, с. 274—275); «З», № 140, Радиogramма Всем... Всем... Всем (т. 26, с. 274—275); «Красное знамя», № 13, Радиogramма Совета Народных Комиссаров; К населению (т. 26, с. 260—262); «Дон. прол.», № 16, О рабочем контроле (т. 26, с. 237—238); «Пролетарская мысль», № 14, Инструкция крестьянам (ПСС, т. 35, с. 68—69); «З», № 144, О рабочем контроле (проект законоположения) «Пролетарская мысль», № 17, Положение о рабочем контроле; «Дон. прол.», № 22, Декрет о суде*; «Красное знамя» № 15, Союз рабочих с трудящимся и эксплуатируемым крестьянством (т. 26, с. 294—296); «Пролетарская мысль», № 19, Ко всему населению; «Пролетарская мысль», № 19, «Декрет о суде»;

Грудень. «З», № 150, Декрет о суде; «Дон. прол.», № 25, Учредительное собрание и задачи трудящихся масс. Речь тов. Ленина на Всероссийском съезде Военного Флота** (ПСС, т. 35, 112—118); «Дон. прол.», № 32, К украинским рабочим, солдатам и крестьянам (т. 26, с. 319—321);

Лютий 1918 р. «Голос прол.», № 95, Речь Ленина, произнесенная ним на закрытии 3-го Всероссийского съезда раб., солд. и крест. деп. (т. 26, с. 428—431); «Вестник УНР», № 27, Речь тов. Ленина (т. 26, с. 458—462); «Голос прол.», № 101, Речь т. Ленина к агитаторам (т. 26, с. 458—462).

* В редакції декрету брав участь В. І. Ленін (див. В. І. Ленін. ПСС, т. 35, с. 440).

** В газеті названо помилково доповідь, бо В. І. Ленін виступав на I Всеросійському з'їзді Военного флоту у листопаді 1917 р. з промовою про поточний момент (Див. т. 35, П. С. С. В. І. Леніна, стор. 461, примітка 49).

В. І. ТОВКУН

ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1959—1963 рр.

Під міграцією населення розуміють сукупність переміщень людей між різними географічними районами, що ведуть до зміни місць їх постійного проживання. Причини переселень дуже різноманітні, але всі вони, як правило, пов'язані з виробничими відносинами і умовами життя людей. Міграції властиві людському суспільству з часів його зародження і супроводять всю його історію. В залежності від конкретних історичних умов їх розміри, суть і значення були різними.

Міграційні процеси великою мірою вплинули на історію багатьох географічних районів, привівши до зміни загальної чисельності їх населення, його природного руху і структури за статтю і віком. Міграція є формою територіального перерозподілу населення і вирішальним фактором у справі поступового усунення значних диспропорцій в розміщенні трудових ресурсів — основної виробничої сили суспільства.

У досоціалістичних формаціях міграція населення мала здебільшого стихійний характер.

При соціалізмі ліквідація приватної власності на засоби виробництва, відсутність безробіття, плановий характер економіки докорінно змінили суть міграції. Вона стала засобом планового територіального перерозподілу населення з метою найбільш раціонального освоєння природних ресурсів. Обсяг, напрями, інтенсивність і форми міграцій значною мірою обумовлені народногосподарськими планами. Трудящі, які переселяються організовано, користуються істотними пільгами. Значну частину витрат, пов'язаних з переселенням і влаштуванням їх на новому місці, держава бере на себе. Частина цих витрат покривається з допомогою довгострокових державних позичок. У місцях вселення переселенцям гарантується працевлаштування за спеціальністю. При соціалізмі з'явилися і стали характерними форми переселення, пов'язані з організованим набором робочої сили. Саме ці невідомі раніше форми переміщення населення відіграли величезну роль у створенні нових міст і великих промислових підприємств на півночі і сході нашої країни, в освоєнні цілих земель і в багатьох інших трудових звершеннях радянського народу.

Лише в умовах соціалізму суспільство має реальну можливість регулювати і планувати основні напрями та інтенсивність міграційних потоків. Такому плановому регулюванню повинно передувати ретельне вивчення існуючих міграційних процесів, визначення потреб різних районів, областей і міст у трудових ресурсах.

На жаль, вивченню міграції при соціалізмі в нашій країні довгий час не приділялось належної уваги, що відбилося як на якості ряду соціологічних досліджень, так і на плануванні перерозподілу населення і трудових ресурсів. Вивчення соціологічних проблем у період будівництва комунізму викликало значне підвищення інтересу до міграційних процесів, ретельне дослідження яких нині провадиться в ряді науково-дослідних установ країни.

В Українській РСР міграція є порівняно значною. Вона певною мірою впливає на розміщення населення по території республіки. Спосте-

реження за рівнями міграційних переміщень протягом досить тривалого часу приводять до висновку, що річна чисельність переміщень за ряд років як по окремих областях та містах, так і по всій республіці загалом є досить стійкою, але розподіл загальнореспубліканського обсягу міграцій по території УРСР дуже нерівномірний. Його аналіз показує поступове, але значне зростання чисельності переміщень з заходу на схід. Так, на кожну із західних областей України (крім Львівської) в 1959—1963 рр. припадало менше 2% * загальнореспубліканського обсягу міграцій. В центральних і південних областях цей процент підвищувався до 2—6 і водночас різко зростав на сході республіки. В Донецько-Придніпровському економічному районі, наприклад, чисельність переміщень була майже в 1,5 раза більшою, ніж у Південно-Західному і Південному районах, узятих разом.

Всередині економічних районів УРСР розподіл обсягів міграції також відзначався нерівномірністю. Так, у Південно-Західному районі більш як 40% переміщень припадало на дві області (Київську і Львівську), у Південному районі Кримська та Одеська області значно перевищували по цьому ж показнику Миколаївську і Херсонську. Найбільша різниця в розміщенні загального обсягу переселень мала місце в Донецько-Придніпровському районі, де серед інших областей виділялися Луганська і особливо Донецька. Чисельність міграцій в останній була майже в 1,5 раза більшою, ніж в усьому Південному районі, і становила близько $\frac{1}{3}$ усіх переміщень Донецько-Придніпровського району.

В результаті міграції між міськими і сільськими місцевостями Української РСР останні втрачали на користь перших значну частину свого населення. Бурхливий розвиток промисловості, який супроводжувався залученням до індустріального виробництва нових мас населення, що вивільнювалися з сільського господарства внаслідок підвищення продуктивності праці в ньому, становив головну економічну основу міграції з сільських місцевостей у міста. Важливою причиною цього переміщення була також певна різниця в життєвому рівні міського і сільського населення, яка хоч поступово і зменшувалася, але ще залишалася досить істотною. У містах розміщувалися майже всі існуючі промислові підприємства і спеціальні учбові заклади. Тут більш розвинутою була сітка установ культурно-побутового обслуговування. Саме все це й сприяло руху населення з сіл у міста, що є закономірним процесом, який триватиме і в майбутньому.

Ті місцевості, де в сільському господарстві не було вільних трудових ресурсів або відчувалася їх нестача, теж втрачали частину населення, що переїжджала до міст. Але в той же час до них прибували мігранти з сіл тих місцевостей, де були вільні трудові ресурси. Їх кількість перевищувала чисельність тих, що вибували до міст. Саме таке становище спостерігалось в ряді місцевостей на півдні України, де відчувалася деяка нестача трудових ресурсів у сільському господарстві. Поповнення їх здійснювалося значною мірою за рахунок мігрантів з сіл західних областей, де існуючі резерви робочої сили використовувалися неповно. В усіх інших районах Української РСР сільські місцевості втрачали населення внаслідок міграції в міста.

В усіх без винятку областях України в містах спостерігався механічний приріст населення. Але розподіл цього приросту по території республіки був дуже нерівномірним, як і розподіл загальної кількості переміщень. У 10 з 13 областей Південно-Західного економічного ра-

* Усі цифрові показники виведено автором на основі даних відділу населення поточного архіву ЦСУ УРСР.

йону питома вага механічного приросту міського населення в загально-республіканському обсязі цього приросту становила менше ніж по 2% для кожної з них. Домінуюче становище по цьому показнику займав Донецько-Придніпровський район. У ньому осідало близько 63% загальнореспубліканського обсягу механічного приросту міського населення республіки, причому більше половини районного обсягу його припадало на Донецьку і Луганську області. Значним був механічний приріст міського населення також у Дніпропетровській, Харківській і Запорізькій областях цього ж району, а також у Криму, на Київщині та в Одеській області. На 8 вищеперелічених областей припадало 77% всього механічного приросту міського населення республіки, на інші 17 областей — тільки 23%.

Розподіл загальної чисельності механічного приросту населення між великими, середніми і малими містами республіки свідчив, що ці групи міст мали неоднакову притягальну силу для мігрантів.

На малі міста (з кількістю населення в кожному з них до 20 тис. чол.) і селища міського типу, де жив майже 41% всього міського населення республіки, припадало лише 23% загальнореспубліканського механічного приросту його. В той же час у містах з населенням понад 100 тис. чол. у кожному, де зосереджувалося близько 46% міського населення республіки, осідало більше половини (майже 59%) всього його механічного приросту.

Наведені розрахунки підтверджують, що при зростанні чисельності населення за рахунок міграцій в цілому в усіх міських місцевостях особливо значним воно було в найбільших містах. Середньорічний механічний приріст чисельності населення 5 найбільших міст України (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса) майже дорівнював механічному приросту його в усіх малих містах і селищах міського типу республіки, взятих разом, хоч вони мали вдвоє більшу кількість жителів. Слід при цьому мати на увазі, що на рівень механічного приросту населення найбільших міст впливали в сторону його зниження заходи по обмеженню їх зростання. Але це не зменшувало їх великої притягальної сили. Більш ефективно з економічного погляду розміщення нових і розвиток існуючих підприємств у великих містах і промислових вузлах, які мали кваліфіковані кадри, налагоджені виробничі зв'язки, зручні інженерні комунікації, кращі можливості постачання та збуту, становило об'єктивні передумови для швидких темпів індустріального розвитку цих міст. Він супроводжувався зростанням потреб у робочій силі, необхідній для різних галузей господарства великих міст. Поряд з цим виникла необхідність у розширенні міського комунально-побутового обслуговування, що в свою чергу вимагало збільшення чисельності трудящих. Усе це і створювало об'єктивні передумови для збереження тієї значної притягальної сили, яку мали для населення великі міста.

Слід підкреслити, що потреби цих міст у зростанні чисельності населення нерідко вступали в суперечність з можливістю розміщення його в територіальних міських межах. Розв'язання цієї суперечності здійснювалося шляхом розселення частини прибулих мігрантів у приміських зонах, що сприяло інтенсифікації маятникових міграцій, тобто міграцій між місцями постійного проживання і місцями праці, розташованими в основних містах. Механічний приріст населення в містах і селищах, розташованих у приміських зонах великих міст, був, як правило, значно більшим, ніж в інших населених пунктах цих же областей. Так, наприклад, на райони, розташовані поблизу Харкова, де розселено більш як 20% трудящих цього великого індустріального

міста, припадало близько $\frac{3}{4}$ механічного приросту міського населення Харківської області (без обласного центру). В таких близько розташованих від Києва населених пунктах, як Бровари, Ірпінь, Боярка, Фастів, механічний приріст жителів був більшим, ніж в інших населених пунктах області.

Обласний центр, зосереджуючи значну (а в ряді випадків переважну) частину міського населення області, залучає до себе велику кількість мігрантів, направляючи в той же час кваліфіковані кадри в райони своєї, а також інших областей. Майже третина всіх міграцій, пов'язаних з містами України, припадала на її обласні центри. В них же зосереджувалося близько половини всього механічного приросту міського населення республіки. Звичайно, в тих областях, де були й інші великі міста з розвинутою промисловістю і сіткою спеціальних учбових закладів, обласні центри мали в обласних обсягах міграцій і механічного приросту меншу питому вагу. Майже по всіх областях республіки питома вага їх центрів у загальній кількості прибуттів у міста своєї області була вищою, ніж відповідний показник по вибуттях, а частка механічного приросту жителів обласного центру значно переважала його питому вагу в загальній чисельності міського населення області.

Фактичні дані свідчать, що з поступовим переходом від найбільших до великих і далі — до середніх, невеликих і малих міст абсолютні чисельності прибуттів, вибуттів та обсяг механічного приросту населення в них відповідно зменшувалися, хоча в деяких випадках це зниження порушувалося значними коливаннями. Відношення чисельностей прибуттів, вибуттів і механічного приросту населення до його середньорічної кількості в малих і невеликих містах нерідко перевищували відповідні показники по середніх та великих містах. Цей, на перший погляд, незрозумілий факт пояснюється тим, що, по-перше, у великих містах провадилися заходи по обмеженню їх зростання, по-друге — тим, що значна частина мігрантів у великі міста розселялася в їх приміських зонах, підвищуючи чисельність постійного населення цих зон. Третью і, на наш погляд, найбільш вагомою причиною відзначеного вище факту було те, що значна частина виїжджаючих з сіл оселялася в розташованих поблизу невеликих міст своєї області, умови життя в яких їм добре відомі. Але в невеликих містах нерідко існувала обмежена кількість місць, де могла бути використана робоча сила. Саме тому наступним етапом міграції був перерозподіл населення між малими містами, з одного боку, і великими та індустріальними містами — з другого. Він відбувався на користь останніх і сприяв раціональному використанню вільних трудових ресурсів. Значна частина прибулих з сільських місцевостей осідала безпосередньо в обласних центрах та інших великих або індустріальних містах.

Необхідно зазначити, що перерозподіл населення з малих міст у великі не міг повністю вичерпати проблему використання вільної частини трудових ресурсів у невеликих містах. Остаточне розв'язання цієї проблеми можливе лише при поєднанні організованого переселення в райони, недостатньо забезпечені робочою силою, з будівництвом нових промислових підприємств у малих містах.

Кількість міграційних переміщень між містами України була більшою, ніж між містами і селами. Переважна частина механічного приросту міського населення майже в усіх областях республіки складалася за рахунок вихідців з сільських місцевостей, причому здебільшого — з сіл своєї області. Однак сільські місцевості в різних районах республіки відігравали неоднакову роль у справі поповнення міст своєї області

трудовими ресурсами. Так, питома вага жителів села серед усього населення в західних областях України була значно вищою, ніж у східних, а потреба в поповненні трудових ресурсів у містах цих областей — значно меншою. Це й зумовило той факт, що переважна частина механічного приросту міського населення в західних областях складалася за рахунок сіл цих областей. В східних же областях трудові ресурси, що вивільнювалися в сільському господарстві, не могли повною мірою забезпечити швидко зростаючих потреб міст у робочій силі. Міста тут залучали значну кількість мігрантів не тільки з сусідніх, а й з більш віддалених областей, а механічний приріст міського населення в таких областях, як Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Луганська, утворювався приблизно лише на $\frac{1}{3}$ за рахунок сіл кожної з них. У Південному районі і особливо в Криму, де відчувалася нестача трудових ресурсів у сільському господарстві, теж лише відносно невелика частина механічного приросту населення міст утворювалася за рахунок сільських місцевостей даної області.

Вище вже згадувалося про те, що основна маса переміщень припадала на великі міста республіки. Так, найбільша середньорічна чисельність прибуттів за 1959—1963 рр. характерна для Києва, на другому місці по цьому показнику стояв Харків, який в той же час мав найбільшу кількість вибуттів і міграційних переміщень взагалі. Механічний приріст населення в Києві за абсолютною величиною перевищував обсяг його в двох будь-яких інших містах України. Далі йшли Запоріжжя, Харків, Кривий Ріг і Жданов. Значне зростання чисельності населення в результаті міграцій мало місце також у Дніпропетровську, Донецьку, Луганську, Одесі, Львові та Херсоні.

Як бачимо, більшість міст, які характеризувалися високими рівнями міграційних переміщень і механічного приросту населення, розташовані на сході республіки. З 11 згаданих вище міст, де механічний приріст населення в результаті міграцій був найбільш значним, 7 розташовано в Донецько-Придніпровському і лише по 2 — в Південно-Західному і Південному районах.

Як відомо, приріст чисельності міського населення складається з трьох компонентів: природного, механічного та приросту за рахунок адміністративних перетворень сільських населених пунктів у селища міського типу або міста. Роль цих компонентів у загальному прирості населення в містах Української РСР неоднакова. Найменшою складовою частиною загального приросту є третій із згаданих вище компонентів. Співвідношення ж природного і механічного приросту міського населення республіки дуже різне в окремих її районах і областях. Так, за 5 років (з 1959 по 1963 рр.) механічний приріст у загальному прирості міського населення УРСР становив майже 45%, причому в Донецько-Придніпровському та Південному економічному районах він був більший, ніж у Південно-Західному.

Різниця у величині цього показника при розгляді його по окремих областях республіки теж досить значна. У більшості західних областей він був меншим, ніж 30%. У той же час у високорозвинутих в промисловому відношенні областях Лівобережної України і в тих, де розташовані великі індустріальні центри, зростання чисельності адміністративного населення шляхом міграцій було більшим, ніж за рахунок адміністративних перетворень, а також природного приросту, взятих разом.

У 1959—1963 рр. у 21 місті обласного підпорядкування питома вага механічного приросту в загальному збільшенні міського населення становила близько 75%, а в переважній більшості всіх міст обласного підпорядкування — перевищувала 50%. В той же час цей показ-

ник для малих міст (з населенням менше 20 тис. чол.) і для селищ міського типу, взятих разом, не досягав і 30%.

Отже, роль механічного приросту в загальному зростанні міського населення була значно більшою там, де розташовані великі міста та індустріальні центри, бо, відзначаючись відносно меншим природним приростом населення в порівнянні з середніми і особливо малими містами, вони одночасно мали і значно більше міграційне притягання.

Однією з особливостей міграційних процесів на Україні було переважання в їх загальному обсязі внутрішньореспубліканських переміщень. Так, у містах УРСР у 1959—1963 рр. поповнення з областей України становило близько 68% від загальної чисельності прибулих, а вибувало в межах республіки понад 66% від загальної кількості тих, що залишали її. Відповідні показники були помітно вищими в Південно-Західному районі, ніж у двох інших економічних районах УРСР. У той же час близько половини внутрішньореспубліканського обсягу міграцій, пов'язаних з містами України, припадало на внутрішньообласні переміщення, причому питома вага їх у Донецько-Придніпровському районі була вищою, ніж у Південному і Південно-Західному.

Вивчення напрямів міграційних потоків давало можливість виявити ті з них, які необхідно було стимулювати з метою їх зростання, і ті, що потребували життєвих заходів для скорочення міграції, якщо вона не відповідала інтересам розвитку народного господарства.

Головним критерієм раціональності напрямів міграційних потоків повинне бути співвідношення рівнів використання трудових ресурсів у місцях вибуття і прибуття мігрантів. Якщо переселення мають місце з тих районів, де існують значні трудові ресурси, що неповно використовуються у народному господарстві, в місцевості, де відчувається нестача робочої сили, то такий міграційний потік є корисним для суспільства. Переселення ж у протилежних напрямках завдають шкоди народному господарству.

На Україні трудові ресурси повністю не використовувалися в більшості сільських місцевостей, особливо в західних областях, а також у невеликих містах. Певна нестача робочої сили відчувалася в окремих областях Донецько-Придніпровського району, в деяких містах, де бурхливо розвивалася промисловість, і в ряді сільськогосподарських районів півдня республіки. В усі місцевості України з недостатньою кількістю трудових ресурсів направлялися трудящі з районів, де робоча сила використовувалася неповно. Ці міграційні потоки були в основному раціональними, хоча в деяких випадках не дуже інтенсивними. На жаль, мали місце досить значні переселення і в протилежних напрямках. Скорочення і, по можливості, усунення цих нерациональних потоків, якого потрібно було досягти, підвищуючи рівень закріплюваності переселенців, могло б зберегти значну кількість державних коштів і дати економічний ефект народному господарству.

Кожна область України в міграційному відношенні була пов'язана з усіма іншими областями двома протилежними потоками мігрантів (прибуваючих та вибуваючих). Із загальної кількості цих переміщень на особливу увагу заслуговували найбільші, бо саме вони відігравали вирішальну роль у процесі перерозподілу населення і трудових ресурсів.

Аналіз найбільших за розмірами міжобласних внутрішньореспубліканських переселень дає досить повне уявлення про характер міграційних переміщень у республіці. Всі 42 виділені нами потоки, кожен з яких перевищував 12 тис. чол. у цілому за 1959—1963 рр., мали міс-

цями свого входу лише 8 областей України. При цьому $\frac{1}{3}$ їх направлялася в Донецьку область, 8 — в Луганську, 7 — в Дніпропетровську, по 4 — в Київську і Харківську, по 2 — в Запорізьку і Львівську і 1 — в Одеську. Інакше кажучи, 35 з 42 найбільших міжобласних міграційних потоків були спрямовані в 5 областей Донецько-Придніпровського району, 6 — в дві області Південно-Західного і лише 1 — в Одеську область Південного району.

Місцями виходу цих переміщень були 19 областей республіки. Половина їх направлялася з областей Донецько-Придніпровського району, 16 — з Південно-Західного і 5 — з Південного. Всі області (крім Львівської) були не тільки місцями входу великих потоків, а й їх виходу, хоча кількість потоків, що виходили, в цих областях менша, ніж тих, які входили.

П'ять областей УРСР (Волинська, Закарпатська, Ровенська, Чернівецька та Херсонська, які, крім останньої, розташовані на заході республіки) опинилися осторонь від великих міжобласних міграційних переміщень населення і не були ні місцями їх входу, ні їх виходу.

Переважаючим в усіх розглянутих потоках був напрям з заходу на схід. У райони Донбасу і Придніпров'я вливалися великі потоки з багатьох областей республіки. Слід звернути увагу на те, що в ці райони із західних і Херсонської областей, які мали найбільші вільні резерви робочої сили, великих міграційних переміщень не було. Це свідчило про певні недоліки в роботі органів оргнабору і переселень у західних областях.

Найсильнішим міграційним притяганням, як підкреслювалось вище, відзначалися найбільші міста республіки. В зв'язку з цим можна визначити зони переважного міграційного тяжіння Києва, Харкова, Донецька, Дніпропетровська і Одеси. В ці міста прибували мігранти з усіх областей України. Але кожна область в основному тяжіла до одного з них, тобто в якесь з цих міст щорічно в середньому прибувало з даної області мігрантів більше, ніж у кожне з інших чотирьох. Цим і визначалося включення тієї чи іншої області в зону переважного міграційного притягання одного з перелічених міст.

Найбільшою була зона Києва. До неї входило 11 областей, тобто всі області Південно-Західного району, за винятком Закарпатської і Тернопільської. Зону Донецька становили дві останні, Донецька, Луганська і Миколаївська області. Треба при цьому зазначити, що чисельність мігрантів, які прибували в Донецьк з Тернопільської та Закарпатської областей, була відносно невеликою, але все ж вона перевищувала кількість тих, що переселялися з цих областей в кожне з інших найбільших міст республіки. В зону Одеси входили Кіровоградська, а також області Південного району, крім Миколаївської. Переважне міграційне тяжіння до Харкова мали Харківська, Полтавська і Сумська, а до Дніпропетровська — Запорізька та Дніпропетровська області.

Таким чином, у зону переважного міграційного притягання кожного з розглянутих міст входили своя область і, як правило, деякі або більшість з прилеглих, а для Києва та Донецька — також і частина більш віддалених областей республіки.

Двома основними центрами притягання мігрантів на Україні були її найбільші міста — Київ і Харків. Якщо територію республіки умовно розділити на 2 частини, які переважно тяжіли до одного з цих міст, то в зону Києва ввійдуть усі області Південно-Західного району, Кіровоградська, а також половина Південного району (Одеська та Миколаївська області), а в зону Харкова — всі інші області респуб-

ліки. Отже, Правобережжя України перебувало під переважним міграційним впливом Києва, а Лівобережжя в основному тяжіло до Харкова.

Якщо розглянути основні міграційні переміщення в п'ять найбільших міст УРСР, то виявиться, що для Харкова, Донецька, Дніпропетровська і Одеси була характерною наявність великих потоків прибуваючих із своєї області і значних потоків з усіх або майже з усіх сусідніх областей. В Київ же багато мігрантів направлялися не тільки із своєї та сусідніх, але й з більш територіально віддалених областей, особливо з Харківської, Донецької, Дніпропетровської і Львівської. З союзних республік більше, ніж в інші міста України, прибувало мігрантів у Харків.

Таким чином, основні територіальні напрями міжобласних внутрішньореспубліканських переміщень населення в УРСР характеризувалися інтенсивними міграційними зв'язками між областями Донецько-Придніпровського району, а також між усіма сусідніми областями, наявністю значного руху переселенців у напрямі здебільшого з заходу на схід і сильним міграційним притяганням найбільших міст республік.

Внутрішньосоюзні міграційні зв'язки Української РСР характеризувалися обміном населення з усіма союзними республіками і великими економічними районами країни. Близько $\frac{3}{4}$ загального обсягу цих зв'язків припадало на Російську Федерацію. Найбільш тісними вони були з Центральним, Казахстанським і Північно-Кавказьким районами. В результаті внутрішньосоюзної міграції Україна збільшувала своє населення. Тільки Казахська і Молдавська союзні республіки мали механічний приріст чисельності населення за рахунок Української РСР. Всі інші республіки і економічні райони країни втрачали населення внаслідок міграційних взаємовідносин з Україною.

Українська РСР у цілому була забезпечена трудовими ресурсами значно краще в порівнянні з східними районами країни і мала певні можливості для подання допомоги цим районам. Але міграційні потоки, що існували, не забезпечували успішного розв'язання цієї важливої проблеми. Урал, Сибір і Далекий Схід потребували значного зростання чисельності населення і в той же час втрачали його в міграційних зв'язках з Україною. Цей факт вимагав серйозної уваги, ретельного вивчення і вжиття необхідних заходів, спрямованих на різку зміну такого становища.

З інших особливостей міграцій в УРСР у 1959—1963 рр. слід звернути увагу на ту обставину, що статеві-вікова структура міграційних контингентів досить значно відрізнялася від відповідної структури всього населення. Міграційні контингенти склалися переважно з осіб у працездатному віці, більшість яких мала 15—29 років. Як серед чоловіків, що становили більшість мігрантів, так і серед жінок найчастіше зустрічалися особи віком 20—24 роки. Контингенти механічного приросту трудящих у містах Української РСР характеризувалися значною перевагою чоловіків, що позитивно впливало на поліпшення структури міського населення України за статтю.

Такі були в основному особливості міграції населення в Українській РСР у 1959—1963 рр. Їх даліше ретельне вивчення, безперечно, допоможе дослідженню багатьох соціологічних проблем.

І. Т. ЛІСЕВИЧ

СПІВРОБІТНИЦТВО ВЧЕНИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І РУМУНІЇ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

У широкому і багатогранному співробітництві Української РСР і соціалістичної Румунії важливу роль відіграють наукові зв'язки. Наукове співробітництво прискорює науково-технічний прогрес, що значно економить кошти й суспільну працю, дає можливість максимально виграти час у мирному змаганні з капіталізмом.

Важливе значення у встановленні післявоєнних українсько-румунських наукових зв'язків мало перебування в Києві групи відомих румунських вчених на чолі з академіком К. І. Пархоном у 1946 р. в складі делегації АРЛУС¹, а потім приїзд в жовтні 1949 р. президента Академії Т. Савулеску². В результаті цих візитів румунські вчені ознайомилися з діяльністю АН УРСР і налагодили особисті контакти з науковцями України. Для розширення наукового співробітництва були всі умови і можливості: гранітним фундаментом, на якому базується наука в соціалістичних країнах, є марксистсько-ленінська теорія, сама ж наука тут служить справі соціалістичного і комуністичного будівництва. Крім того, у післявоєнні роки в Румунії та інших соціалістичних країнах розвиток науки спирався на взаємну допомогу і досвід, і, насамперед, допомогу з боку СРСР — країни, де наука стала могутнім фактором розвитку продуктивних сил.

Перед народною владою СРР стояло завдання реорганізувати Академію наук, перетворити її на головний центр наукової думки в країні і пов'язати науку з практикою соціалістичного будівництва. В 1948 р. й було проведено таку реформу, одним з важливих заходів якої стало створення в системі Академії нових науково-дослідних інститутів. Для налагодження науково-дослідної роботи до деяких з них запросили радянських вчених. Зокрема кілька разів до Румунії виїздив акад. О. В. Палладін для подання допомоги в організації Інституту біохімії³, наукова продукція якого вже відома далеко за межами країни. Відзначаючи великий вклад О. В. Палладіна в розвиток біохімії, Академія СРР обрала його в січні 1957 р. своїм почесним членом.

Велику допомогу одержала Румунія в підготовці наукових кадрів. Лише за 5 років: з 1952 по 1957 р. понад 260 румунських аспірантів, які навчались в СРСР, здобули вчений ступінь кандидата наук⁴. Підготовка науковців для народної Румунії провадилась і у вузах та науково-дослідних інститутах України. Так, у Харківському політехнічному інституті захистили кандидатські дисертації — 6, а в Київському

¹ Журн. «Сучасне і майбутнє», 1946, № 2, стор. 25; АРЛУС — Румунське товариство дружніх зв'язків з СРСР.

² Газ. «Радянська Україна», 18 жовтня 1949 р.

³ Архів Українського Товариства Дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами (УТДКЗ), оп. 12, спр. 31, арк. 43, спр. 9 відділу преси і інформації за 1958 р., арк. 2.

⁴ G. Gaston-Marin. Ajutorul economic al URSS in construirea socialismului în țara noastră, «Probleme economice», 1957, № 10, p. 129.

політехнічному інституті — 4 румунських аспіранти⁵. В 1958 р. в Харківському університеті румунський аспірант Микола Павлюк успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Українські говори Мараморощини»⁶. Говірки українців румунської області Марамуреш у праці М. Павлюка стали вперше предметом спеціального наукового дослідження, яке внесло певний вклад у вивчення історії української мови. Тепер М. Павлюк — викладач Бухарестського університету, він автор кількох наукових праць, в тому числі книги «Курс історичної граматики української мови».

В Інституті біохімії Академії СРР успішно займається науковою роботою Н. Лука-Вертгеймер. Вона написала працю «Про відновлення протеїнів у центральній нервовій системі», виклавши результати досліджень з допомогою радіоактивної сірки, проведених нею під керівництвом О. В. Палладіна в аспірантурі Інституту біохімії АН УРСР⁷.

Радянський Союз подав значну допомогу і в створенні матеріально-технічної бази румунської науки, зокрема в галузі ядерної фізики й використанні атомної енергії в мирних цілях.

На основі угоди, підписаної в Москві 1955 р.⁸, поблизу Бухареста побудовано науково-дослідний атомний центр. Уже в липні 1957 р. пущено перший румунський атомний реактор, а на початку 1958 р. почав діяти перший циклотрон, що відкрило широкі можливості для наукової діяльності вчених-ядерників СРР. В науково-дослідних установах та вузах України з числа румунських громадян підготовлено чимало наукових працівників та інженерів у галузі ядерної фізики, радіохімії, застосування ізоотопів у науці і техніці, а також техніки атомних реакторів. Групи румунських спеціалістів навчалися в Інституті фізики АН УРСР⁹. У 1957 р. двоє румунських учених півтора місяця стажувалися в Інституті фізіології АН УРСР з питань використання ізоотопів у науково-медичних дослідженнях¹⁰. Випускник КПІ румунський інженер Грігоре Александру в Об'єднаному інституті ядерних досліджень у Дубні разом з радянською вченою Д. Васильєвською, взявши в основу ефект Холла, розробив прилад для вимірювання малих магнітних полів¹¹.

Співробітництво між нашими країнами дедалі міцніло, ставало тіснішим. Розвиток науки як в СРСР, так і в Румунії, створював для цього великі можливості. У другій половині 50-х років одностороння наукова допомога народній Румунії перетворювалась на тісну двосторонню взаємодопомогу. Для планового розвитку співробітництва між ученими наших країн 19 лютого 1958 р. було підписано угоду про наукове співробітництво між АН СРСР і Румунською Академією строком на 3 роки¹², а в 1961 р. її було продовжено на необмежений час¹³. Угода накреслила широке коло питань, по яких здійснюється наукове співробітництво, найбільш раціональне і повне використання наукових

⁵ Архів МВССО УРСР, спр. 26—8/3 відділу зовнішніх зв'язків за 1961 р., арк. 199.

⁶ Журн. «Українська мова в школі», 1959, № 3, стор. 89; газ. «Новий вік», 1 грудня 1958 р.; журн. «Вітчизна», 1959, № 1, стор. 223; газ. «Соціалістична Харківщина», 2 листопада 1958 р.

⁷ Информационный бюллетень «Аджерпресс», 1957, № 15, стор. 8.

⁸ Соглашения о сотрудничестве и помощи в области мирного использования атомной энергии, заключенные Советским Союзом с другими странами, М., 1958, стор. 16—18.

⁹ Журн. «Наука і життя», 1957, № 2, стор. 2.

¹⁰ Архів Президії АН УРСР, 1957 р., арк. 2; «Вісник АН УРСР», 1958, № 3, стор. 71.

¹¹ Журн. «Народная Румыния», 1960, № 7, стор. 11.

¹² «Вестник АН СССР», 1958, № 3, стор. 62—63.

¹³ Журн. «Народная Румыния», 1961, № 10, стор. 1.

сил. Нею передбачено різноманітний обмін ученими, спільні дослідження і координацію науково-дослідних робіт, що дозволяє найбільш ефективно використовувати зусилля науковців братніх країн, зв'язки між АН УРСР і Академією СРР.

У наукових з'їздах, конференціях і нарадах на Україні і в Румунії беруть активну участь учені обох країн. Серед румунських вчених, які відвідали АН УРСР за цей період — видатні діячі науки С. Мойсіл, Ніараді, Філіпеску, Анжелеску, Новаку, Карафолі, Цицейка та інші.

Велике значення для розвитку наукових зв'язків мав приїзд на Україну в 1961 р. делегації провідних румунських вчених на чолі з акад. А. Жожа — тоді президент Академії. Делегація ознайомилася з основними напрямками роботи багатьох науково-дослідних інститутів АН УРСР, обмінялась думками з українськими вченими щодо найактуальніших питань дальшого розвитку наукового співробітництва між АН УРСР і Румунською Академією наук. За 1957—1963 рр. тільки по лінії АН УРСР нашу республіку відвідало понад 200 румунських науковців¹⁴.

В свою чергу, ряд провідних вчених УРСР неодноразово відвідували Румунію. Так, у 1962 р. для читання лекцій до Румунії виїжджали відомі вчені нашої республіки О. В. Палладін, Ю. К. Делімарський, В. І. Комісаренко, К. К. Хренов, А. В. Мельниченко, В. В. Марков. На протязі 1958—1963 рр. Румунію відвідало 40 українських вчених¹⁵.

Міцний зв'язок встановлено між науково-дослідними інститутами, дослідження яких являють спільний інтерес для обох країн в силу подібності природних умов, географічної близькості і т. д. Прикладом цього є співробітництво між геологічними науково-дослідними інститутами УРСР і СРР, яке налагодилось в 1958 р.

Поїздки українських учених-геологів до Румунії і зібрані ними матеріали були використані при розробці проблемних питань тектоніки Карпат, що має важливе наукове й прикладне значення для з'ясування умов формування і закономірностей поширення нафтових і газових родовищ. В 1961 р. Румунію відвідав київський учений-геолог А. Є. Бабинець, де ознайомився з поширенням мінеральних і термальних вод. Співставлення з результатами дослідження таких же вод у суміжних з Румунією районах УРСР дозволило прогнозувати поширення цих вод у районі українських Карпат¹⁶.

В свою чергу, румунські геологи члени-кореспонденти Академії СРР Д. Джушке і М. Філіпеску, професор В. Янович та інші приїздили знайомитися з роботами українських колег, з будовою Карпат на території УРСР та інших місцевостей нашої республіки¹⁷. Українські й румунські геологи співробітничать у Карпато-Балканській геологічній асоціації, основним завданням якої є координація досліджень вчених усіх країн, розміщених у зоні цих гірських систем.

Співробітництво вчених-геологів УРСР і Румунії відбувається на основі широкого обміну досвідом і взаємної допомоги. Так, акад. АН УРСР О. С. В'ялов разом з румунськими спеціалістами опрацював і узагальнив матеріали про третинні відклади Північного Афганістану¹⁸. Результати цих узагальнень викладені в опублікованій спільній праці. В 1959 р. румунські вчені прислали українським колегам науковий звіт, де поділились наслідками роботи по застосуванню деяких геофі-

^{14,15} Підраховано за даними поточного архіву Президії АН УРСР.

¹⁶ Архів АН УРСР, оп. 66, спр. 29, арк. 69.

¹⁷ Архів Президії АН УРСР, оп. 60, спр. 32, арк. 69; оп. 56, спр. 18, арк. 41; Поточний архів Президії АН УРСР.

¹⁸ Архів Президії АН УРСР, спр. 76 за 1962 р., арк. 46; спр. 38 за 1962 р., арк. 60.

зичних методів у геології Румунії¹⁹. При складанні літологофаціальних карт території України та Молдавії українські та румунські вчені-геологи провели співставлення їх з даними по території Соціалістичної Республіки Румунії²⁰.

Не менш тісні наукові зв'язки встановилися між ученими-гідробіологами, які здійснюються на основі спеціальних угод, підписаних між СРСР, Румунією та іншими причорноморськими і придунайськими соціалістичними країнами. Угода офіційно закріпила співробітництво, що вже складалося між радянськими та румунськими гідробіологами. Ініціатива в цій справі належала Севастопольській біологічній станції, науковці якої ще в 1951 р. запропонували гідробіологічним установам Румунії ряд питань для спільного вивчення²¹. В 1953—1958 рр. колектив станції встановив тісні контакти з румунськими гідробіологами. Тісно співробітничає з румунськими вченими в дослідженні біології і іхтіофауни Чорного моря Азово-Чорноморський інститут рибальства і океанографії в Керчі («Азчерніро») ²².

Зв'язок з румунськими вченими, які займаються вивченням гідробіології та іхтіофауни Дунаю, встановили науковці Інституту гідробіології АН УРСР та Одеської біологічної станції, що дало можливість обмінятися важливими даними про гідрохімічний та гідробіологічний стан та рибні запаси в західній частині Чорного моря і в пониззі Дунаю, намітити спільну тематику наукових робіт²³. Результати досліджень на Чорному морі і Дунаї щороку обговорюються на сесіях Змішаної комісії, де координуються одночасно плани досліджень на наступний рік.

Дружнє співробітництво налагодилось і між українськими та румунськими математиками, початок якому поклав візит до Румунії акад. Б. В. Гнеденка — тоді директора Інституту математики АН УРСР (1956 р.). Протягом місяця він знайомився з роботою вузів та наукових установ, прочитав там цикли лекцій, дав консультації з окремих питань математики. Того ж року українські вчені Ю. А. Митропольський і О. С. Парасюк взяли участь у роботі IV з'їзду румунських математиків²⁴. Починаючи з 1956 р. румунські вчені — часті й бажані гості у своїх українських колег. Відтоді з роботою Інституту математики АН УРСР ознайомились, а також виступили тут з лекціями румунські вчені С. Стойлов, Г. Мойсіл, Г. Вринчану, М. Нікулеску, Н. Теодореску, К. Якоб та ін.²⁵ Старший науковий працівник Інституту математики АН УРСР А. Ф. Шестопал і професор Яського університету Д. І. Манжерон одержали визнання та високу оцінку фахівців за спільне дослідження про розклад функцій Гріна²⁶.

Тісне співробітництво встановилось між науково-технічними установами СРР та Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона. Румунським друзям інститут ім. Патона передав технічну документацію та ознайомив з способом електрошлакового зварювання та іншими

¹⁹ Поточний архів Президії АН УРСР; Доповіді АН УРСР, 1960, № 4, стор. 560.

²⁰ Архів Президії АН УРСР, оп. 56, спр. 36, арк. 94.

²¹ Архів Президії АН УРСР, оп. 66, спр. 51, арк. 132—134; «Вестник АН СССР», 1957, № 4, стор. 70—73.

²² «Вестник АН СССР», 1957, № 4, стор. 71.

²³ Архів Президії АН УРСР, оп. 56, спр. 54, арк. 44; оп. 57, 1959 р., арк. 63; Поточний архів Президії АН УРСР; Доповіді АН УРСР, 1960, № 8, стор. 130.

²⁴ «Український математичний журнал», 1957, т. 9, № 1, стор. 111—113.

²⁵ Архів Президії АН УРСР, оп. 56, 1958 р., арк. 20, 1962 р., арк. 43; Поточний архів Президії АН УРСР; «Вісник АН УРСР», 1958, № 3, стор. 66, 71; 1959, № 5, стор. 72.

²⁶ Г. Писаренко. За широкі наукові зв'язки, К., 1965, стор. 11.

новими прогресивними методами зварного виробництва²⁷. Патонівці виїжджають в СРР для обміну досвідом та ознайомлення з досягненнями румунських друзів у зварній техніці. Запозичений у румунських друзів досвід виробництва нафто- і газопровідних труб великого діаметра запроваджений у виробництво на заводах УРСР²⁸.

Велику користь приносить і співробітництво вчених-медиків наших країн. У створеному в 1950 р. румунському Інституті офтальмології успішно використовується тканинна терапія В. П. Філатова. Як пише директор інституту — відомий офтальмолог проф. М. С. Мирон, — лише за 9 місяців 1952 р. методом тканинної терапії виліковано понад 20 хворих²⁹. Цей же метод лікування очних хвороб застосовується у лікарнях Бухареста, Клужа, Тиргу-Муреша та інших міст. Застосовуючи метод тканинної терапії по Філатову, румунські медики домоглися добрих наслідків у лікуванні багатьох інших захворювань³⁰. На цій основі і розвинулись дружні зв'язки та співробітництво між Українським науково-дослідним експериментальним інститутом очних хвороб і тканинної терапії ім. Філатова в Одесі та румунськими науково-медичними закладами. Колектив філатовців неодноразово давав консультації румунським ученим³¹.

Тісні зв'язки, які вже мають багаторічні традиції, підтримують між собою Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР та ряд науково-дослідних установ СРР. В 1959, 1960 і 1963 рр. в Інституті ім. Богомольця тривалий час спеціалізувалися румунські вчені. В свою чергу, в 1962 р. старший науковий працівник цього інституту Н. В. Ильчевич виїжджав на спеціалізацію в Інститут ім. Данієлопулу, де за своєї методіку перехресного кровообігу³².

Інститут біохімії АН УРСР передав в СРР технічну документацію на виробництво вітаміну Д₃, а румунські спеціалісти — документацію на виготовлення медикаментів для лікування екземи й легеневих хвороб, на виробництво екстракту печінки, на виробництво деякого обладнання для переливання крові³³. Такий обмін значною мірою сприяє боротьбі за здоров'я трудящих, що її ведуть медики наших країн.

Корисне співробітництво встановилось і між суспільствознавцями України та Румунії. Широке поле є, зокрема для спільних досліджень українських і румунських археологів. При археологічних розкопках на території Української і Молдавської РСР та Румунії вчені знаходять багато спільного в пам'ятниках матеріальної культури. Тому їх вивчення має велике значення для висвітлення багатьох питань історії наших країн тогочасного періоду, що найбільш ефективно можна зробити тільки об'єднаними зусиллями радянських і румунських археологів. Спільне археолого-етнографічне дослідження було проведено в 1957 р. на території Молдавської РСР і Одеської області³⁴. Спільна експедиція радянських і румунських археологів виявилась досить пло-

²⁷ Поточний архів Президії АН УРСР; Поточний архів Інституту ім. Є. О. Патона.

²⁸ Там же; Б. Є. Патон. Наукове співробітництво в галузі зварювання, в кн. Дружба міцніша від сталі, К., 1962, стор. 67.

²⁹ М. С. Мирон. Последователи Филатова, в журн. «Народно-Демократическая Румыния», 1952, № 11, стор. 18.

³⁰ М. С. Мирон. Тканевая терапия в РНР. «Офтальмологический журнал», 1958, № 8, стор. 469, 470.

³¹ Поточний архів УТДКЗ; Поточний архів відділу зовнішніх зв'язків МВССО УРСР.

³² Архів Президії АН УРСР. 1960 р., стор. 120; Поточний архів Президії АН УРСР.

³³ Поточний архів Комітету по координації науково-дослідних робіт Ради Міністрів УРСР.

³⁴ «Вестник АН СССР», 1958, № 2, стор. 81.

дотворною. Розкопані слов'янські і дослов'янські пам'ятники матеріальної культури пролили світло на ряд питань історії наших країн. Під час експедиції відбувся радянсько-румунський семінар з питань слов'яно-румуно-молдавської археології й етнографії³⁵. В наступному році в Кишиневі відбувся радянсько-румунський семінар з первісної археології, в роботі якого брали активну участь і українські вчені³⁶.

На ґрунті багатотисячолетніх спільних традицій між українським і румунським народами склалися дружні зв'язки і взаємодопомога науковців у вивченні історичного минулого України та Румунії, висвітленні багатьох питань їх вікової дружби. Ця взаємодопомога проявляється, насамперед, в обміні документами та іншими археологічними матеріалами. В 1954 р. румунські історики надіслали Інституту історії АН УРСР матеріали й фотокопії документів Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., а в 1955 р.— фотокопії архівних матеріалів про події 1905—1907 рр. у Румунії. На прохання АН УРСР Яський університет надіслав у 1945 р. близько 300 фотокопій з рукописів творів Г. С. Сковороди, які там збереглися³⁷. В свою чергу, Центральна наукова бібліотека АН УРСР склала й вислала в Румунію бібліографію джерел та літератури про румуно-українські відносини в XVII ст.³⁸

Для збору матеріалів до наукових праць, ознайомлення з науковими установами та їх працями румунські історики приїжджали на Україну. Так, в 1962 р. проф. М. Берза у рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР відшукав 3 цінні слов'яно-румунські рукописні книги XV—XVII ст.³⁹ В 1963 р. яський історик О. Теодореску працював у Києві над вивченням румуно-українсько-російських культурних зв'язків XVIII—XIX ст. Український історик С. М. Пархомчук двічі виїздив у наукове відрядження до Бухареста, де працював над матеріалами новітньої історії Румунії⁴⁰.

В червні 1958 р. в Бухаресті відбулася спільна наукова сесія румунських і радянських істориків, присвячена вивченню зв'язків між нашими країнами. В її роботі взяв також участь доктор історичних наук Ф. П. Шевченко. На сесії він виступив з доповіддю «Про участь румунів у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни»⁴¹. Доповіді, що були заслухані на сесії, опубліковані в Румунії та в СРСР*. Друга така сесія відбулась у листопаді 1958 р. в Кишиневі.

Починаючи з кінця 50-х років, в українсько-румунських наукових зв'язках дедалі більшого поширення набирають спільні наукові праці. Про деякі з них уже йшлося вище. Наведемо ще кілька прикладів. Румунський інженер Л. Софроні закінчив аспірантуру при КПІ, успішно захистивши кандидатську дисертацію про виробництво магнієвого чавуну⁴². Його науковим керівником був проф. К. І. Ващенко. Між молодим румунським ученим і київським професором встановилася

³⁵ Матеріали з археології Північного Причорномор'я, вип. 2, Одеса, 1959, стор. 193—194.

³⁶ Журн. «Советская археология», 1959, № 1, стор. 329; Архів Президії АН УРСР, оп. 56, спр. 54, арк. 24; журн. «Вопросы истории», 1959, № 12, стор. 201.

³⁷ Архів УТДКЗ, оп. 14, спр. 16, арк. 1, 2, спр. 5—6, відділу культури за 1955 р., арк. 11; «Вісник АН УРСР», 1956, № 9, стор. 38.

³⁸ Архів УТДКЗ, оп. 7, спр. 16/12, арк. 34—38.

³⁹ Архів Президії АН УРСР, спр. 33 за 1962 р., арк. 61—62.

⁴⁰ «Український історичний журнал», 1964, № 2, стор. 152; 1960, № 3, стор. 167; 1962, № 2, стор. 153.

⁴¹ Журн. «История СССР», 1958, № 5, стор. 243.

* Див. О румыно-русских и румыно-советских связях, М., 1960, Studii privind relațiile româno-ruse și româno-sovietice, București, 1960.

⁴² «Робітнича газета», 17 квітня 1957 р.; газ. «Радянська Україна», 30 травня 1958 р.

тісна дружба і наукове співробітництво, в результаті чого з'явилася спільна книга «Магнийевый чугу́н», що вже вийшла двома виданнями в СРСР, а також в Румунії та НДР. Зараз вони працюють над новою книгою — «Властивості чавуну».

Науковці Львівського Інституту суспільних наук, укладаючи історичний словник староукраїнської мови XIV—XV ст., одержали велику допомогу відомого румунського славіста — проф. Бухарестського університету Д. П. Богдана. Глибокий знавець і дослідник молдавських грамот, проф. Д. П. Богдан, маючи фотокопії всіх їх оригіналів, дуже допоміг львівським мовознавцям встановити аутентичність грамот, виявити допущені видавцями помилки⁴³.

В 1964 р. в Москві й Бухаресті одночасно вийшла написана спільними силами літературознавців наших двох країн книга про румуно-російські літературні зв'язки, одним з авторів якої є доцент Чернівецького університету Ш. П. Садовник⁴⁴.

Роком раніше в цих же містах одночасно вийшла спільна монографія вчених Москви, України і Румунії «Гидрология устьево́й области Дуная» (Lona de vărsare a Dunării). Вона є узагальненням великого матеріалу, зібраного за десять років, зокрема під час спільних радянсько-румунських експедиційних досліджень.

Важливою формою наукових зв'язків також є широкий книгообмін, який налагодили між собою багато бібліотек і науково-навчальних закладів УРСР і СРР, особливо широкий обмін ведуть провідні наукові бібліотеки двох країн. Так у 1956 р. Центральна наукова бібліотека АН УРСР обмінювалась з 16 науковими установами Румунії, а в 1964 р. уже з 35⁴⁵. Значно зросла і кількість книг та журналів, якими вона обмінюється. В 1956 р. бібліотека надіслала в Румунію 867 видань, а отримала 644, в 1962 р. — відповідно — 1823 і 1308 примірників⁴⁶.

Широкий книгообмін з бібліотеками СРР веде Республіканська бібліотека ім. КПРС. Тільки з Центральною державною бібліотекою СРР вона щороку обмінюється в середньому 500 книгами⁴⁷. Обмінюються з бібліотеками СРР також Одеська, Львівська наукові бібліотеки та багато інших. Бібліотеки майже всіх науково-дослідних інститутів АН УРСР, а також багато вузів Києва, Одеси, Львова, Чернівців, Ужгорода, Харкова, Донецька та інших міст України встановили обмін працями з румунськими науково-навчальними закладами.

Багато науковців України постійно обмінюються працями і листуються з румунськими колегами. Користь подібних зв'язків між ученими УРСР і СРР видно на такому прикладі. Старший науковий працівник Інституту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР Л. Г. Данилович кілька років працювала над вивченням вулканічних утворень хребта Оаш на Закарпатті. Висвітлити це питання з належною повнотою можна було тільки на основі зіставлення даних своїх досліджень з даними по вулканізму основної частини хребта, розміщеної на території СРР.

Л. Г. Данилович зав'язала листування з науковим працівником Бухарестського університету А. Сагатович, яка працювала над такою ж

⁴³ Поточний архів Інституту суспільних наук.

⁴⁴ Румыно-русские литературные связи второй половины XIX — начала XX века, М., 1964.

⁴⁵ Поточний архів відділу іноземного комплектування ЦНБ АН УРСР.

⁴⁶ «Вісник АН УРСР», 1957, № 9, стор. 69; Поточний архів відділу іноземного комплектування ЦНБ АН УРСР.

⁴⁷ За даними відділу іноземної літератури Республіканської бібліотеки ім. КПРС.

темою — тільки по румунській частині хребта. Вони систематично обмінювались даними своїх досліджень, науковими працями. Це значно допомогло їм успішно завершити розпочату роботу, з'ясувати питання геологічного походження й віку гірських утворень хребта Оаш, що в свою чергу дало можливість встановити пошукові критерії родовищ ртуті в районі даного хребта⁴⁸. Подібні зв'язки підтримують наукові працівники інститутів гідробіології та фізіології АН УРСР, Чернівецького університету та ін.

Інтерес до творчої думки вчених нашої республіки, що його виявляє румунська наукова громадськість, підтверджується й тим, що за післявоєнні роки в СРР видано багато творів академіків О. В. Палладіна та П. А. Власюка, підручник «Металургія рідкісних металів», написаний з участю науковців Інституту металокераміки і спецсплавів АН УРСР, наукові праці «Технічна кібернетика» О. Івахненка, «Титан і його сплави» В. Єременка, «Нуклеїнові кислоти і їх біологічна роль» О. Чепіноги, «Елементи механізмів» С. Кожевникова, Я. Єсипенка і Я. Раскіна, «Про реалістичні основи радянської архітектури» М. Цапенка, «Механічні коливання» Г. Писаренка і Д. Вайнберга, «Про участь румунів у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» Ф. Шевченка та ін.

Окремі праці українських авторів вперше побачили світ у Румунії. В наукових періодичних виданнях були надруковані статті відомих українських вчених-геологів В. Бондарчука, М. Семененка, С. Суботіна, В. Сологуба та ін. Часто друкує праці українських вчених журнал «Вісті Ясського політехнічного інституту». Лише в 1961—1962 рр. тут були надруковані статті академіка АН УРСР Г. Савіна, члена-кореспондента АН УРСР О. Івахненка, вчених Г. Лівого, М. Брагінського, В. Білецького та ін. Неодноразово публікували свої праці в румунських наукових виданнях українські гідробіологи І. Ролл, Я. Цеєб, А. Алмазов, К. Виноградов, М. Сальников, К. Бугай, А. Кротов та інші.

Ряд праць румунських учених було вперше надруковано в УРСР, зокрема дослідження математика Ш. Георгіцу по теорії фільтрації⁴⁹. Праці науковців Інституту біохімії Академії СРР друкувались в «Українському біохімічному журналі»⁵⁰. В періодичних наукових виданнях УРСР опубліковано кілька праць викладача Бухарестського університету Магдалени Ласло, яка плідно працює над вивченням історії українсько-румунських культурних зв'язків*, та багатьох інших румунських вчених.

Ще однією важливою формою співробітництва українських і румунських учених є взаємне рецензування наукових праць. Так, київський професор О. П. Ніколаєв рецензував на просьбу румунського медика К. Мердлера Патліна його працю, присвячену проблемам діагностики й лікування⁵¹. Чимало рецензій друкується в наукових періодичних виданнях. Зокрема «Український історичний журнал» вмістив рецензії Ф. П. Шевченка на багатотомне археографічне видання «До-

⁴⁸ Поточний архів Інституту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР.

⁴⁹ «Український математичний журнал», 1962, т. 14, № 4.

⁵⁰ «Український біохімічний журнал», 1958, т. 30, № 1.

* М. Ласло. До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині XIX ст., «Український історичний журнал», 1962, № 5; Дослідження українського фольклору в Румунії, журн. «Народна творчість та етнографія», 1965, № 1; Шевченко — на сторінках соціалістичних публікацій в Румунії в другій половині 19 ст., журн. «Радянське літературознавство», 1961, № 2.

⁵¹ Архів УТДКЗ, спр. 16 відділу культури за 1955 р., арк. 2—3.

кументи по історії Румунії», яке здійснювалось в Бухаресті⁵², та на перший том спільного радянсько-румунського видання документів і матеріалів про історичні зв'язки народів наших країн⁵³. Румунська преса також вмістила рецензії на книги українських істориків: «Класова боротьба в Чехословаччині в 1924—1929 рр.» І. М. Мельникової⁵⁴, «Лук'ян Кобилиця» Ф. П. Шевченка⁵⁵, «Римська монета на території України» М. Ю. Брайчевського⁵⁶, на виданий в Одесі збірник документів і матеріалів «У вогні громадянської війни»⁵⁷, «Мануфактура на Україні в кінці XVIII — I половині XIX ст.» Т. І. Дерев'янкін⁵⁸ та ін.

Українські вчені беруть активну участь у різнобічному науковому співробітництві соціалістичних країн по лінії Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Так, Інститут кібернетики АН УРСР є постійним центром координації серед відповідних інститутів Академії наук країн — членів РЕВ по науковій темі «Автоматичне управління і математичні машини». Румунські науковці часто приїждять сюди за досвідом⁵⁹.

Ми спинилися на найбільш важливих сторонах і напрямках українсько-румунського наукового співробітництва. Однак наведений матеріал дозволяє зробити висновок про те, що між ученими УРСР і СРР в післявоєнні роки в багатьох галузях науки здійснюється широке й корисне співробітництво. Проте умови й можливості, що створюються соціалістичним ладом для такого співробітництва, використовуються ще не повною мірою. Недостатньо розвинута така ефективна форма співробітництва, як спільна розробка актуальних науково-технічних проблем. Наукове кооперування між УРСР і СРР розвивається ще повільно. Але ті досягнення й переваги, які дає наукове співробітництво соціалістичних країн, показує, що воно йде правильним шляхом й має добру перспективу на майбутнє.

⁵² «Український історичний журнал», 1958, № 2.

⁵³ Там же, 1965, № 10.

⁵⁴ Журн. «Analele de istorie a partidului de pe lingă CC al PMR» (Далі — «Analele...»), 1962, № 5.

⁵⁵ Газ. «Новий вік», 1 листопада 1958 р.

⁵⁶ Журн. «Studii și cercetări de istorie veche», 1962, № 2.

⁵⁷ Журн. «Analele...», 1962, № 4.

⁵⁸ Журн. «Studii și cercetări de istorie veche», 1962, № 2.

⁵⁹ Архів Президії АН УРСР. 1963 р., стор. 118; спр. 122 за 1962 р., арк. 10—13; Поточний архів Президії АН УРСР.

М. К. КОВАЛЬ

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВИХ ІСТОРИЧНИХ УСТАНОВ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Процес розвитку історичної науки на Україні за роки Радянської влади вже досліджувався в ряді праць¹. Проте ці автори не ставили перед собою завдання спеціально висвітлювати створення і діяльність історичних установ на Україні в перші роки Радянської влади. Це важливе питання заслуговує окремого дослідження. Саме на даному етапі почалась переоцінка в світлі теорії марксизму-ленінізму всього нагромадженого історіографією матеріалу, заново створювалися наукові центри історичної науки, формувалися основні її принципи.

Відомо, що в ті роки процес становлення радянської історичної науки супроводжувався запеклою ідеологічною боротьбою. Це був час, коли, за визначенням В. І. Леніна, країна наша жила «гарячкою боротьби проти буржуазії всього світу, яка мстить шалено за повалення»².

Радянська історична наука тих часів розвивалась в умовах напруженої класової боротьби всередині країни. «Зміновіхівці», рештки есерів і меншовиків, українські буржуазні націоналісти намагались перешкодити відбудові народного господарства. Особливо активно виступали проти соціалістичного будівництва в СРСР троцькісти та буржуазні націоналісти, пропагуючи контрреволюційні теорії про мниму «прогресивність» буржуазії і неспроможність Радянської влади забезпечити економічний і культурний розвиток «відсталого», «неписьменної» країни.

В. І. Ленін розробив і науково обґрунтував програму соціалістичного будівництва, передбачивши не тільки індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, а й піднесення культури широких народних мас. Ці завдання не можна було розв'язати без здійснення культурної революції в країні, яка насамперед забезпечила б загальну письменність населення, піднесення культурно-технічного рівня трудящих, створення своєї соціалістичної інтелігенції.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні не було своєї Академії наук.

Українська Академія наук (УАН), створена 1919 р.³, являла собою вищу державну науково-дослідну і контролюючу установу, покликану служити інтересам соціалістичного будівництва на Україні.

В нелегких умовах довелось розгортати роботу Академії наук. Внаслідок тривалої громадянської війни і викликаной нею розрухи народного господарства склалося надзвичайно скрутне матеріальне становище для всіх трудящих, в тому числі і вчених. Радянська держава на чолі з В. І. Леніним успішно загоювала рани війни і розрухи, роз-

¹ Ф. Є. Лось. Розвиток історичної науки на Україні за 40 років Радянської влади, зб. «Розвиток науки в Українській РСР за 40 років», К., 1957; В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Украинская советская историческая наука за годы Советской власти (1917—1963), журн. «Вопросы истории», 1964, № 1; та ін.

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 349.

³ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, 1959, стор. 123.

вивала науку та культуру. Відомо, як партія піклувалася про науковців. З ініціативи В. І. Леніна в 1921 р. був створений Центральний комітет поліпшення побуту вчених. Аналогічну постанову про організацію Всеукраїнського комітету сприяння вченим прийняла РНК УРСР від 31 жовтня 1921 р. До складу його ввійшли члени уряду і вчені: Д. З. Мануїльський (голова), В. П. Затонський, акад. А. Ю. Кримський, Д. І. Багалій та ін. Створення такого комітету мало велике значення для діячів науки.

Піклування Комуністичної партії і Радянської влади про вчених дало позитивні наслідки. Це знайшло свій вираз в активній участі багатьох учених у проведенні реформи вищої школи і розробці важливих проблем науки і техніки, у підготовці молодого покоління спеціалістів в усіх галузях економіки, науки й культури.

Почуття вдячності учених старшого покоління висловив пізніше відомий український діяч акад. П. А. Тутківський. Він, зокрема, писав: «Я почуваю себе щасливим..., що влада пролетаріату відкрила для вчених можливість не тільки широко розгорнути дослідницьку працю і підготовку молоді до такої праці, але й брати активну участь в будівництві соціалістичного господарства, що його зростання піде на користь усіх трудящих... Справжні вчені — це ті, хто прагне до ще більшого зміцнення союзу науки з пролетаріатом, до використання наукових досягнень на користь соціалістичного будівництва»⁴.

Звичайно, не всі вчені і не одразу оволоділи марксистсько-ленінським світоглядом. Одні — раніше, інші — пізніше, але свої знання, досвід і сили вони віддавали загальній справі — будівництву соціалізму. Це повною мірою стосується учених-суспільствознавців, у тому числі й істориків. В цій галузі науки довелося майже все починати заново.

Першою історичною установою, створеною на Україні після Жовтневої революції, був історико-філологічний відділ Академії наук з численними комісіями, секціями і підсекціями у своєму складі. При відділі існував Всеукраїнський комітет по охороні пам'ятників мистецтва, старовини і природи, що мав архівну секцію. Перебудова наукових установ і створення кадрів істориків вимагали докорінної реорганізації і централізації всієї архівної справи. Радянська влада ще в роки громадянської війни почала піклуватись про збирання і збереження архівних матеріалів. На основі ленінського декрету від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи», РНК УРСР 20 квітня 1920 р. прийняв «Тимчасове положення про архівну справу», де, зокрема, говорилось, що архівні матеріали є «загальнонародним надбанням»⁵.

Крім того, було видано ряд спеціальних наказів про охорону цих матеріалів, а в березні 1920 р. виникла Особлива Всеукраїнська архівна комісія⁶.

Наприкінці 1921 р. замість Всеукраїнського комітету по охороні пам'ятників мистецтва, старовини і природи та архівної секції було створено Головне архівне управління УРСР з відповідними управліннями на місцях⁷. Згідно з «Положенням про центральне архівне управління», прийнятим у січні 1923 р., утворювались 4 центральні архіви: два у Харкові (архів революції та історичний) і два у Києві (історичний та давніх актів)⁸, а також ряд губернських і окружних архівів.

⁴ Історія Києва, т. 2, К., 1960, стор. 347—348.

⁵ Журн. «Исторический архив», 1958, № 3, стор. 199.

⁶ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, 1959, стор. 186.

⁷ Журн. «Исторический архив», 1958, № 3, стор. 200, 202.

⁸ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, 1959, стор. 186.

У 1926 р. у Харкові для збереження матеріалів профспілкових організацій та установ, що відали питаннями праці, був заснований Центральний архів праці. З 1926 р. почав виходити журнал «Архівна справа»⁹. Значно збільшились асигнування на упорядкування архівів, робота їх планувалася.

З ініціативи Наркомосу і за участю народного комісара освіти Г. Ф. Гринька 1 червня 1921 р. до складу УАН увійшли Українське наукове товариство¹⁰, Товариство Нестора-літописця, Центральний архів давніх актів і Комісія для розбору давніх актів¹¹. Внаслідок цього при історико-філологічному відділі була утворена історична секція з численними комісіями і кафедрами у своєму складі. Секція з 1924 р. відновила видання журналу «Україна» з додатком «Науковий збірник». В журналі друкувалися стислі повідомлення про наукове життя на Україні та за її межами: статті і матеріали з української мови, історії культури, економіки, етнографії, краєзнавства, соціального і політичного життя тощо. У відділі критики вміщувались рецензії й повідомлення з поточної наукової літератури. У відділі хроніки — відомості про наукове життя і діяльність різних наукових установ і видавництв. У «Науковому збірнику» також друкувались статті з найрізноманітніших галузей гуманітарних наук. Проте журнал мав значні ідейні помилки, що було наслідком буржуазно-націоналістичного керівництва.

У 1925 р. історична секція разом з Державним видавництвом України (ДВУ) видали 9 томів загальним обсягом понад 150 друківаних аркушів¹². Ще продуктивнішою була видавнича діяльність секції у 1926 р., коли вийшло 13 книг загальним обсягом 200 аркушів¹³.

Для того часу було характерним створення численних комісій з приєднаними до них науково-дослідними кафедрами. Протягом 1924—1925 рр. секція об'єднувала такі комісії: культурно-історичну, археографічну, історичної пісенності та порайонної розробки. Разом з підсекціями і науково-дослідною кафедрою історії України та академічною кафедрою історії українського народу кількість всіх установ дорівнювала 14¹⁴.

Керівним і організаційним органом історичної секції була рада у складі голови, заступника, секретаря, скарбника та двох членів. Двічі на місяць відбувалися засідання секції, на яких заслуховувались і обговорювались наукові доповіді з різних питань гуманітарних наук.

У березні 1924 р. при історико-філологічному відділі ВУАН була створена науково-дослідна кафедра історії України на чолі з М. С. Грушевським. У жовтні того ж року вона оформилась у трьох секціях: а) методології і соціологічного обґрунтування історії, б) історії економічної, соціальної і політичної, в) історії культури. Остання поділялася на дві підсекції: історії матеріальної культури та історії інтелектуальної культури.

Поряд з проведенням дослідницької роботи перед кафедрою стояло завдання готувати через аспірантуру молодих науковців. З цією метою кафедра залучала до роботи майже всіх співробітників історичних установ ВУАН. Серед перших аспірантів кафедри історії україн-

⁹ Журн. «Исторический архив», 1958, № 3, стор. 200, 202.

¹⁰ Журн. «Наука на Україні», 1922, № 3, стор. 135.

¹¹ Журн. «Наука на Україні», 1922, № 2, стор. 229.

¹² Журн. «Україна», 1926, № 1, стор. 160, 163.

¹³ Діяльність історичної Секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926, 1928, стор. 5—6.

¹⁴ Там же, стор. 6.

ського народу були: О. І. Баранович, М. М. Ткаченко, С. В. Шамрай, С. В. Глушко та ін.¹⁵

У складі історичної секції в 1921 р. розпочала свою роботу Археографічна комісія, створена шляхом об'єднання Комісії для розбору давніх актів (1843 р.), Археографічної комісії Українського наукового товариства в Києві (1913) та Археографічної комісії УАН (1919 р.)¹⁶. На чолі її до 1923 р. стояв акад. В. С. Іконніков, а з 1924 р. — М. С. Грушевський. Крім дійсних членів і співробітників, до роботи в Комісії залучались молоді дослідники. Протягом 1924—1925 рр. було 18 відряджень¹⁷ до різних міст України та РСФРР з метою виявлення археографічного матеріалу з історії України.

Розпочалася підготовка до видання документів з історії гайдамачини, розроблення частини опису стародруків України. Над виконанням індивідуальних завдань успішно працювали члени Комісії: М. С. Грушевський, М. П. Василенко, В. М. Перетц, К. В. Харлампович, В. О. Кордт, О. С. Грушевський, В. В. Міяківський, А. С. Криловський, В. О. Романовський та ін. В результаті їх досліджень у 1926 р. були видані «Український археографічний збірник», т. 1, «Пам'ятки українського письменства», т. 1 та ін.¹⁸

Значно посилювався інтерес до вивчення історичного минулого окремих районів. При історичній секції у 1924—1925 рр. були створені 4 комісії дослідження історії старого Києва і Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини, Південної України і Західної України¹⁹. Їх завданням було: організувати дослідницьку роботу на місцях, переважно в галузях соціально-економічної і політичної історії та культурного життя, планомірно керувати нею, звертаючи увагу дослідників на нерозроблені питання, а також готувати й видавати наукові збірники, присвячені історії певного району. Необхідність вивчення історії українського народу саме в такому аспекті була викликана тим, що в минулому в силу географічних, історичних, комунікаційних, економічних та ряду інших умов різні частини України розвивалися неоднаково. В 1925—1926 рр. вийшли добре ілюстровані збірники матеріалів порайонного дослідження історії України: «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» та «Чернігів і північне Лівобережжя...».

Для вивчення історії країн Сходу в 1921 р. при історико-філологічному відділі Академії наук було утворено арабо-іранську комісію на чолі з акад. А. Ю. Кримським. У 1923 р. А. Кримський опублікував дві свої праці — «Історію Персії» та «Історію Туреччини», що поклали основу розвитку радянського сходознавства на Україні і протягом довгого часу служили посібниками для студентів вищих учбових закладів.

Історичною установою академічного типу була науково-дослідна кафедра історії України, заснована в 1922 р. у Харкові, на чолі з акад. Д. І. Багалієм. У жовтні 1922 р. вона мала в своєму складі 4 секції: 1) історії України, 2) історії українського права, 3) історії Росії, 4) етнографії і краєзнавства України. Всього на кафедрі в 1925—1926 рр. було 25 співробітників, в тому числі аспіранти²⁰. На кафедрі

¹⁵ Діяльність історичної секції і зв'язаних з нею історичних установ ВУАН в р. 1926, К., 1928, стор. 30.

¹⁶ Журн. «Наука на Україні», 1922, № 2, стор. 135.

¹⁷ Журн. «Україна», 1926, кн. 5—6, стор. 102.

¹⁸ Діяльність історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ в р. 1926, стор. 25.

¹⁹ Журн. «Україна», 1926, № 1, стор. 227—230.

²⁰ Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні ДВУ, Харків, 1930, стор. 9.

історією України займались В. Барвінський, М. Мірза-Авак'янц, О. Тараринова-Багалій, Є. Іванов, В. Романовський, М. Горбань та ін. В 1925 р. ця науково-дослідна установа у Харкові була реорганізована в кафедру історії української культури, яка разом з кабінетом примітивної культури та етнографічною комісією утворила асоціацію культурно-історичного досліджу. Кафедра мала свій філіал в Одесі. З 1922 до 1926 р. співробітники кафедри опублікували ряд монографічних праць і статей²¹.

В 1922 р. була створена кафедра українознавства в Катеринославі, очолювана проф. Д. І. Яворницьким. Протягом 1923—1925 рр. тут працювали такі секції: історії України, історії робітничого руху на Півдні України, слов'янсько-етнографічна, загально-історична. Крім наукових співробітників, при кожній секції були аспіранти. Дослідницька проблематика кафедри мала в основному етнографічний характер. Чимала увага приділялася вивченню історії слов'янських країн (Польщі, Чехії тощо).

Діяльність співробітників кафедри в 1925—1926 рр. характеризується такою науковою продукцією: проф. Д. І. Яворницький підготував словник, збірник архівних матеріалів з історії Запоріжжя, написав розвідку «Про українських кобзарів» та «Нарис з історії місцевого краю від найдавніших часів до заснування міста Дніпропетровська»²². Він виступав з доповідями і лекціями з історії Запорізької Січі, а також займався питаннями етнографії та мовознавства. М. Ф. Злотніков підготував до друку «Очерки по истории торговли черноморских и азовских портов в конце XVIII и начале XIX столетий» та працю «О численности фабрик и заводов в России и количество рабочих в них в начале XIX столетия», керував, як і Д. І. Яворницький, роботою аспірантів. Проф. М. В. Бричкович працював над розробкою питань середньовічної історії слов'янських народів. Співробітник кафедри та керівник з 1925 р. секції української історії В. О. Пархоменко досліджував заселення степів з VII до XIII ст., вивчав зародження козацтва і Січі на тлі економічних явищ того часу. Член кафедри В. М. Євстафів написав працю «Ополченська повинність французького селянства напередодні великої французької революції за наказами естапського гальяжу»²³.

В 1922 р. розпочала свою роботу науково-дослідна кафедра історії культури і мови при Ніжинському інституті народної освіти. У її складі було 3 секції: 1) античної культури, 2) української і російської історії, 3) історії української і російської мови та літератури²⁴. Кафедра видавала свій збірник «Записки Ніжинського ІНО».

²¹ Д. І. Багалій. Нарис української історіографії, т. 1 (літописи), 1923; т. 2 (джерела), 1925, ВУАН; його ж. Мандрований філософ Г. С. Сковорода, ДВУ, 1926; М. Максимейко. Система «Руської правди» у її поширеній редакції. Праці комісії для вивчення історії Західно-руського та українського права, вип. II, 1926; В. О. Романовський. Хто був Самовидець?; його ж. Нариси архівознавства; М. Горбань. Гайдамаччина, вид. «Шлях освіти», 1923; його ж. Нариси з української історіографії, ч. 1, вид. «Рух», 1923; його ж. Як кріпаки боролися за волю з панством, журн. «Червоний шлях» 1925; В. Романовський. Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність, К., 1925; його ж. До історії архіва Малоросійської Колегії, журн. «Україна», 1926, кн. 5; Д. І. Багалій. Тарас Григорович Шевченко і кирило-мефодіївці. Харків, 1925; зб. «Повстання декабристів на Україні», 1926; М. Є. Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны, т. 1, 1922, т. 2, 1922, т. 4, 1923, т. 5, 1925; та ін.

²² До 150-річчя скасування Січі..., З історії Запоріжжя і місцевого краю.

²³ Журн. «Україна», 1927, кн. 1—3, стор. 222.

²⁴ Журн. «Наука на Україні», 1922, № 2, стор. 137.

Краєзнавчий музей ім. В. Г. Короленка в Полтаві випускав збірник «Полтавщина», в якому друкувались статті з історії Полтавщини. Історії Поділля чимало уваги приділяв Вінницький філіал Всенародної бібліотеки України (ВБУ)²⁵.

Велику роль у справі пропаганди історичних знань відіграли журнали «Червоний шлях», «Життя та революція», «Рух», «Зоря» та видавництва «Український робітник», «Пролетар», Держвидав України. На сторінках журналів друкувались статті з історії України, головним чином дожовтневого періоду, а видавництва випускали монографічні праці.

З усього сказаного можна зробити висновок, що вже на початковому етапі становлення і розвитку історичної науки на Україні було досягнуто помітних успіхів. Про це свідчило створення розгалуженої мережі науково-дослідних установ, підготовка кадрів істориків, розгортання видавничої діяльності учених. Стара професура свої наукові інтереси зосереджувала навколо проблем історії України часів феодалізму, розробляючи здебільшого питання політичної історії та історії культури.

Перед радянською історичною наукою постало завдання висвітлювати розвиток суспільства як закономірний процес зміни соціально-економічних формацій. РНК УРСР 26 квітня 1921 р. ухвалив постанову «Про встановлення загального наукового мінімуму для обов'язкового викладання в усіх вищих учбових закладах»²⁶. Зокрема, в ній багато уваги приділялось вивченню історії революційного руху ХІХ—ХХ ст. Щоб забезпечити читання курсів на рівні вимог, треба було створити методологічну базу для суспільних наук. З цією метою ЦК КП(б)У прийняв постанову про створення кафедри марксизму та марксознавства в Харкові²⁷, яка в 1922 р. була перетворена в Інститут марксизму при ЦК КП(б)У — філіал Московського інституту марксизму. При Інституті марксизму існувала науково-дослідна кафедра російської та української історії. Робота Інституту розгорталась у напрямі збирання та публікації творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна та праць російських і зарубіжних марксистів. У 1923—1924 рр. на Україні було видано близько 20 праць Маркса і Енгельса, понад 90 творів В. І. Леніна²⁸, загальним тиражем 906 тис. примірників. З 1922 р. Центральний інститут марксизму в Москві почав видавати свій орган «Под знаменем марксизма», в якому брали участь і українські вчені.

В розробці історичних проблем новітнього часу значне місце займали комісії по історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Іспарти), створені на Україні за постановою ВУЦВК від 6 квітня 1921 р.²⁹ Іспарти організовували архіви і музеї, видавали журнали і збірники. Центральний Іспарт України з 1922 р. випускав свій орган — «Летопись революции», який став невтомним пропагандистом історичних знань. На його сторінках вміщувались спогади, мемуари, статті і нариси з історії революційного руху, громадянської війни і соціалістичного будівництва, а також рецензії на праці, присвячені історії України новітнього часу.

Значну роботу проводили місцеві Іспарти, які до п'ятої річниці

²⁵ Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні, Харків, 1930, стор. 10.

²⁶ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. 114, 115.

²⁷ Газ. «Вісті», 28 листопада 1921 р.

²⁸ Архів книжної палати УРСР, спр. 15, папка 10, арк. 43—44.

²⁹ Культурне будівництво в Українській РСР, стор. 112.

Жовтневої революції випустили ряд збірників³⁰. Київський Істпарт організував виставку: «Від революційних робітничих гуртків через соціал-демократію до комуністичної диктатури пролетаріату»³¹. Катеринославський Істпарт випустив збірник «История Екатеринославской социал-демократической организации с 1889—1903 гг.», за редакцією М. А. Рубача. Збірник дістав на той час високу оцінку з боку наукової громадськості³².

До річниці революції 1905—1907 рр. Істпарти також видали збірники³³. Була розпочата публікація звітів, бюлетенів, стенограм з'їздів і конференцій КП(б)У, з'їздів Рад і сесій ВУЦВК тощо. Матеріали з історії більшовицьких організацій друкувались на сторінках журналів «Комунарка України», «Путь просвещения», «Партія і село» та ін.

Отже, вже в перші роки Радянської влади на Україні було організовано історичні установи, де розроблялись важливі проблеми історії українського народу, зростали кадри радянських істориків. З'явилися праці, написані на рівні тогочасної науки.

³⁰ Київський — «Первое мая в Киеве», Харківський — «Пять лет» і «Партработник», Катеринославський — «Пятая годовщина Октябрьской революции».

³¹ Журн. «Летопись революции», 1922, № 2, стор. 27.

³² Журн. «Летопись революции», 1923, № 5, стор. 347.

³³ Артемівський — «Материалы по истории революционных событий 1905 г. в Артемовской округе», Конотопський — «1905 год на Конотопщине», Київський — «Путь революции», Кіровоградський — «Красные вехи», Миколаївський — «1905 год на Николаевщине», Одеський — «Революция в Одессе» та ін.

Г. А. ЯЦЕНКО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА У ПІЗНЬОФЕОДАЛЬНУ ДОБУ

Для вивчення епохи феодалізму велике теоретичне значення має дослідження характеру ренти та товарного виробництва. Радянські історики та економісти, а також вчені країн народної демократії, зокрема Польщі, приділяють багато уваги вивченню закономірностей феодального способу виробництва та класової боротьби у феодальну добу. Однак ще ряд проблем цієї галузі потребують вирішення. У цій статті у дискусійному плані робиться спроба розглянути деякі питання розвитку панщинно-кріпосного господарства, перш за все на українських землях, які входили до складу Польщі та Росії. Головна увага приділяється з'ясуванню соціально-економічної суті панщинного господарства, що виробляло продукцію для ринку.

Відомо, що характерною особливістю аграрного устрою в країнах на схід від Ельби було виникнення та розвиток фільварково-панщинної системи та пов'язане з цим «друге видання кріпацтва».

По-іншому цей процес проходив у Росії, де зростання панщинних повинностей відбувалось на основі існуючого там кріпосного права. Протягом XVIII і навіть початку XIX ст. панщина і кріпосне право поширювалися на Лівобережній Україні, а також і в місцях посиленої колонізації Правобережної України.

У літературі досить докладно розглядалась проблема генезису «другого видання кріпацтва» в країнах Середньої і Східної Європи, характер відріткової ренти, відновленої у величезних розмірах у зв'язку з розвитком панщинно-кріпосницького господарства, яке виробляло продукцію на ринок. По цих питаннях все більше вчених дотримуються однакової думки. Відомий дослідник кріпосного господарства Росії другої половини XVIII ст. М. Л. Рубінштейн велику увагу приділив відрітковій ренті. Панщина і оброк, як підкреслює цей дослідник, — взаємно антагоністичні форми ведення господарства. В основі грошового оброку лежить товарний розвиток самого селянського господарства, в основі панщини — товарний розвиток поміщицького господарства¹.

Панщина в Росії існувала в районах, які тяжіли до Москви, Петербурга і балтійських портів, Смоленській та Псковській губерніях, а також на західних землях, що ввійшли в склад Росії після поділів Польщі. Порівняно з іншими місцевостями Росії у центральному чорноземному районі — Тульській, Рязанській, Воронежській, Пензенській губерніях — спостерігався запізнілий розвиток панщини. Там головною формою ренти у другій половині XVIII ст. був оброк. Це пояснюється тим, що зазначені губернії «ще не були втягнуті в систему всеросійського ринку і не забезпечували в даний період ринкового збуту продукції панського господарства»². З кінця XVIII ст. в цих районах також починається посилення панщини, яка досягла свого

¹ Див. Н. . Рубінштейн. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в., М., 1957, стор. 96.

² Там же, стор. 128.

розквіту в першій половині XIX ст.³ Якщо в кінці XVIII ст. на ринку переважав селянський хліб, то в середині XIX ст. в зв'язку з товаришацією панщинно-кріпосницького господарства становище різко змінилося: 90% товарного хліба давали поміщицькі господарства і тільки близько 10% — селянські⁴.

Зростання панщини і пов'язаного з нею кріпацтва проходило і на Україні. На Правобережжі, особливо в першій половині XVIII ст., йшов процес відновлення фільварково-панщинного господарства, підіграного Визвольною війною 1648—1654 рр. Для феодалів цих районів основною проблемою було закріплення селян за землею. Переважну більшість селянства особливо на півдні України становили переселенці та втікачі з деяких районів Польщі й Росії. Повстання селян, втечі, як одна з широко розповсюджених форм класової боротьби, стримували феодалів від крайніх заходів у посиленні експлуатації. Особливо в XVIII ст. в цих районах повинності селян були дещо меншими, порівняно з іншими районами Польщі та Росії. Основну повинність селян у XVIII ст. тут становила грошова рента — чинші. Однак у міру того, як посилювалися феодалі і стабілізувалося їх становище, все більше зростала панщина. У першій половині XIX ст. панщина стає домінуючою. Напередодні селянської реформи 1861 р. 98,9% селянства України відбувало панщину⁵.

Фільварково-панщинна система в Білорусії, Литві, на Червоній Русі, а також на корінних польських землях склалася головним чином в XVI—XVII ст. Співвідношення між відробітковою і грошовою рентами для різних районів, які входили до складу Польщі, в різні часи було неоднаковим. Це співвідношення визначалося багатьма причинами: географічним положенням, природними умовами, розвитком промисловості, близькістю міст та річок, ступенем опору селянства та ін. Так, на Червоній Русі переважала відробіткова рента, яка, за даними Я. Рутковського, у XVIII ст. тут становила 90% усіх повинностей (у грошовому обчисленні), а чинші — лише 5%, тоді як у східній Польщі на ці повинності відповідно припадало 65 і 25%⁶.

Як відомо, друга половина XVII і перша половина XVIII ст. — складний період в історії Польщі, пов'язаний з війнами, стихійними лихами і т. п. Зазнало збитків і сільське господарство, тому у першій половині XVIII ст. відбувався процес його відбудови⁷. Відомо, що розвиток фільварково-панщинної системи в Польщі був наслідком нерозвиненості внутрішнього ринку в умовах значно зростаючого попиту на хліб на західноєвропейських ринках і безмірної жадоби феодалів до наживи. В розвитку панщинного господарства Польщі значне місце займав експорт хліба.

Нас цікавить перш за все не кріпосний маєток, який «повинен був являти собою самодовліюче, замкнене ціле, що перебуває в дуже слабому зв'язку з рештою світу»⁸, — натуральний характер таких господарств не викликає ніяких сумнівів, а панщинне господарство, що виробляло продукцію на продаж, на ринок.

³ П. И. Ковальченко. Крестьяне и крепостное хозяйство Рязанской и Тамбовской губерний в первой половине XIX в., М., 1959, стор. 120.

⁴ П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. I, М., 1947, стор. 165.

⁵ П. И. Лященко. Назв. праця, стор. 505.

⁶ Я. Рутковский. Экономическая история Польши, М., 1953, стор. 296.

⁷ Див. Д. Л. Похилевич. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв., Львов, 1957, стор. 88.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 156.

Такий тип великого господарства почав складатися у Польщі з кінця XV ст.—першої половини XVI ст., а в Росії значно пізніше.

В Росії розвиток панщинного господарства, що виробляло продукцію на ринок, проходив у дещо інших умовах, ніж у Польщі. Це пояснюється відмінностями в економічному становищі, політичному устрої та географічному положенні цих країн. Однак ці відмінності не виключають загальних рис і процесів, властивих панщинно-кріпацькому господарству цих країн, яке мало єдину природу, єдину соціально-економічну суть.

Треба відмітити, що В. І. Ленін не просто відрізняв патріархальні замкнені кріпосні господарства від тих, які виробляли продукцію на ринок, але розглядав їх як вираз різних стадій у розвитку панщинно-кріпосницького господарства. У праці «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве» В. І. Ленін показав еволюцію кріпосного господарства від замкненого до такого, яке розраховане вже на ринок, і, нарешті, в пореформену добу,— до відробіткового господарства як перехідного до капіталістичного господарства⁹. Критикуючи мальтузіанські погляди Струве про те, що перенаселення відповідає натуральному господарству, В. І. Ленін відзначав: «Але з таким же, якщо не з більшим правом, можна було б сказати, що це перенаселення відповідає кріпосному господарству, що повільне зростання населення найбільше залежало від того посилення експлуатації селянської праці, яке сталося внаслідок зростання товарного виробництва в поміщицьких господарствах в результаті того, що вони почали вживати панщинної праці на виробництво хліба для продажу, а не на свою тільки потребу»¹⁰.

В. І. Ленін вбачав в цьому явищі ознаки розкладу панщинного господарства. Так, він писав: «Виробництво хліба поміщиками на продаж, що особливо розвинулося за останній час існування кріпацтва, було вже провісником розпаду старого режиму»¹¹. Кріпосне господарство дореформеної Росії стало гальмом для розвитку продуктивних сил. З кризою кріпацтва в Росії збігається криза фільварково-панщинної системи в країнах Східної Європи. Позначився дух епохи — пробив час машинного періоду у розвитку капіталізму в Західній Європі. Але, як вже говорилося вище, у Польщі (та і в інших країнах «другого видання кріпацтва») кріпосне господарство, що виробляло хліб на ринок, склалося значно раніше, в період мануфактурного розвитку капіталізму на Заході. Цю особливість треба враховувати при порівнянні панщинного господарства в Росії і Польщі. Такий тип господарства виріс у Польщі, певно, також із замкненого панщинного господарства, хоча ця стадія його розвитку була більш короткочасною, а ступінь замкненості менш значним, ніж у Росії.

В історичній та економічній літературі з приводу існування цієї стадії панщинно-кріпосного господарства в країнах «другого видання кріпацтва» немає ще усталеної думки. Немало дослідників схильні вважати, що такий період зовсім не існував, і фільваркове господарство з моменту його виникнення стало виробляти на ринок. Незалежно від відповіді на це, безумовно, важливе питання, пов'язане з генезисом фільварково-панщинної системи, виникає наступне питання: в чому полягала соціально-економічна суть фільварково-панщинного господарства, що виробляло продукцію на ринок? Це дуже важлива проблема, бо розв'язання її дасть змогу пояснити багато інших явищ,

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 448—450.

¹⁰ Там же, стор. 419.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 156.

які характеризують фільварково-панщинну систему, зокрема, в чому полягала причина такої стійкості цієї системи, до яких форм суспільного виробництва вона відноситься і т. д.

В сучасній літературі існує майже одностайна думка про товарний характер фільварково-панщинного господарства. Але, як не дивно, суть «товарності» з'ясована слабо. Більше того, в багатьох випадках це питання навіть не постає, товарність розглядається як щось саме собою зрозуміле. Значно більше приділяється уваги питанню про ступінь натуральності фільварково-панщинного господарства¹². Вважається, що при визначенні натуральності необхідно перш за все виходити з аналізу тих умов, в яких проходить відтворення. І це, звичайно, правильно. Але треба мати на увазі те, що панщинне господарство, яке виробляло продукцію для ринку, не можна підводити під категорію товарного господарства як виробництва відокремлених виробників, зв'язаних між собою ринком, і разом з тим — під категорію великого товарного виробництва, яким є капіталістичне виробництво. Такий тип господарства слід вважати натурально-товарним. Товарним — оскільки воно працювало на ринок, натуральним — оскільки засоби виробництва в основному або повністю компенсувалися і відтворювалися з валового продукту самого господарства, а з другого боку, відтворення в ньому робочої сили відбувалося поза ринком. У цій двоїстості характеру панщинного господарства, що виробляло продукцію для ринку, і полягало внутрішнє протиріччя фільварково-панщинної системи.

Визначальним моментом натуральності господарства є відтворення в ньому робочої сили, «натуральний «обмін послуг» між виробником і власником засобів виробництва»¹³. Доти, доки натуральний «обмін послуг» не буде замінений вільними грошовими угодами, таке «товарне» господарство не може бути ще капіталістичним. Відтворення ж засобів виробництва з валового продукту цього господарства у визначенні натуральності його відіграє підлеглу роль. Це випливає з специфіки сільськогосподарського виробництва, яке, навіть маючи капіталістичний характер, перетворює частину свого валового продукту знову в засоби виробництва, «їх в дійсності не доводиться купувати як товари, а навпаки, вони можуть бути взяті з самого продукту *in partu* (в натурі), щоб знову ввійти як умови виробництва в його відтворення, — як це буває, — говорив Карл Маркс, — не тільки в землеробстві, але й у багатьох галузях виробництва, що виробляють постійний капітал...»¹⁴.

На жаль, у нашій науковій літературі неправомірно перебільшується то одна, то друга сторона панщинного господарства, яке виробляло продукцію на ринок. В одних випадках воно ототожнюється з товарним, в інших — з натуральним, до того ж висувається на перший план, як доказ натуральності, одна його сторона — відтворення за рахунок валового продукту самого господарства. Тим самим до великого господарства, яке працює для ринку, застосовується критерій натуральності, властивий патріархальному селянському господарству. Применшення товарної сторони тягне за собою недооцінку тих змін, які сталися у самому виробництві при переході кріпосного господарства з замкненого і самодовліючого в господарство, що виробляє для ринку. Разом з тим відомо, що вихід панщинного господарства на ри-

¹² Див. М. П. Герасименко. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства, К., 1959, стор. 50—52.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 426.

¹⁴ К. Маркс. Капітал, т. III, К., 1952, стор. 794.

нок привів до посилення експлуатації закріпаченого селянства, руйнував відносини, які здавна існували між виробниками і феодалами, та ін.

В чому суть товарності панщинного господарства, чи підлягало воно законам товарного виробництва, зокрема закону вартості? Яка залежність даного типу господарства від товарного виробництва і розвитку ринку?

Деякі історики та економісти вважають, що хоч фільварково-панщинні господарства і виробляли продукцію на ринок, але це були не мінові, а споживчі вартості, оскільки гроші, одержані за реалізовану продукцію, йшли в основному і передусім на задоволення особистих потреб поміщиків. Така точка зору фактично приводить до заперечення того, що продукція фільварків, яка була представлена на ринку, становила товар. Але вона була товаром, оскільки на виробництво її суспільство витратило працю, і отже, мала вартість. Для феодала ця вартість, що становила реалізований у грошовому виразі додатковий продукт, «зберігається рiмa facie з додатковою вартістю і додатковою працею»¹⁵. Додатковий продукт, що втілює в собі додаткову працю, виявляє свою мінову вартість на ринку через гроші як загальну форму власності. На ринку виступає лише зовнішня оболонка товару, без зв'язку з історією його виробництва, і обіг товарів у певній мірі регулюється законом вартості. «Щоб продати річ,— вказує К. Маркс,— для цього не треба нічого іншого, як тільки те, щоб вона здатна була стати об'єктом монополії і відчуження»¹⁶. У сфері обміну, де протистоять один одному продавець і покупець, «недопустимо шукати в них відносин між цілими суспільними класами»¹⁷. Ці відносини складаються в процесі виробництва, і саме він розкриває внутрішню суть товару. Товар не тільки річ, призначена для продажу, товар як поняття— економічна категорія, зміст якої розкривається з розвитком економічних відносин, з розвитком товарного виробництва.

Тільки при капіталістичному способі виробництва повністю розкривається соціально-економічна суть товару. Таким чином, природа товару, обумовлена способом його виробництва, для панщинного господарства, яке виробляє продукцію на ринок, інша, ніж для простого товарного виробництва чи капіталістичного. Продукція панщинного господарства даного типу виступає на ринку як товар, але такий, що не є результатом особистої праці вільних товаровиробників, продуктом капіталу, становить продукт феодальної власності на землю і неповної власності на виробників. Ця специфіка і визначає характер товарності панщинного господарства, що виробляє продукцію для ринку. Такий тип господарства заснований не на капіталі і конкуренції, а на монополії і на власницькому праві. Монополія земельної власності визначала панування феодалів, надійно захищала їх від конкуренції.

У такому господарстві не діяв закон вартості як регулятор розподілу суспільної праці і засобів виробництва. Дія закону феодальної ренти зводила майже нанівець вплив закону вартості на панщинне господарство, яке виробляло продукцію на ринок. Цим і пояснюється стійкість фільварково-панщинної системи, яка панувала протягом століть. Ця стійкість поєднувалася з застійним, рутинним станом техніки та патріархальними методами ведення землеробства, бо «у внутрішньому ладі цього господарського режиму нема ніяких імпульсів до

¹⁵ К. Маркс. Капітал, т. III, стор. 804.

¹⁶ Там же, стор. 642.

¹⁷ К. Маркс. Капітал, т. I, К., 1952, стор. 586.

перетворення техніки...»¹⁸. Поштовх цьому могла дати лише конкуренція. Окремі нововведення, що час від часу запроваджувалися деякими «освіченими» феодалами в їхніх латифундіях, впливали з бажання підвищувати прибутковість своїх маєтків, а не диктувались законами конкуренції. Прибутковість маєтків зростала перш за все за рахунок експлуатації селян. Для такого «товарного» господарства була не потрібною сувора організація землеробства як торгово-промислового підприємства, що виробляло продукцію для ринку і залежало від нього.

Фільварково-панщинна система ще в більшій мірі, ніж відробіткове господарство «забезпечувала Обломову цілком певний прибуток без усякого ризику з його боку, без усякої затрати капіталу, без усяких змін у споконвічній рутині виробництва»¹⁹. Тому зовсім не дивно, що із скасуванням кріпосного права неможливий був прямий перехід великого панщинного господарства, яке виробляло продукцію на ринок, на рейки капіталістичного розвитку. Необхідна була перехідна форма, що сполучала б у собі риси панщинного і капіталістичного господарства. Відробіткова система певною мірою також звільняла поміщика від впливу конкуренції²⁰. Спроби деяких поміщиків на російських і українських землях організувати господарство по-новому в своїй більшості зазнали краху. В результаті — зразу після реформи — поширилось здавання в оренду селянам поміщицьких земель. Струве побачив у цьому явищі доказ неприйнятності для землеробського капіталізму відомого марксистського положення про перевагу великих господарств над дрібними. В. І. Ленін викрив неправомірність тверджень Струве, який закон про перевагу великих господарств над дрібними пристосував до тих типів господарств, де він не діє. В. І. Ленін писав: «Самий закон про перевагу великих господарств над дрібними є закон тільки товарного виробництва, і, значить, його не можна прикладати до господарств, не втягнутих ще остаточно в товарне виробництво, не підпорядкованих ринкові»²¹. Наведене положення ще раз розкриває ленінський погляд на панщинне господарство, що виробляє продукцію для ринку, як на господарство, не втягнуте ще остаточно у товарне виробництво і не підпорядковане повністю ринку.

Це положення, безсумнівно, можна застосувати і до панщинного господарства Польщі, яке, незважаючи на виробництво товарів для ринку, було зв'язане з ним однобічно і не підлягало законам розвитку товарного виробництва. В результаті панщинне господарство майже не мало самостійних внутрішніх джерел розвитку товарного виробництва. Закон вартості дуже повільно проникав у панщинне господарство, що виробляло продукцію на ринок. І тільки значно пізніше, коли вирости високопродуктивні капіталістичні сільськогосподарські підприємства, а панщинне господарство стало відробітковим, позначився вплив конкуренції, та й то не відразу.

Розглянемо тепер коротко питання про шляхи реалізації товарної продукції панщинного господарства. Перша можливість — експорт хліба. Це питання широко висвітлено в літературі, тому немає потреби докладно зупинятися на ньому. Але відомо, що експорт хліба у Польщі не вирішував проблему збуту продукції панщинного господарства, особливо для глибинних районів. Нечисленне міське населення могло споживати тільки частину товарного хліба. Феодали шукали

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 189.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 265.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 107.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 392.

інших шляхів реалізації зернових продуктів фільварків, зокрема поширювалась відгодівля худоби для продажу та ін. Ще один засіб був знайдений землевласниками Польщі і Росії, де часто залишалася не-реалізованою велика кількість хліба. Ринок на хліб створювався за рахунок продуктів його переробки — горілки та пива, «а зростаюче споживання обох цих продуктів аж ніяк не обмежене вузькими рамками»²².

Так, в Росії вживання спиртово-горілчаних виробів на одного чоловіка до 1858 р. (порівняно з 1758 р.) зросло у 6,2 раза. В кінці другого десятиліття XIX ст. на винокуріння витрачалося до 50 млн. пудів хліба на рік, що перевищувало більш ніж в 8 разів обсяг хлібного експорту Росії того часу; в 1860 р. тільки на горілку було витрачено 120 млн. пудів хліба²³. На Лівобережній Україні, на відміну від Правобережної, основна маса товарного хліба перероблялася на горілчани вироби, які йшли на експорт. За 50 років (з кінця XVIII ст.) виробництво їх на Лівобережній Україні зросло в 4—5 разів²⁴. Відомо, що у Польщі споживання спиртних напоїв досягало ще в XVII—XVIII ст. величезних розмірів і значно перевищувало споживання їх в Росії (в розрахунку на одного чоловіка). Про це свідчать дані за 1859 р. про кількість жителів, яка припадала на один шинок: по великоруських губерніях — 1945 чоловік, на Україні і Білорусії — 329²⁵, в Галичині в 1776 р. — 430 чоловік²⁶. Велика кількість спиртово-горілчаних виробів вивозилась з фільварків у міста. Так, у Львіві ще в XVI—XVIII ст. привозилось багато горілки з Поділля та Волині²⁷. У самому місті (без врахування передмість) у 1632 р. нарахувалось 120 шинків²⁸. У передмістях їх було не менше. Урядовці скаржилися, що панські пивоварні «заливають своїми напоями як місто, так і передмістя»²⁹.

В зв'язку з вищесказаним виникає сумнів відносно усталеної думки про превалюючу роль експорту хліба. Це питання потребує ще дослідження. Як відомо, феодалі добре усвідомили значення продажу спиртних напоїв для підвищення прибутків своїх господарств. Наприклад, у Галичині в 1772 р. прибутки маєтків від корчем становили 79,1% загальної суми надходжень³⁰.

Користуючись монополією на винокуріння і вдаючись часто до примусу, феодалі доводили споживання спиртних напоїв до нечуваних розмірів. За горілку і пиво платили не лише грошима, а й натурою, квитанціями на горілку оплачувалися роботи селян по примусовому найму. Ця система «торгівлі» базувалася в основному не на дії стихійних законів товарного обміну, а на монополії й примусі. Споювання селян, що виснажувало їх фізичні та духовні сили, було в Польщі справжнім лихом. Незважаючи на всю потворність такої системи торгівлі, вона була закономірним наслідком і однією з умов існування панщинного господарства при малорозвиненому внутрішньому ринку.

²² К. Маркс. Капітал, т. III, стор. 665.

²³ Див. Ф. Я. Полянський. Первоначальное накопление капитала в России, М., 1958, стор. 48—49.

²⁴ І. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., К., 1954, стор. 145—148.

²⁵ Див. Ф. Я. Полянський. Назв. праця, стор. 49.

²⁶ Див. М. П. Герасименко. Назв. праця, стор. 20.

²⁷ AGZ, т. 23, стор. 578—579, док. 243.

²⁸ Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 3, од. зб. 805(757), стор. 1—116.

²⁹ Там же, од. зб. 166(156), стор. 81.

³⁰ Див. М. П. Герасименко. Назв. праця, стор. 28.

Слід відзначити, що можливість продажу товарного хліба на зовнішньому і внутрішньому ринках обумовлювала його виробництво. Ця рівновага встановлювалася стихійно, шляхом досвіду, відповідно з ним регулювалось співвідношення між грошовою і відробітною рентами, а також співвідношення між панською і селянською оранками. Там, де можливість реалізації хліба трималась на високому рівні і попит на нього довгий час перевищував пропонування, розміри селянської оранки скорочувалися до мінімуму. Досить нагадати широко розповсюджений у Німеччині з початку XVIII ст. процес насильницького обезземелення селян, так званий «згін селян»³¹. Цей процес, безперечно, мав прямий зв'язок з покращанням для німецьких феодалів торгової кон'юнктури на хліб, в результаті різкого скорочення в цей період експорту хліба з Польщі.

Як відомо, на українських землях, які входили до складу Польщі, а також в Росії, склалося кріпосне господарство, засноване на панщинній праці селян з їх власним інвентарем.

Незважаючи на всілякі відхилення та порушення в селянському землекористуванні, основою фільварково-панщинної системи було наділення селян землею. З розвитком товарного виробництва в кріпосному господарстві змінюється і структура селянського землекористування в напрямку найбільш вигідного пристосування до грошового характеру господарства, максимального збільшення феодальної ренти. Відповідно з цим провадилася і примусова диференціація селян. Розподіл їх на чотири групи — кмети, загородники, халупники і комірники — спостерігався на землях Польщі протягом століть. Основною тягловою силою панщинного господарства були кмети. Інші групи селян відігравали другорядну роль. Загородники, халупники виконували пішу панщину. Відомо, що подібна примусова диференціація існувала і в інших місцях, зокрема на Правобережній Україні. М. П. Герасименко відзначав, що розподіл селян у домінії проводився не стільки за їх майновим станом, скільки за функціями, які виконували вони у фільварку³².

В Росії була розвинена система общинного землекористування. Примусова кріпосна диференціація, так широко розповсюджена в Польщі, в Росії існувала лише в проектах³³. Поміщиків задовольняла община, яка гарантувала їм надходження ренти завдяки круговій поручі.

В зв'язку з розвитком кріпацтва відокремлення поміщицької землі від селянської йде далі, розвивається передільна земельна громада. Співвідношення між панською і селянською оранкою регулювалось поміщиком. В нечорноземних районах, де поміщицьке господарство було мало вигідним, панська оранка становила 20—25% всієї землі, тоді як в чорноземних районах більше половини всієї землі знаходилось в руках поміщиків і основною повинністю селян була панщина. Характерно, що ступінь експлуатації по відношенню до розмірів наділів різко зростав у незаможних групах селянства. Цей факт відмічається майже у всіх дослідженнях.

Дуже цікава роль комірників у Польщі. Феодал примушував кметів і навіть загородників тримати комірників, щоб використати їх як робочу силу в своєму господарстві або в господарстві кметів. Як відзначає в своєму дослідженні сучасний польський історик А. Фальніовська, на землях Малої Польщі на утримання комірників видавався навіть

³¹ Див. Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині, К., 1954, стор. 125—129.

³² М. П. Герасименко. Назв. праця, стор. 77.

³³ Див. П. И. Лященко. Назв. праця, стор. 444—445.

провіант, і якщо селянин не хотів тримати комірників, то мусив їх повинності виконувати сам³⁴. Нерідко вважають, що розміри панщини визначалися тільки потребами фільварку. А дослідження А. Фальні-овської показали, що це не завжди так, у всякому разі для Малої Польщі другої половини XVIII ст. Панщинна праця не зменшувалась, а зростала значно вище потреб фільварку, навіть практикувався її продаж.

Дуже цікава так звана система «найму за панщину», яка теж була розповсюджена в Малій Польщі і була характерна для інших місць. Це питання ще мало вивчене і потребує дослідження.

Факти свідчать про різке посилення експлуатації селян. Дослідники відзначають, що відробітна рента зростала не стільки за рахунок заміни грошової і натуральної ренти, скільки самостійно. Іноді різко зростала питома вага грошової ренти в поєднанні з відробітною.

Співвідношення між оранкою в поміщицькому господарстві і оранкою в селянському, як вже зазначалося вище, в багатьох випадках залежало від збуту товарного хліба. Там, де склалися сприятливі умови для розвитку великого господарства, яке виробляло продукцію на ринок, феодалі переходили до обробітку землі своїм власним інвентарем, застосовуючи найману працю безземельних селян. Були випадки, коли поміщики повністю позбавляли селян землі і переходили до її обробітку власним інвентарем. Так склалось в кінці XVIII ст. у Московській губернії, де панщина перетворилась на так звану «місячину», при якій селяни, позбавлені засобів виробництва, одержували від поміщика щомісяця натуральну платню³⁵. «Місячина» була також розповсюджена і на Україні в кінці XVIII і першій половині XIX ст.³⁶ Особливо намагалися переводити селян на «місячину» малопомісні поміщики. На Лівобережній Україні кількість землі у селян з кінця XVIII ст. зменшилась у два рази³⁷. «Місячина» була однією з найтяжчих форм кріпацтва — селяни були зведені до становища рабів.

Створення поміщиками власної виробничої бази було новою фазою в розвитку товарності панщинного господарства. І справа не тільки в тому, що поміщик тепер частину грошей, які були виручені від реалізації продуктів, витрачав на виробниче споживання (частина грошей витрачувалась ним епізодично і раніше на підтримку «тяглих» господарств і т. п.). Тут проявляється нова якість. Створення власної виробничо-технічної бази підривало економічну необхідність існування міцного тяглового селянського господарства, необхідність прикріплення селянства до землі як основи існування феодального фільварку. Правильно вважає І. В. Созін, що початок розкладу поміщицького господарства, що виробляло продукцію на ринок, треба пов'язувати з процесом переходу до ведення господарства власним інвентарем феодала з застосуванням найманої праці, навіть у примусовій формі³⁸.

Так поступово складався «пруський» тип капіталістичного господарства.

³⁴ A. Falniowska. Dynamika form i wysokość renty feudalnej w królew-szczyznach Małopolski Zachodniej. Studia z dziejów wsi Małopolskiej w drugiej połow. XVIII, стор. 186.

³⁵ Див. П. И. Лященко. Назв. праця, стор. 509; Н. Л. Рубинштейн. Назв. праця, стор. 163.

³⁶ І. Гуржій. Назв. праця, стор. 35, 72, 73 та ін.

³⁷ Там же, стор. 66.

³⁸ Див. И. В. Созин. К вопросу о товарности помещичьего хозяйства южной части Польши в 70—90-х гг. XVIII в. Ученые записки Ин-та славяноведения, т. XX, 1960, стор. 156.

До створення історичного атласа України

З ПРИВОДУ ВІДГУКІВ НА СТАТТЮ «ПРО СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ»

Дуже приємно, що моя стаття «Про створення історичного атласа України»¹ викликала багато компетентних відгуків з боку українських істориків, археологів, етнографів, економістів, мовознавців і географів. В основному мої пропозиції одержали повну підтримку. Зауваження йшли, головним чином, по лінії уточнення запропонованих змісту атласа і картографічного оформлення його. Тому в цій заключній замітці я можу обмежитися небагатьма зауваженнями.

Я пропонував як основні територіальні межі атласа — сучасну державну територію УРСР, вказуючи одночасно, що в деяких випадках доведеться вийти за межі сучасної території України.— Ф. Т. Жилко, висловив думку, що «для дореволюційних часів треба брати тільки (підкреслено мною.— В. Я.) етнографічну територію українського народу в різні періоди»². Але ж при такому підході історична географія Степової України до її заселення українцями (тобто до XVIII ст.), а так само і східна частина Лівобережжя до XVII ст. залишаться за межами атласа. Навряд чи з цим можна погодитися. Але, звичайно, для тих періодів в історії України, коли її етнографічна територія виходила за межі сучасних кордонів УРСР, ця територія повинна бути розглянута повністю. Як приклад можна навести карту Галицько-Волинської землі XII ст. Саме такі випадки я мав на увазі, вказуючи, що іноді доведеться виходити за межі сучасних кордонів УРСР.

За постановою другої наукової конференції по комплексному картографуванню продуктивних сил Української РСР історичний атлас повинен становити III том Національного атласа Української РСР. Це рішення знімає питання про включення до історичного атласа окремих спеціальних карт природних умов, бо такі докладні карти буде дано в першому томі. Але це не знімає моєї пропозиції про відображення природних умов на історичних картах. Включення їх (це треба зробити так, щоб не переобтяжити карту) має дуже велике значення для правильного розуміння карт історичного атласа.

В. Г. Сарбей³, а також Я. І. Жупанський і Б. Й. Сидор⁴ підкреслювали потребу включити до історичного атласа карти природних умов у тих випадках, коли ці умови в минулому істотно відрізнялись від сучасних. Це стосується майже виключно рослинного покриву, бо рельєф, клімат і гідрографія мало змінилися в історичному минулому. Звичайно, відображення в атласі вирубки лісів і оранки вікових незайманих раніше плугом степів буде корисною справою. Тільки слід у цьому випадку ставитися з належною критикою до історичних джерел. Природно-історичні дані (картографування ґрунтів) можуть дати велику послугу при аналізі письмових джерел.

Я гаряче підтримую пропозицію авторів, які відгукнулися на мою статтю, в тому числі О. С. Компан про увагу до історичного картографування населення. Зокрема праці покійного О. І. Барановича і О. С. Компан багато дають для географії населення України в XVI—XVII ст. Але я вважаю за свій обов'язок застерегти від некритичного перенесення на карту тверджень О. С. Компан про зміни в міському населенні України в XVII—XIX ст.⁵ Вона нарахувала на Україні XVII ст.—46% міського населення. Цей процент за її підрахунками на початок XIX ст. зменшився до 5. Такий занепад міст на Україні в XVIII—XIX ст., на її думку, аналогічний до занепаду Брюгге і Аугсбурга в період переходу від феодалізму до капіталізму.

Ніякого занепаду міст в економічному розумінні цього терміну на Україні в XVII—XIX ст. не відбувалося. Доля українських міст у XVII—XIX ст. нічого спіль-

¹ В. К. Яцунський. Про створення історичного атласа України, «Український історичний журнал» (далі — «УІЖ»), 1965, № 7.

² Ф. Т. Жилко. Історичний атлас України — внесок у розвиток суспільних наук, «УІЖ», 1965, № 9, стор. 107.

³ В. Г. Сарбей. Актуальна проблема історіографії, «УІЖ», 1965, № 10.

⁴ Я. І. Жупанський і Б. Й. Сидор. До питання про створення історичного атласа України, «УІЖ», 1966, № 2.

⁵ О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст., К., 1963.

ного не мала з долею Брюгге і Аугсбурга. Справа в тому, що термін «місто» в XVII ст. вживався до таких поселень, до яких він пізніше не застосовувався. О. С. Компан не звернула уваги на правильну вказівку І. П. Крип'якевича⁶, що міст в економічному смислі на Україні XVII ст. «було порівняно небагато. В основному це були стародавні міста, які досягли свого розвитку ще в період Київської Русі»⁷.

На закінчення я хочу ще раз підкреслити потребу дуже великої дослідницької роботи для складання історичного атласа України на належному науковому рівні. Ця робота повинна бути забезпечена кадрами і матеріальними засобами й потребує тривалого строку. Без цього ми одержимо шкільний атлас підвищеного типу і тільки.

Історичний атлас Української РСР — третій том Національного атласа України — не повинен відставати в науковому відношенні від перших двох його томів.

В. К. ЯЦУНСЬКИЙ

⁶ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954.

⁷ І. П. Крип'якевич. Назв. праця, стор. 34.

ПРО СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АТЛАСА УКРАЇНСЬКОЇ РСР ТА ЙОГО СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ — ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА

Під національними атласами розуміють капітальні комплексні географічні атласи, які відображають з допомогою наукових картографічних методів особливості природи, населення, народного господарства, культурного будівництва та історії даної країни. Такі атласи, призначені для наукових досліджень і практичної діяльності, відіграють значну роль у вихованні патріотизму та почуття національної гордості за успіхи у розвитку своєї країни. Національні атласи мають велике культурно-пропагандистське і міжнародне значення як джерело правдивої, високонаукової інформації.

Ініціатором створення перших радянських географічних атласів був В. І. Ленін. Здійснюючи його вказівки, радянська картографія досягла значних успіхів, створивши першокласні в цій галузі праці найрізноманітнішого призначення й змісту. У 1937 р. опубліковано I том Великого Радянського атласа Світу. В СРСР вийшли такі всесвітньовідомі радянські видання, що не мають рівних собі у світовій картографії, як Географічний і Фізико-географічний атласи Світу, багатотомний Морський атлас.

На Україні з 1963 р. розпочато роботу по створенню великого комплексного атласа природних умов та природних ресурсів республіки. Загальні програмні настанови і структура його були розроблені на географічному факультеті Київського державного університету і схвалені міжвідомчою науковою конференцією по комплексному картографуванню УРСР, яка відбулася в Києві у листопаді 1963 р. З метою розробки наукових основ комплексного картографування Президія АН УРСР у 1964 р. при Секторі географії АН УРСР створила спеціальну лабораторію, де всю організаційну та координаційну роботу було зосереджено в справі підготовки атласа природних умов і природних ресурсів УРСР. Проект програми його, розроблений в лабораторії, надіслали всім зацікавленим організаціям для широкого обговорення. Було висловлено дуже багато цінних зауважень і пропозицій щодо покращання структури та змісту атласа. Зокрема, від Географічного товариства Союзу РСР внесено пропозицію передбачити створення третього тома, присвяченого історичному розвитку України, і тим самим довести все видання до рівня національного атласа республіки.

У зв'язку з рішенням Президії Академії наук СРСР, прийнятим у 1964 р., про підготовку великого історичного атласа Союзу РСР, природно виникло питання про аналогічний атлас Української РСР. Плідне обговорення цього питання у 1965 р. на сторінках «Українського історичного журналу» показало, що своєчасність і актуальність створення історичного атласа України не викликає сумнівів.

Ця проблема, з ініціативи голови редакційної ради атласа природних умов і природних ресурсів УРСР, члена Президії Академії наук УРСР П. М. Першина, була поставлена на обговорення другої міжвідомчої наукової конференції по комплексному картографуванню України, що відбулася в Києві у листопаді 1965 р. У роботі її взяли участь близько 300 представників від 65 організацій.

У спеціальній доповіді на цій конференції заступник директора Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук професор Ф. П. Шевченко обґрунтував доцільність створення історичного атласа УРСР як складової частини національного атласа України.

Докладно обговоривши основні проблеми, конференція визнала науково обґрунтованим і актуальним видання національного атласа УРСР, призначеного всебічно відобразити особливості природних умов та природних ресурсів, населення і культури, народного господарства й історії УРСР і бути джерелом достовірної наукової інформації про успіхи розвитку республіки за 50 років існування радянської влади. Було ухвалено, що національний академічний атлас Української РСР повинен мати три томи: I — «Природні умови і природні ресурси»; II — «Населення, народне господарство і культурне будівництво»; III — «Історія українського народу і Української РСР».

Конференція схвалила Програму атласа природних умов і природних ресурсів УРСР, розроблену Сектором географії АН УРСР і географічним факультетом Київського державного університету. Формат атласа у розвороті прийнято 45×56 см. Цей формат забезпечує показ території УРСР у таких масштабах: 1:2 500 000 — розворот (двосторонній варіант); 1:4 000 000 — односторонній варіант; 1:5 000 000 — дві карти на сторінці; 1:8 000 000 — три і чотири карти на сторінці; 1:12 000 000 — вісім карт на сторінці. Всього в атласі природних умов і природних ресурсів передбачено вмістити 341 карту, скомпонувавши їх в 16 розділів і супроводивши графіками, діаграмами та необхідними поясненнями. До атласа в цілому і до кожного розділу зокрема будуть дані вступні тексти.

Структура першого тома національного атласа Української РСР за розділами така (в дужках перше число означає кількість карт, друге — сторінок): 1. Географічне положення і загальна характеристика УРСР (24, 28); 2. Геофізичні умови (7, 8); 3. Геологічна будова (9, 12); 4. Рельєф (7, 12); 5. Мінеральні ресурси (13, 16); 6. Гідрогеологічні умови і ресурси підземних вод (6, 8); 7. Кліматичні умови і кліматичні ресурси (49, 20); 8. Фенологічні умови (72, 16); 9. Поверхневі води і водні ресурси (22, 14); 10. Енергетичні ресурси (12, 8); 11. Умови ґрунтів і земельні ресурси (15, 19); 12. Рослинність і рослинні ресурси (29, 22); 13. Зоогеографічні умови і тваринний світ (24, 12); 14. Курортні ресурси і медико-географічні умови (5, 8); 15. Природно-географічне районування (14, 29); 16. Природні умови і природні ресурси Чорного і Азовського морів (33, 16).

Авторська розробка карт атласа природних умов і природних ресурсів УРСР здійснюється в інститутах АН УРСР відповідного профілю, державних університетах, в інститутах і організаціях ряду республіканських міністерств. Науково-редакційне опрацювання всіх авторських матеріалів, підготовка кольорових оригіналів і експериментальні кольорові проби карт виконуватимуться в лабораторії комплексного картографування виробничих сил Української РСР. Авторська розробка всіх карт атласа закінчується у 1966 р. з тим, щоб завершити його видання у 1968 р.

Конференція обговорила і схвалила загальну структуру другого тома, запропоновану колективом авторів Л. М. Корецьким, М. М. Паламарчуком (Сектор географії АН УРСР), І. П. Старовойтенком (Держплан УРСР), А. С. Харченком (Київський держуніверситет).

В цьому томі національного атласа Української РСР передбачено такі розділи і теми:

А. *Населення і трудові ресурси*. I. Населення; II. Трудові ресурси; III. Праця.
Б. *Народне господарство*. I. Галузі матеріального виробництва: 1. Промисловість — а) загальна характеристика, б) галузі; 2. Сільське господарство — а) загальна характеристика, б) землеробство, в) тваринництво; 3. Лісове господарство; 4. Транспорт та зв'язок; 5. Будівництво. II. Галузі обороту і розподілу: 1. Матеріально-технічне постачання і збут; 2. Торгівля (внутрішня); 3. Громадське харчування; 4. Заготівлі сільськогосподарських продуктів. III. Галузі послуг і охорони здоров'я: 1. Житлове і комунальне господарство; 2. Охорона здоров'я.

В. *Культурне будівництво*. I. Освіта; II. Наука; III. Культура; IV. Мистецтво.
Г. *Зовнішні економічні й культурні зв'язки УРСР*. I. УРСР в загальносоюзному розподілі праці (взаємозв'язки з союзними республіками); II. УРСР в міжнародному соціалістичному розподілі праці (взаємозв'язки з країнами соціалістичного табору); III. УРСР у зовнішній торгівлі СРСР (торговельні зв'язки УРСР з зарубіжними країнами); IV. Науково-технічна допомога УРСР країнам, що розвиваються; V. Культурні зв'язки УРСР з зарубіжними країнами.

Проект загальної структури другого тома розіслано для обговорення у всі зацікавлені організації. Намічено до кінця 1966 р. розробити список карт цього тома, які мають розкрити тематику в динаміці, починаючи з 1913 р. і закінчуючи 1967 р. Отже, ця частина національного атласа УРСР відобразить стан населення, народного господарства і культурного будівництва республіки на протязі великого періоду і буде доведена до 50-річчя Радянської влади і Української Радянської Соціалістичної Республіки. Видання другого тома завершиться у 1970 р.

При розробці структури і списку карт третього тома — історичного слід урахувати структуру і список карт попередніх томів, маючи на увазі, що всі вони становлять єдиний, великий комплексний твір.

Історикам у співдружності з географами та іншими вченими необхідно у 1966 р. подати проект структури, список карт і макет компоновки третього тома національного атласа, щоб забезпечити видання його також у 1970 р.

Наукова конференція по комплексному картографуванню виробничих сил УРСР звернулася до всіх організацій, зацікавлених у створенні національного атласа Української РСР, із закликом включитися у цю роботу і завершити її до 100-річчя з дня народження вождя і засновника Радянської держави В. І. Леніна, ініціатора розробки перших радянських географічних атласів.

А. С. ХАРЧЕНКО

ПРО СТРУКТУРУ ТА СПИСОК КАРТ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ

Про створення Національного атласа Української РСР, його значення і завдання, структуру і зміст детально розповідається в статті А. С. Харченка, що вміщена в цьому номері журналу. Тут же доведеться коротко зупинитися на питаннях, що стосуються структури та змісту третього тома атласа — «Історія українського народу та Української РСР».

Слід зазначити, що до цього часу ще не було створено історичного атласа України. Окремі карти, що публікувалися раніше, головним чином у підручниках, не завжди були на високому науковому рівні, бо не точно, а то й невірно відображували історичні події та явища.

Приємно відзначити, що все менше і менше стає людей, які історію вважають звичайним набором фактів, не зв'язаних між собою ніякою закономірністю. Марксистсько-ленінська історична наука переконливо показує, що всі явища, які виникають і розвиваються в наші дні, своїми коріннями зв'язані з минулим, ним обумовлені. Історія вивчає реальний світ, а через це вона повинна і може робити гранично точні, авторитетні наукові висновки, якими можна було б керуватися в суспільно-му житті.

Історичні події виникають і відбуваються в просторі та часі. Відомо, що вивчення просторової сторони історичного процесу займається така спеціальна галузь знань як історична географія з її складовою частиною — історичною картографією. Досвід показав, що нанесення відповідних даних на карти, схеми тощо робить їх наочними, сприяє їх сприйманню. Не менш важливим є те, що це дає можливість глибше вивчити історичний процес, пов'язавши його з конкретною територією.

Та на превеликий жаль, через різні причини так сталося, що історична географія є дуже відсталою галуззю знань. Життя, розвиток науки настійно вимагають не тільки за короткий час ліквідувати відставання в галузі історичної географії, але й підняти її до належного наукового рівня, щоб розв'язати ряд складних питань в справі висвітлення подій та явищ з найдавніших часів до наших днів.

Немає особливої потреби доводити необхідність створення історичного атласа України. Про це досить переконливо сказано в статті доктора історичних наук, професора В. К. Яцунського¹, а також в обговоренні, яке розгорнулося з цього приводу на сторінках журналу. В згаданій статті В. К. Яцунського, а також учасниками обговорення, в якому брали участь історики — академік АН УРСР І. П. Крип'якевич, О. С. Компан, М. М. Ткаченко, І. Л. Бутич, В. Г. Сарбей, А. Л. Перковський, археолог — І. Г. Шовкопляс, економіст — Д. Ф. Вірник, мовознавець — Ф. Т. Жилко, етнограф — В. І. Наулко, географи — Я. І. Жупанський і Б. Й. Сидор, було порушено ряд принципових питань щодо характеру, структури і змісту історичного атласа України, висунуто багато оригінальних і корисних пропозицій. Обговорення засвідчило, що в створенні атласа зацікавлені й будуть брати участь не тільки історики, але й представники інших галузей науки.

В процесі створення історичного атласа України доведеться зустрітися і долати різні труднощі, вирішувати складні питання теоретичного і конкретно-практичного характеру. Та при цьому всьому слід зазначити, що є працівники, які широким баченням і можуть багато зробити в справі створення атласа.

На картах, схемах, планах, картограмах історичного атласа мають знайти своє відображення важливі події та явища в житті й розвитку українського народу з найдавніших часів до наших днів на всіх українських землях. Таким чином третій історичний том займе важливе місце в Національному атласі Української РСР.

Слід коротко зупинитися на тих конкретних питаннях, які необхідно розв'язати в перший період підготовки історичного атласа України.

¹ В. К. Яцунський, Про створення історичного атласа України, «Український історичний журнал», 1965, № 7.

Треба вивчити і використати досвід історичного картографування як у нашій, так і в зарубіжних країнах, зокрема в Болгарії, Чехословаччині та Польщі, де такі атласи вже видано або видаються. Потрібно також мати на увазі, що розпочалася робота над підготовкою двохтомного «Історичного атласа СРСР». В цьому атласі Україна займе значне місце. Пояснюється це тією роллю, яку відіграла і продовжує відігравати Україна в історії багатонаціонального Радянського Союзу. Підготовка всесоюзного і українського історичних атласів буде вестися паралельно. Саме тому постійна координація в цій справі вкрай необхідна.

Підготовка історичного атласа України — третього тома Національного атласа УРСР, має вестися в постійному зв'язку, координації та взаємоконсультації з першим і другим томами. Перший том присвячено природним умовам і природним ресурсам. Другий присвячений питанням населення, народному господарству і культурному будівництву в новітні часи. Ряд питань, особливо з другого тома, мають знайти своє відображення у певному аспекті також в третьому — історичному томі. Формат, масштабність, а також інші, не тільки технічного характеру принципи будуть єдиними для всіх трьох томів Національного атласа Української РСР.

Забезпечення своєчасного і високоякісного виконання досить широкого і складного кола завдань в справі створення історичного атласа України можливо досягти лише в умовах, коли до цієї роботи будуть залучені не тільки працівники Інституту історії (він є головним в цій роботі), але також інших установ Секції суспільних наук Академії наук УРСР, Архівного управління при Раді Міністрів УРСР з усією мережею архівів, відповідні кафедри університетів, музеї та інші наукові заклади республіки. Мова йде про залучення до цієї праці широкого кола авторів.

Історичний атлас України повинен ґрунтуватися на міцній, справжній науковій основі. Вже згадувалося про ту обставину, що ряд важливих проблем історичної географії і картографування України ще не вивчено. В зв'язку з цим необхідно буде зайнятися їх висвітленням. Створення історичного атласа повинно сприяти поглибленню і розширенню в республіці дослідницької роботи в галузі історичної географії. Для цього доведеться регулярно видавати відповідні тематичні збірники.

Ближчим завданням, від вирішення якого буде багато залежати, є вироблення структури і списку карт історичного атласа. Використавши побажання, висловлені учасниками обговорення питання на сторінках «Українського історичного журналу» про створення історичного атласа, а також поради інших товаришів, академіком І. П. Крип'якевичем, А. Л. Перковським і Ф. П. Шевченком було складено проект структури та орієнтовний список карт історичного атласа України, що нижче публікується.

В основу структури і розміщення карт покладено хронологічний принцип. Пропонований проект структури та списку карт далеко не повний і не в усьому досконалий. Через це дуже бажано, щоб всі зацікавлені установи і науковці в ближчий час надіслали на адресу редакції «Українського історичного журналу» (Київ, Кірова, 4), свої зауваження та конкретні пропозиції. Особливої уваги вимагає список карт, що стосується радянського періоду історії України. Але при цьому слід зважити на зміст першого і другого томів, який подається в статті А. С. Харченка.

Важливо, щоб одночасно з пропозиціями були зазначені можливі (бажаючи) автори відповідних карт, а також вказані крайні терміни виконання роботи. Авторство буде зазначено на кожній карті.

Всі зауваження і побажання будуть враховані при остаточному складанні списку карт третього тома атласа. Новий, більш досконалий варіант структури і списку карт буде обговорено на спеціальній республіканській нараді, яка відбудеться восени 1966 р. На цій же нараді буде обговорено інші питання методологічного та методичного характеру, а також пам'ятка для авторів карт.

Створення історичного атласа України — третього тома національного атласа Української РСР, є справою честі наукової громадськості республіки. Створення цього атласа буде значним вкладом в скарбницю вітчизняної науки.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ПРОЕКТ СТРУКТУРИ ТА ОРІЄНТОВНИЙ СПИСОК КАРТ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ

1. ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД І ЗАРОДЖЕННЯ КЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Українські землі в період палеоліту та мезоліту.
2. Українські землі в період неоліту.

3. Трипільська культура.
4. Українські землі в період бронзи.
5. Скіфський період.
6. Сарматський період.
7. Грецькі колонії на узбережжі Чорного моря: (плани: а) Ольвії, б) Херсонеса).

8. Археологічні культури на рубежі нашої ери та першої половини I тисячоліття на українських землях (Зарубинецька, Пшеворська, Липицька, Черняхівська).

9. Поширення римської монети на українських землях, як прояв економічних зв'язків.

10. Поширення візантійської монети на українських землях, як прояв економічних зв'язків.

II. ФОРМУВАННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН. ПЕРІОД ФЕОДАЛІЗМУ*

11. Народи і племена Східної Європи VI—IX ст.

12. Київська Русь X—XI ст.: а) міста, б) торгові шляхи, в) земляні вали, г) поширення християнства, д) походи на Візантію та Схід.

13. Слов'янська колонізація Північного Причорномор'я в VI—X ст.

14. Українські землі в складі Київської держави XI—середини XIII ст.

15. Територія, зайнята печенігами та половцями. Боротьба Русі з наступом кочівників.

16. Київська земля XI—XIII ст.; а) план Києва.

17. Чернігівська* і Переяславська землі XI—XIII ст.: а) план Чернігова, б) план Переяслава.

18. Галицько-Волинське князівство XIII ст.: а) план Галича, б) план Володимира (на Волині), в) походи Данила Романовича.

19. Тмутараканське князівство.

20. Закарпаття X—XIII ст.

21. Міста на території України в домонгольський період.

22. Економіка українських земель X—XIII ст.

23. Культура і мистецтво українських земель X—XIII ст.

24. Українські землі періоду монгольського завоювання: а) походи монголів, б) Болохівська земля.

25. Боротьба з татарськими загарбниками в XIV ст.

26. Включення українських земель до складу Литовського князівства.

27. Галицько-Волинські землі в першій половині XIV ст. Включення українських земель до складу Польщі.

28. Буковина в складі Молдавського князівства.

29. Венеціанські і генуезькі колонії в Північному Причорномор'ї.

* В останній момент, коли список був поданий до друку, надійшла пропозиція з Інституту суспільних наук (м. Львів) внести додатково такі карти: Галицько-Волинські землі IX—XII ст., Львів XV—XVIII ст., Закарпаття в XVI—XVIII ст., Галичина і Волинь в XVI—XVIII ст., Буковина XVI—початку XIX ст., Соціалістична індустріалізація в західних областях України.

30. Утворення Кримського ханства і боротьба з його агресією в XV—XVI ст.

31. Територія виникнення і поширення козацтва, кінець XV—XVI ст.

32. Утворення окремої Київської митрополії та поділ її на епархії.

33. Люблінська унія. Адміністративний поділ українських земель (1569—1648 рр.).

34. Густа населення українських земель на переломі XVI—XVII ст. Етнографічні границі українського народу XVI—початку XVII ст.

35. Брестська унія 1596 р. Боротьба проти католицизму та унії до 1648 р. Братства. Реформаційний рух на Україні.

36. Економіка України XVI—середини XVII ст.: а) площа лісів, б) королівщини і магнато-шляхетські землі, в) промисли, г) внутрішні торгові шляхи.

37. Міста і містечка України XVI—XVII ст. Шляхи іноземних мандрівників на Україні в XV—першій половині XVII ст.

38. Економічні зв'язки України з сусідніми країнами.

39. Соціальна боротьба селян і міського населення XVI ст.

40. Запорізька Січ. Територія, план Січі XVI ст.

41. Селянсько-козацькі повстання 1590 рр.

42. Селянсько-козацькі повстання 1625—1638 рр. Реєстрові козацькі полки.

43. Боротьба з турками і татарами в першій половині XVII ст.: а) «татарські» шляхи, б) замки.

44. Походи Запорізького війська на Крим та Чорне море.

45. Українська культура XV—середини XVII ст.: а) школи, б) друкарні і розповсюдження друкарської продукції, в) українське мистецтво.

46. Україна і політична ситуація в Східній та Центральній Європі в першій половині XVII ст.

47. Бизвольна війна 1648—1654 рр.: а) центри повстання, б) походи української армії (1648, 1649, 1650, 1651, 1652, 1653 рр.).

48. Вплив визвольної війни в сусідніх країнах (Білорусія, Росія, Молдавія, Польща).

49. Адміністративний поділ Української держави в 1648—1654 рр.

50. Політико-дипломатичні зв'язки України в роки Визвольної війни. Економічні зв'язки України з сусідніми країнами в роки Визвольної війни.

51. Територія України, воз'єднана з Росією в 1654 р.

52. Участь козацького війська в боротьбі проти шляхетської Польщі і кримського ханства в 1654—1657 рр.

53. Военні події на Україні 1658—1667 рр.

54. Українські землі після Андрусівського перемир'я 1667 р.

55. Запорізька Січ у другій половині XVII ст.

56. Турецько-татарська агресія і боротьба

ба з нею на Україні в другій половині XVII ст.

57. Територія полків Слобідської України в XVII ст. Міграція українського населення на Слобожанщину.

58. Українські землі після Бахчисарайської угоди 1681 р., «Вічного миру» 1686 р. та Карловицького трактату 1699 р.

59. Соціальна боротьба в другій половині XVII і на початку XVIII ст.: а) боротьба проти соціального і національного гніту на Правобережжі, б) повстання на Лівобережній Україні 1666 і 1668 рр., в) повстанський рух на українських землях під час селянської війни під керівництвом Степана Разіна, г) повстання на Лівобережжі в 1687 р., д) повстанський рух на Україні під час повстання, очоленого К. Булавиним.

60. Економічні зв'язки України з Росією та іншими країнами в другій половині XVII ст.

61. Правобережна Україна в 1700—1711 рр.: а) заселення, б) козацькі полки, в) боротьба з наступом польських магнатів.

62. Події на Україні під час Північної війни: а) Полтавська битва, б) Прутський похід Петра I в 1711 р., в) участь козацького війська в походах російської армії.

63. Запорізька Січ в XVIII ст., військово-адміністративний поділ.

64. Спільна боротьба російського та українського народів за вихід до Чорного моря і визволення Північного Причорномор'я (1735—1792 рр.).

65. Економічна районізація українських земель у XVIII ст.

66. Промисли на Україні (Гути, рудні, поташні і селітрени промисли та ін.). Мануфактури XVIII ст.

67. Центри ярмарків і торгів на Україні в XVIII ст.

68. Економічні зв'язки між українськими землями в XVIII ст.

69. Економічні зв'язки України з сусідніми країнами в XVIII ст.

70. Міграції українського населення в XVIII ст.: а) переселення українського населення з Правобережжя після Прутського походу, б) зворотна хвиля міграції на Правобережжя, в) переселення українців в різні місцевості Росії.

71. Військова еміграція українського козацтва після ліквідації Запорізької Січі (5 червня 1775 р.): а) Задунайська Січ (1775—1828 рр.), б) Чорноморське козацьке військо. Переселення на Кубань (1792 р.), в) Бузьке козацьке військо (1774—1817 рр.).

72. Колонізація Новоросії в 60—90 роках XVIII ст.

73. Народна колонізація пониззя Дунаю (остання чверть XVIII—початок XIX ст.).

74. Магнатсько-шляхетське землеволодіння на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.

75. Католицька експансія, поширення

уніатської церкви на Правобережній Україні в XVIII ст.

76. Гайдамацькі рухи в XVIII ст. Рух оршків. Визвольний рух на Закарпатті.

77. Колішчина 1768 р.

78. Повстання на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст.

79. Включення Закарпаття (кінець XVII ст.), Галичини, Західного Поділля (1772 р.) та Буковини (1774 р.) до складу Австрії.

80. Полкова організація території Гетьманщини і Слобідської України у XVIII ст. Слобідсько-Українська губернія 1765—1780 рр.

81. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі Росії в 1781—1795 рр.

82. Воз'єднання з Росією Правобережної України в 1793—1795 рр.

83. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі Австрії в останній чверті XVIII ст.

84. Населення України в XVIII ст.

85. Етнічний склад українських земель у XVIII ст.

86. Українська культура XVII—XVIII ст.: а) школи, б) Київська Академія (карта походження студентів), в) друкарні і розповсюдження їх видань, г) література (місця діяльності письменників), д) українське мистецтво.

87. Культурні зв'язки України з іншими країнами в XVIII ст.

III. РОЗКЛАД ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ І РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН. ПЕРІОД КАПІТАЛІЗМУ

88. Адміністративна реформа 1796—1797 рр. Ліквідація намісництв і утворення губерній. Адміністративно-територіальні зміни України в 1802—1803 рр.

89. Адміністративний поділ західноукраїнських земель в першій половині XIX ст.

90. Зміни в складі населення в першій половині XIX ст.

91. Етнічний склад населення України в 1857 р.

92. Колонізація Новоросії і пониззя Дунаю у першій половині XIX ст.

93. Міграція українців на Кубань, Північний Кавказ та інші місцевості Росії в кінці XVIII—першій половині XIX ст.

94. Економічний стан українських земель в першій половині XIX ст.: а) розвиток промисловості в містах, б) цукроваріння на Україні, в) ремесло і кустарні промисли.

95. Територіальна спеціалізація сільськогосподарської продукції в першій половині XIX ст.

96. Основні напрями і шляхи чумацького промислу на Україні до початку поширення залізниць.

97. Внутрішня торгівля. Ярмарки і торги на Україні в першій половині XIX ст.

98. Експортна торгівля через чорноморські порти у першій половині XIX ст.

99. Боротьба селян проти кріпосницького гніту на Україні до реформи 1861 р. Київська козаччина 1855 р.

100. Військові поселення на Україні (1817—1857 рр.). Боротьба військовопоселенців проти гніту царської адміністрації.

101. Рух декабристів на Україні.

102. Антифеодальна боротьба селянства на західних землях України в першій половині XIX ст.

103. Революційні події в Галичині, Буковині і Закарпатті під час революції 1848—1849 рр.

104. Ліквідація панщини 1848 р. на західноукраїнських землях.

105. Польський революційний рух на Україні в 1830—1864 рр.

106. Военні дії на території України під час Кримської війни. Територіальні зміни.

107. Питома вага кріпаків в українських губерніях Росії напередодні реформи 1861 р.

108. Проведення селянської реформи 1861 р. в українських губерніях.

109. Розвиток українського національного руху в першій половині XIX ст.: а) центри, організації, б) часописи, газети, видавництва.

110. Стан середньої та вищої освіти на Україні до 1861 р.

111. Розвиток важкої індустрії, залізничної, вугільної та нафтової промисловості на Україні в другій половині XIX ст.

112. Будівництво залізниць в другій половині XIX — на початку XX ст. на українських землях. Розвиток річкового та морського пароплавства.

113. Сільське господарство України.

114. Питома вага України в економіці Росії.

115. Місце України у зовнішній торгівлі Росії.

116. Селянський рух на Україні з 1861 р. — до кінця XIX ст.

117. Народницькі організації на Україні в 70—80-х рр.

118. Робітничий рух на Україні в другій половині XIX ст.

119. Суспільно-політичний рух на Україні в другій половині XIX ст.

120. Поширення марксизму на українських землях. Гуртки, організації, «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

121. Розвиток науки і вищої освіти на Україні (центри, установи, заклади).

122. Стан шкільництва на Україні наприкінці XIX ст.

123. Письменність населення України (за даними перепису 1897 р.).

124. Журнали, газети, друкарні на Україні.

125. Етнічний склад населення України і суміжних територій кінця XIX — початку XX ст.

126. Населення (міське і сільське) Ук-

раїни в 1897 — на початку 1900-х років. — 127. Картограми природного руху населення в 1897 — на початку XX ст.: а) народжуваність, б) смертність, в) природний приріст.

128. Міграційний баланс українських земель (російські губернії і Галичина) наприкінці XIX — початку XX ст.

129. Еміграція з Галичини на американський континент в останній чверті XIX — початку XX ст.

130. Головні зони виходу української еміграції на території Європейської та Азіатської частини Російської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст.

131. Утворення РСДРП. Її організації на Україні. Підпільні видання революційної літератури на Україні.

132. Ленінська газета «Искра» на Україні: а) шляхи доставки революційної літератури на Україну, б) місія розповсюдження газети «Искра» на Україні.

133. Робітничий рух 1900—1904 рр. на Україні.

134. Селянські виступи в 1900—1904 рр. Аграрний рух 1902 р.

135. Робітничі, селянські страйки в Галичині, Буковині та Закарпатті на початку XX ст.

136. Демонстрації, мітинги і страйки робітників на Україні під час революції 1905—1907 рр.

137. Селянські виступи в 1905—1907 рр.

138. Збройні повстання на Україні під час революції 1905—1907 рр.: а) повстання в Чорноморському флоті, б) у військових частинах, б) грудневе повстання.

139. Національно-визвольний рух на Україні в 1905—1907 рр.: а) українська преса, б) українські організації, установи.

140. Революційні виступи на західноукраїнських землях під час революції в Росії: а) робітничі страйки і мітинги; б) селянські віча і страйки.

141. Проведення столипінської аграрної реформи на Україні.

142. Переселення селян з українських губерній в інші частини Російської імперії (1907—1914 рр.).

143. Більшовицькі організації на Україні.

144. Піднесення революційного руху на Україні в 1910—1914 рр.: а) страйки робітників, б) селянські виступи.

145. Военні дії на українських землях під час першої світової війни (1914—1917 рр.).

146. Робітничий страйковий рух на Україні і селянські виступи під час війни.

147. Лютнева революція на Україні і політична боротьба до жовтня 1917 р.: а) Ради робітничих і солдатських депутатів, б) революційні організації в армії, в) створення загонів Червоної гвардії, д) створення організацій і військових формувань української буржуазії.

148. Робітничі страйки і селянські виступи.

149. Більшовицька преса та її розповсюдження на Україні в 1917 р.

IV. ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ. ЕПОХА БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ

150. Жовтневі бої на Україні. Повстання проти Центральної ради і бої проти Каїєдіна.
151. Радянська Україна на початку 1918 р.
152. Більшовицьке підпілля на Україні в 1918 р. Групи «Спартак» в німецькій окупаційній армії.
153. Повстання і партизанський рух проти німецьких та австро-угорських окупантів на Україні в 1918 р.
154. Боротьба робітників проти окупантів. Загальний страйк залізничників в серпні 1918 р.
155. Визволення України від Директорії.
156. Боротьба проти інтервенції Антанти на Півдні України в 1919 р.
157. Боротьба проти наступу Денікіна. Визволення України.
158. Радянсько-польська війна 1920 р. (в межах українських земель).
159. Боротьба проти Врангеля.
160. Революційна боротьба на західноукраїнських землях (1918—1920 рр.).
161. Загарбання західноукраїнських земель іноземними імперіалістами.
162. УРСР на початку 20-х років ХХ ст. Політико-адміністративна карта.
163. Адміністративна реформа 1925 р. Створення округів.
164. Адміністративна реформа 1930 р. Районний поділ України.
165. Встановлення обласного поділу у 1932 р. Зміни в територіальному поділі УРСР (в межах до вересня 1939 р.).
166. Населення України в 1926 р.
167. Природний рух населення.
168. Етнічний склад УРСР і інших українських земель в 1921—1926 рр.
169. Відродження народного господарства. Питомо вага промисловості України (метал, вугілля, цукор) в загальносоюзній продукції в 1927—1928 рр.
170. Структура сільського господарства на Україні у відбудовний період.
171. Індустріалізація. Перша п'ятирічка на Україні (1928—1932 рр.).
172. Колгоспний рух на Україні: а) колективізація до 1929 р., б) проведення суцільної колективізації.
173. Друга п'ятирічка (1933—1937 рр.).
174. Третя п'ятирічка (1938—1940 рр.).
175. Освіта на Україні в 1917—1940 рр.
176. Розвиток науки в 1917—1940 рр.
177. Культурні установи (1917—1940 рр.).
178. Адміністративний поділ 1919—1939 рр. західноукраїнських земель, що перебували в складі Польщі, Румунії, Чехословаччини.
179. Комуністичні організації на західноукраїнських землях.
180. Революційний рух робітників і селян на західноукраїнських землях.
181. Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР в 1939—1940 рр.
182. Населення України в 1939—1940 рр.
183. Етнічний склад українських земель в 1939—1940 рр.
184. Природний рух населення за 1939—1940 рр.
185. Міграційний баланс України в регіональному поділі у 1939—1940 рр.
186. Напад гітлерівської Німеччини та її союзників на СРСР 22 червня 1941 р. Воєнні дії на Україні в 1941 р.
187. Евакуація промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, наукових та культурних закладів у східні райони СРСР.
188. Окупована Україна 1941—1943 рр. Адміністративний поділ.
189. Місяця масових страт населення та концтабори на Україні (1941—1944 рр.).
190. Підпільні партійні та комсомольські організації на Україні в 1941—1944 рр.
191. Партизанський рух на Україні в 1941—1944 рр. Рейди партизанських з'єднань на Україні в 1942—1944 рр.
192. Українські партизани в боротьбі проти фашизму на території європейських країн.
193. Участь представників різних національностей у партизанському русі на Україні в 1941—1944 рр.: а) представники народів СРСР, б) зарубіжних народів.
194. Визволення Лівобережної України.
195. Визволення Донбасу.
196. Визволення Правобережної України і Криму.
197. Визволення західноукраїнських земель.
198. Державна територія України в 1945—1954 рр.: а) возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, б) уточнення кордону з Польською Народною Республікою, в) включення Кримської області до складу УРСР, г) зміни в обласному поділі.
199. Відбудова народного господарства УРСР. Четверта п'ятирічка (1946—1950 рр.).
200. Колективізація сільського господарства в західних областях України.
201. Розвиток промисловості УРСР в 1951—1958 рр.
202. Семірічний план розвитку народного господарства УРСР в 1959—1965 рр.
203. Економічні адміністративні райони УРСР (1957—1965 рр.).
204. Розвиток науки в 1944—1965 рр.
205. Розвиток вищої освіти в 1944—1965 рр.
206. Густина населення України в 1959 р.
207. Чисельність народжених, померлих і природний приріст у розрахунку на 1000 душ населення в 1950—1963 рр. (картограми та діаграми): а) вся територія, б) міські поселення, в) сільські місцевості.
208. Сучасні антропологічні зони українського народу в УРСР.
209. Міграції населення в міських місцевостях УРСР в 1949—1964 рр.
210. Міграційні зони в УРСР (за рівнями переміщення та механічного приросту населення в 1949—1963 рр.).
211. Міграційні зв'язки УРСР з економічними районами СРСР в 1954—1964 рр.

Матеріали для пропагандистів

КП УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

Від редакції

Одержавши повну й остаточну перемогу в будівництві соціалізму, радянський народ приступив до створення матеріально-технічної бази комунізму. Прийнятий XXI з'їздом КПРС семирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр. — найважливіша частина великої програми побудови комунізму в СРСР. З'їзд науково обгрунтував теоретичні проблеми переходу від соціалізму до комунізму.

Великою подією у житті КПРС, радянського народу, в розвитку світового комуністичного і робітничого руху був XXII з'їзд партії, прийняття ним нової Програми КПРС. Програма партії стала взірцем творчого втілення єдності теорії марксизму-ленінізму і практики комуністичного будівництва, вона дала філософське, економічне і політичне обгрунтування побудови комунізму в СРСР.

Важливим етапом на шляху реалізації ленінської генеральної лінії, вираженої в рішеннях XX і XXII з'їздів, у Програмі партії, е рішення жовтневого, листопадового (1964 р.), березневого і вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС. Рішуче засудивши на цих пленумах прояви суб'єктивістського, волюнтаристського підходу до справи, партія послідовно розробляє, здійснює ленінську політику в основних напрямках суспільного розвитку.

Під керівництвом Компартії України, одного з бойових загонів КПРС, український народ самовіддано бореться за втілення в життя настанов з'їздів КПРС, Програми КПРС та рішень жовтневого (1964 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС. Як і вся партія, Комуністична партія України бачить смисл усієї своєї діяльності в послідовному здійсненні ленінських ідей, спрямовує свої зусилля до однієї мети: зробити нашу Батьківщину ще більш могутньою і процвітаючою, невідпинно поліпшувати життя радянських людей.

Слухачам і пропагандистам при вивченні теми КП України на сучасному етапі будівництва комунізму рекомендуємо ознайомитися з такою літературою: «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», видання друге, доповнене, К., 1962, розділи XVIII—XIX; «Нариси історії Комуністичної партії України», видання друге, доповнене, розділи XVIII—XIX; Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1959—1961), К., 1962; (1961—1962), К., 1964; Г. Му л т и х. Двадцять другий з'їзд КП України, К., 1963. Пропагандисти і слухачі по цій темі можуть також використати статті, опубліковані в «Українському історичному журналі»: А. М. Ш л е п а к о в. Нова Програма КПРС і ідейне банкрутство її буржуазних «критиків» (1962, № 1); О. Т. Ю р ч е н к о. Розвиток ленінського вчення про диктатуру пролетаріату і державу в новій Програмі КПРС (1962, № 3); А. І. Г о р о б е й. В. І. Ленін про контроль і перевірку виконання (1963, № 2); Л. Ю. Б е р е н ш т е й н, І. В. Ш у л ь г а. Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства в 1953—1963 рр. (1963 р., № 5); О. В. А в і л о в. За велику хімію (1964 р., № 3). Є. Я. Б е з п а л-

к о. Діяльність парторганізацій України по підвищенню дієвості ідеологічної роботи на селі (1959—1961 рр.) (1964 р., № 1); О. М. Ш в и д а к. Партійні організації України в боротьбі за дієвість науково-атеїстичної пропаганди — в період між XX і XXII з'їздами; І. Я. К о в а л ь о в. Програма КПРС про захист соціалістичної Вітчизни (1964, № 3); П. П. К о з и р. У боротьбі за ліквідацію відставання колгоспів (1964, № 2); І. І. Н і к о л а є н к о. Керівна роль Комуністичної партії України в розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості республіки (1959—1961 рр.) (1964 р., № 6); Я. М. С е р і ш е в. Діяльність комсомольських організацій України по вихованню молоді в період між XX і XXII з'їздами КПРС (1964, № 2); З. Г. Л и х о л о б о в а. Хіміки Донбасу у боротьбі за комуністичну працю (1964 р., № 6); А. В. С а н ц е в и ч. Українська радянська історіографія про передові почини трудящих УРСР (1958—1964 рр.) (1965 р., № 2); В. О. Р о м а н ц о в. Раціоналізатори України в боротьбі за технічний прогрес (1959—1964 рр.) (1965 р., № 7); Ф. М. Р у д и ч. Здійснення ленінського принципу масовості контролю і залучення трудящих до управління виробництвом (1965 р., № 4); О. А. Ч е р в і н с ь к и й. Деякі питання культурного будівництва на селі в період між XX і XXII з'їздами КПРС (1965 р., № 1); Л. А. Ш е в ч е н к о. Деякі питання культурного будівництва на сучасному етапі (1965 р., № 2) та ін.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН

В. І. ЛЕНІН ПРО КЕРІВНУ РОЛЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Створена і загартована генієм безсмертного Леніна, партія комуністів привела наш народ до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, організувала Радянську державу, підняла до свідомої історичної творчості багатомільйонні маси трудящих і забезпечила повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР.

В. І. Ленін учив, що неухильне зростання керівної й спрямовуючої ролі Комуністичної партії в процесі будівництва соціалізму і комунізму становить одну з найважливіших закономірностей її розвитку.

Ця закономірність зумовлена насамперед тим, що комуністичне суспільство (його нижча і вища фази), на відміну від усіх попередніх соціально-економічних формацій, складається не стихійно, а в результаті свідомої і цілеспрямованої діяльності народних мас, керованих марксистсько-ленінською партією. Вона також зумовлена і характером соціалістичної революції, перемога якої відкриває шлях для будівництва соціалізму і комунізму.

Однією з характерних рис соціалістичної революції є те, що вона не застає готових форм соціалістичного господарства. Тому після перемоги соціалістичної революції головним завданням Комуністичної партії, яка займає керівне становище в системі радянської держави, є організація будівництва нової, соціалістичної економіки.

У книзі «Чергові завдання Радянської влади», в якій накреслено план будівництва основ соціалістичної економіки, В. І. Ленін визнав за необхідне підкреслити, що Комуністична партія як політичний вождь трудящих виконала вже два всесвітньо-історичного значення завдання, які перед нею стояли — переконала більшість народу в правильності її програми і тактики та завоювала політичну владу. «На чергу висувається тепер, як чергове, третє завдання,— писав В. І. Ленін,— що становить своєрідність теперішнього моменту,— організувати *управління Росією*»¹. При цьому вказано, що «Завдання партії комуністів (більшовиків), яка є свідомим виразником прагнення експлуатованих до визволення,— усвідомити цей перелом, зрозуміти його необхідність, стати на чолі маси..., повести її по вірному шляху...»².

Характерно, що саме в цей період, коли перед партією постало нове завдання — організувати управління країною, В. І. Ленін визнав за необхідне змінити назву партії. Обґрунтовуючи необхідність називати нашу партію «Комуністичною», Володимир Ілліч на VII партійному з'їзді говорив: «...починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства...»³.

В. І. Ленін підкреслював, що революційні перетворення, які покликана здійснити соціалістична держава, настільки складні, а сили, які чинять опір будівництву нового суспільства, такі великі, що домагатися успіху можна тільки при повній єдності волі пролетаріату, при глибоко-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 210.

² Там же, стор. 235.

³ Там же, стор. 100.

му розумінні законів суспільного розвитку, наявності чіткої і ясної програми дій. Все це дає робітничому класу його авангард, його найбільш свідомо і стійка частина, здатна послідовно виражати інтереси пролетаріату й усіх трудящих — Комуністична партія. Ось чому В. І. Ленін підкреслював, що без партії, залізної і загартованої в боротьбі, без партії, що користується довір'ям всього чесного в даному класі, без партії, що вміє стежити за настроєм маси і впливати на нього, вести успішно боротьбу за соціалізм і комунізм неможливо.

Від керівництва Комуністичної партії, діяльності її місцевих організацій залежить успіх будь-якої справи. Партія дає директиви по складанню планів розвитку народного господарства СРСР, вивчає стан справ у різних галузях економіки, культури, науки, враховує досвід мас, підтримує все нове й передове, виявляє приховані резерви в комуністичному будівництві, викриває недоліки і домагається їх усунення, забезпечує наше невпинне просування вперед.

Мудрість діяльності Комуністичної партії, творчий дух її політики особливо яскраво виявляються у вмінні знаходити на кожному етапі історичного розвитку основну ланку в ланцюгу подій, правильно визначати головне завдання й зосереджувати увагу на його вирішенні. Питання про визначення партією основної ланки в політичному, економічному і культурному житті країни В. І. Ленін тісно пов'язував з необхідністю творчого ставлення до марксистсько-ленінської теорії. Комуністична партія, неодноразово повторював він, сильна тим, що на кожному етапі суспільного розвитку, на кожному крутому повороті історії її вчення — науковий комунізм — піднімалось на новий ступінь.

В. І. Ленін вимагав високо ставити теорію, осмислювати явища повсякденного життя і результати практичної діяльності в широкому теоретичному плані, виробляти політику на строго науковій основі. Справді науковий підхід В. І. Ленін бачив у точній оцінці фактів життя, обстановки, яка склалася, у співвідношенні класових сил, в умінні своєчасно виявляти і передбачати нові тенденції, в здатності виробляти на цій основі вірну політичну лінію.

Широко відома ленінська формула про те, що політика є концентрованим виразом економіки. В той же час В. І. Ленін підкреслював, що після завоювання влади господарське будівництво набирає для пролетарської держави виключного значення, що це найцікавіша для партії політика. А тому не можна відривати політику від економіки або протиставляти їх одне одному, а необхідно правильно поєднувати політичні й господарські завдання.

Проти марксистсько-ленінського розуміння суті політичного керівництва Комуністичної партії на різних етапах соціалістичного будівництва виступили її одверті та приховані вороги. В перші ж дні після перемоги соціалістичної революції меншовики й есери висунули лозунг створення так званого «однорідного соціалістичного уряду» з участю представників усіх існуючих тоді в країні дрібнобуржуазних партій. По суті, вони виступали проти керівництва партії розвитком країни, за створення антикомуністичного блоку партій, метою яких було відродження капіталізму. Меншовицько-есерівський лозунг підтримали Зінов'єв, Каменев та інші капітулянти. Подібну лінію провадили і троцькісти.

Троцькісти, по суті, штовхали партію на шлях суб'єктивізму й волюнтаризму. А анархо-синдикалісти (Шляпников, Медведев та ін.) вважали, що керівництво господарським будівництвом, побудовою економіки соціалізму і комунізму взагалі не повинно входити в галузь партійного керівництва. Цим, на їх думку, мали займатися так звані

«виробничі асоціації». Комуністичній партії відводилась роль організації, яка відає лише освітньою роботою. Боротьба В. І. Леніна з троцькістами, анархо-синдикалістами та іншими антипартійними елементами, по суті, зводилась до того, бути, чи не бути партії комуністів керівником і організатором політичного, економічного й культурного життя Радянської соціалістичної держави. Він науково обґрунтував положення про діалектичний взаємозв'язок політики й економіки.

На всіх етапах соціалістичного будівництва Комуністична партія неухильно дотримувалась цього найважливішого принципу керівництва політичним, економічним і культурним життям країни. Ленінський план побудови соціалізму в СРСР, основними ланками якого були індустріалізація країни, колективізація сільського господарства, культурна революція, був розрахований на перетворення в життя вказаного завдання.

В ході боротьби за виконання плану будівництва соціалізму Комуністична партія творчо розвивала марксистсько-ленінську теорію, що дозволяло їй формулювати свої завдання залежно від конкретно-історичної обстановки. В рішеннях XIV партконференції науково обґрунтована проблема про дві сторони будівництва соціалізму в СРСР. Це потрібно було зробити в теоретичному плані через те, що троцькісти й зінов'євці твердили, що без соціалістичної революції на Заході соціалізму в Радянському Союзі побудувати не можна. Вироблення чіткої лінії щодо повної і остаточної побудови соціалізму в Радянському Союзі сприяло тому, що в дальшому партія розробила конкретні плани здійснення індустріалізації країни, колективізації країни, культурної революції. Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії втілює у життя намічені плани й побудував соціалізм.

Неухильно розвиваючи науковий комунізм, збагачуючи його новими положеннями і висновками, Комуністична партія одночасно непримиренно ставиться до вульгаризації марксистсько-ленінізму, до спроб принизити його роль для визначення конкретних шляхів політичного, економічного і культурного розвитку країни. Легкість і безтурботність у теорії особливо недопустимі тепер, коли ленінська партія розв'язує завдання комуністичного будівництва, коли неможливо залишатися осторонь різноманітних і часом суперечливих процесів, що відбуваються в усьому світі. «Теоретична розробка і своєчасне практичне розв'язання нових проблем, що їх висуває життя,— говорить у Програмі КПРС,— необхідна умова успішного руху суспільства до комунізму. Теорія і далі повинна освітлювати шлях практиці, допомагати виявленню і подоланню перешкод і труднощів, що заважають успішному комуністичному будівництву. Партія вважає своїм найважливішим обов'язком дальший розвиток марксистсько-ленінської теорії на основі вивчення і узагальнення нових явищ у житті радянського суспільства й досвіду світового революційного робітничого і визвольного руху, творче поєднання теорії з практикою комуністичного будівництва»⁴.

Про послідовне додержання цього важливого принципу в діяльності Комуністичної партії свідчать рішення вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, який на основі творчого поєднання марксистсько-ленінської теорії з практикою комуністичного будівництва накреслив заходи по вдосконаленню планування народного господарства на основі галузевого управління промисловістю, неухильному розвитку господарського розрахунку соціалістичних підприємств, ширшому використанню в інтересах соціалізму товарно-грошових відносин, особливо

⁴ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 386.

таких економічних важелів, як ціна, прибуток, торгівля, кредит, фінанси.

Надаючи величезного значення безперервному творчому розвитку теорії, Комуністична партія створює найсприятливіші умови для розвитку теоретичних досліджень в усіх галузях науки. Інтенсивно повинна розвиватись дослідна робота в галузі суспільних наук, які становлять наукову основу керівництва розвитком суспільства. Головним у цій галузі є вивчення й теоретичне узагальнення практики комуністичного будівництва, дослідження основних закономірностей економічного, політичного і культурного розвитку соціалізму й переростання його в комунізм. Важливе значення має вивчення історичного досвіду Комуністичної партії і радянського народу, закономірностей розвитку світової системи соціалізму, світового комуністичного і робітничого руху.

Велика увага надається розвитку економічних наук. «В галузі економічних наук,— говориться у Директивах XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 роки,— зосередити увагу на дальшій розробці теорії нового керівництва народним господарством на базі глибокого вивчення і використання економічних законів соціалізму, на визначенні шляхів і методів підвищення ефективності суспільного виробництва, застосуванні економічних стимулів у розвитку виробництва»⁵.

Для вирішення практичних завдань комуністичного будівництва недостатньо, щоб ідеї правильно відображали соціальну дійсність і відображали корінні інтереси мас. Необхідно, щоб ці ідеї були поширені і сприйняті масами трудящих і щоб самі маси на власному досвіді переконались у їх правильності. А цього, за думкою В. І. Леніна, партія може досягти в разі повсякденної роботи по вихованню мас у дусі наукового комунізму. «Не підлягає ні найменшому сумніву,— писав Володимир Ілліч,— що Комуністична партія, яка хоче бути на дії авангардом, передовим загоном революційного класу, пролетаріату, і яка, крім того, хоче навчитися керувати широкою масою не тільки пролетарською, але й непролетарською, масою трудящих і експлуатованих, повинна вміти і пропагувати, і організовувати, і агітувати найбільш доступно, найбільш зрозуміло, найбільш ясно і живо як для міської, фабричної «вулиці», так і для села»⁶.

Широко відоме ленінське положення про те, що без вміння поставленої і конкретної пропаганди і агітації, спрямованих на формування у робітників і усіх трудящих марксистського світогляду, Комуністична партія не може керувати їх боротьбою за торжество соціалізму і комунізму. «В умовах соціалізму і будівництва комуністичного суспільства,— записано в Програмі КПРС,— коли стихійний економічний розвиток поступився місцем свідомій організації виробництва і всього суспільного життя, коли теорія повсякденно перетворюється в практику, першорядного значення набирає формування наукового світогляду в усіх трудівників радянського суспільства на основі марксизму-ленінізму як цільної і стрункої системи філософських, економічних і соціально-політичних поглядів»⁷.

Досвід показує, що формування нової людини, її світогляду й морального обличчя — справа важча, ніж розв'язування господарських проблем. Тут, вказував В. І. Ленін, доводиться переборювати вікові звички й пережитки, вплив буржуазної ідеології. Але без розв'язан-

⁵ Газ. «Радянська Україна», 20 лютого 1966 р.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 84.

⁷ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 386.

ня цих завдань немислима побудова комуністичного суспільства. Тому Комуністична партія надає великого значення повсякденній виховній роботі трудящих.

Своєю ідеологічною роботою Комуністична партія на кожному етапі будівництва нового суспільства допомагає масам усвідомлювати історичне значення їх власних дій, підвищує свідомість мас, сприяє піднесенню їх творчої ініціативи і самодіяльності. А це сприяє неухильному зростанню ролі трудящих в розвитку суспільства.

З кожним новим етапом боротьби за соціалізм і комунізм, з розширенням і поглибленням процесу революційного перетворення суспільства зростає армія свідомих творців нового суспільства. Життя підтверджує ленінське положення про те, що «чим більший розмах, чим більша широта історичних дій, тим більше число людей, яке в цих діях бере участь, і, навпаки, чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»⁸. А це, природно, розширює і підвищує вимоги до партійного керівництва, бо партія повинна згуртовувати трудящих навколо себе, організовувати їх на здійснення своєї політики, на боротьбу за побудову комунізму.

Успіх керівної діяльності Комуністичної партії визначається не лише правильністю її політики, розмахом і дієвістю пропаганди й агітації, а й цілеспрямованістю і рівнем усієї організаторської роботи. КПРС може зміцнювати свій авторитет та керівну роль у суспільстві саме прикладом вмілого і послідовного здійснення своїх рішень, насамперед в галузі соціально-економічних перетворень. «Головним і черговим,— писав В. І. Ленін,— є тепер лозунг саме практичності і саме діловитості»⁹. Практичність і діловитість організаторської роботи, продовжував Володимир Ілліч, необхідні для виконання наших завдань, для того, щоб ці завдання не залишалися утопією або невпинним побажанням, а перетворились би у реальність.

Для того, щоб правильно керувати політичним життям, господарським і культурним будівництвом, вчив В. І. Ленін, комуністи повинні:

«Жити у гуці.
Знати настрій.
Знати в с е...
Розуміти масу.
Вміти підійти.
Завоювати її **абсолютне** довір'я»¹⁰.

У виконанні цього надзвичайно відповідального і складного завдання велика роль належить первинним партійним організаціям. В. І. Ленін вважав, що саме через первинні організації партія безпосередньо здійснює керівну і спрямовуючу роль в радянському суспільстві. «Ці осередки,— писав Володимир Ілліч про первинні організації,— тісно зв'язані між собою і з центром партії, обмінюючись своїм досвідом, здійснюючи роботу агітації, пропаганди, організації, пристосовуючись до всіх чисто галузей громадського життя, до всіх чисто різновидностей і підрозділів трудящої маси, повинні систематично вихо-

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 446.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 184.

¹⁰ Ленинский сборник, XXXVI, стор. 389.

увати такою різносторонньою роботою і самих себе, і партію, і клас, і маси»¹¹.

За пропозицією В. І. Леніна у резолюції Х з'їзду партії з питань партійного будівництва підкреслено, що партійні осередки не повинні обмежуватись тільки пропагандистсько-виховною роботою, а «повинні перетворитися в основні бойові органи господарської роботи партії, при цьому треба стежити, щоб комуністи, зайняті на фабрично-заводських та сільськогосподарських підприємствах, зайняті були в якомога більшій кількості в галузі безпосереднього виробництва, в галузі фізичної праці коло верстата, за плугом і т. д., а не тільки в адміністративно-господарській галузі»¹².

Після Х з'їзду РКП(б) кількість первинних організацій в нашій партії збільшилась майже в десять раз. За станом на 1 січня 1965 р. в складі КПРС було 311 907 первинних партійних організацій. При цьому в останні роки різко збільшилась питома вага крупних партійних організацій. На початку 1965 р. в партії було 54% парторганізацій, які нараховували від 15 до 100 комуністів, тоді як напередодні ХХ з'їзду КПРС (1956 р.) їх було 31,7%¹³.

Особливо характерним є зростання сільських партійних організацій, зокрема Комуністичної партії України.

В період, коли в країні лише розгорталось соціалістичне будівництво, в селах республіки працювало дуже мало комуністів. Так, наприклад, у 1925 р. у сільських районах Української РСР працювало 6,4% складу КП(б)У, один комуніст припадав на 1000 чоловік сільського населення¹⁴. Сільські партійні осередки в основному будувались за територіальним принципом.

В ході соціалістичних перетворень Комуністична партія посилює піклування про посилення партійного впливу на селянство. За 1926—1929 рр. на Україні було прийнято до партії 26 884 селян. Наприкінці 1929 р. в республіці було 3072 сільських партійних осередка і 472 кандидатські групи, які об'єднували 40 241 членів і кандидатів у члени партії¹⁵. На 1 січня 1932 р. сільських партосередків уже було 7017, а комуністів у них — понад 104,5 тис. чоловік¹⁶.

Перемога колгоспного ладу дозволила перебудувати структуру партійних осередків на селі за виробничим принципом. На 1 січня 1941 р. у складі КП України діяло 10 тисяч 922 сільських партійних організацій, з них 4902 у колгоспах, 794 — у радгоспах, 1206 у МТС¹⁷. Але дальший процес зростання і зміцнення парторганізацій був перерваний війною.

У післявоєнний період перед КП України постало важливе завдання: добитись створення партійних організацій в усіх колгоспах і радгоспах республіки. Влітку 1965 р. у колгоспах і радгоспах Української РСР було 10 894 партійних організацій, які налічували 420 600 комуністів¹⁸. На 1 січня 1966 р. в складі КП України налічувалося близько 54 тис. первинних парторганізацій, які об'єднували 2 122 816 членів і кандидатів¹⁹. Сорокавосьмирічний досвід Комуністичної партії

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 162.

¹² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 490—491.

¹³ Підраховано за статистичними даними «КПСС в цифрах», які опубліковані у журналі «Партийная жизнь», 1962, № 1; 1965, № 10.

¹⁴ «Известия» ЦК КП(б)У, 1926, № 4(12), стор. 33.

¹⁵ «Вісті» ЦК КП(б)У, 1929, № 11, стор. 1; журн. «Партактивіст», 1930, № 3—4, стор. 15.

¹⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 387.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 2251, арк. 41.

України показав, що історичні досягнення українського народу, як і інших народів Радянського Союзу, стали можливими завдяки тому, що на героїчному і незвіданому шляху соціалістичного будівництва партія і народ йшли разом, у непорушній єдності, що партія користувалася безмежним довір'ям і підтримкою народу.

Нині у складі КПРС первинні партійні організації є скрізь, де безпосередньо створюються матеріальні цінності та духовні багатства.

Успішна діяльність партії, роз'яснював В. І. Ленін, можлива тільки в разі, коли кожний комуніст стане справді активним бійцем за втілення в життя партійної політики. «Завдання партії полягає в тому,— підкреслено в резолюції ІХ з'їзду партії,— щоб роз'яснити всім до єдиного її членам, що в нинішню епоху, коли РКП відповідає за господарське життя країни, найбільш чорна і непомітна робота в господарській галузі є в найвищій мірі важливою і відповідальною партійною роботою»²⁰. В наш час, коли широким фронтом здійснюється будівництво комунізму, партія вимагає від кожного члена і кандидата в члени КПРС повсякденної, наполегливої, самовідданої праці в ім'я торжества комунізму. Статут КПРС, прийнятий ХХІІ з'їздом, зобов'язує комуністів бути прикладом комуністичного ставлення до праці, виступати застрільниками всього нового, прогресивного, підтримувати і поширювати передовий досвід, твердо і неухильно проводити в життя рішення партії, допомагати розвитку і зміцненню комуністичних відносин.

Одним з важливих факторів, які сприяють успішному виконанню партією своєї керівної й спрямовуючої ролі в країні, В. І. Ленін вважав єдність і монолітність партійних рядів. В умовах, коли Комуністична партія знаходиться при владі, вчив Володимир Ілліч, її ідейна і організаційна єдність перестають бути справою тільки внутріпартійною. Вона є разом з тим основою згуртованості робітничого класу і всіх трудящих навколо партії, найважливішою умовою сили і могутності соціалістичної держави, перемоги соціалізму. Щоб виконати свою керівну роль, правляча партія, партія комуністів повинна бути максимально згуртованою, монолітною, спаяною єдністю волі, поглядів, дій, залізною дисципліною. «Хто хоч трохи ослабляє залізну дисципліну партії пролетаріату (особливо під час його диктатури),— писав Володимир Ілліч,— той фактично допомагає буржуазії проти пролетаріату»²¹. В написаній В. І. Леніним і прийнятій Х з'їздом РКП(б) резолюції про єдність партії гостро засуджена фракційна діяльність троцькістів, «робітничої опозиції», «децистів» та інших опортуністичних груп, які своїми розкольницькими діями прагнули звести нанівець керівну роль Комуністичної партії в Радянській державі. КПРС неухильно зміцнює свою монолітність, дисципліну. В цьому одна з заповук її успішного керівництва комуністичним будівництвом.

З повною і остаточною перемогою соціалізму в нашій країні створились нові соціально-економічні та політичні умови партійного керівництва суспільством: розширились рамки суспільної власності, соціалістична система охопила все народне господарство. Перемога соціалізму посилила позиції Комуністичної партії і разом з тим підвищила її відповідальність за керівництво країною, її економікою і культурою.

У рішеннях партії останніх років, особливо після жовтневого Пле-

¹⁸ Газ. «Правда», 5 червня 1965 р.

¹⁹ Газ. «Радянська Україна», 16 березня 1966 р.

²⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, ч. І, стор. 465.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 26.

нуму ЦК КПРС (1964 р.), визначені політичні умови всебічного підвищення творчої активності радянських людей. Кожний захід партії — спрямований на дальше зміцнення могутності Радянського Союзу, підвищення рівня життя народу. Підвищення політичного і культурно-технічного рівня населення СРСР знаходить своє відображення в складі Комуністичної партії.

В період, коли КПРС стала правлячою, в Радянській країні абсолютна більшість населення була неписьменною. А це приводило до того, що і у самій партії переважали люди з невисокою освітою. У 1922 р. в партії було всього 2 317 чоловік з вищою освітою, що становило 0,7% до всього складу партії²². У 1965 р. майже половина всіх, хто працював, мала вищу, незакінчену вищу і середню освіту. Різні галузі народного господарства мали понад 11 млн. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. У 1965 р. майже половина усього складу партії мала вищу й середню освіту. У складі КПРС було 63 120 кандидатів наук і 6 783 докторів наук, Кожний третій комуніст мав спеціальну освіту²³.

Підвищення політичного й загальноосвітнього рівня членів і кандидатів у члени КПРС дає змогу поліпшувати склад керівних працівників партії. В сучасних умовах абсолютна більшість з них має вищу освіту, а чимало — вищу спеціальну освіту.

Знання наукових основ сучасного виробництва, історії й законів суспільного розвитку дає можливість партійним кадрам правильно керувати всіма ділянками комуністичного будівництва. Партія виявляє неухильне піклування про те, щоб її кадри наполегливо оволодівали марксистсько-ленінською теорією, глибоко вивчали закономірності соціалістичної економіки, науково вирішували висунуті життям питання, вдосконалювали форми і методи політичної роботи у масах.

Не тільки внутрішні умови розвитку країни соціалізму, а й зовнішньополітичні зміни підвищують керівну роль Комуністичної партії. В період, коли Радянський Союз був єдиною соціалістичною країною, перед партією стояло завдання: неухильно відстоювати на міжнародній арені інтереси нашої держави, добиватися встановлення вигідних для СРСР дипломатичних і торговельних відносин, боротися за міцний і тривалий мир. З утворенням світової соціалістичної системи та звільненням країн Азії та Африки від колоніального гніту зовнішньополітична діяльність КПРС значно розширилась. Нині значна увага приділяється питанням взаємовідносин СРСР з капіталістичними країнами. Одночасно Комуністична партія Радянського Союзу покликана розвивати дружбу, політичне, економічне і культурне співробітництво між країнами соціалізму. Характерними рисами цих відносин стали повна рівноправність, поважання незалежності й суверенітету, братерська взаємодопомога. У зовнішньополітичній діяльності КПРС велике місце займають питання визначення відносин з країнами, що визволилися від колоніальної залежності.

Комуністична партія Радянського Союзу прагне до утвердження здорових, заснованих на принципах марксизму-ленізму, взаємовідносин з усіма марксистсько-ленінськими партіями, домагається неухильного зміцнення їх єдності. Це також вимагає розширення її зовнішньополітичної діяльності.

Здійснюючи керівництво однією з найбільших країн світу, очолюючи боротьбу радянського народу за торжество комунізму, партія неухильно дотримується положення В. І. Леніна, що досягнуті успіхи

²² Журн. «Политическое самообразование», 1963, № 7, стор. 81.

²³ Журн. «Партийная жизнь», 1965, № 8, стор. 12.

не повинні вести до зазнайства. «Всі революційні партії, які до цього часу гинули,— говорив В. І. Ленін,— гинули від того, що зазнавалися і не вмiли бачити, в чому їх сила, і боялися говорити про свої слабості. А ми не загинемо, тому що не боїмося говорити про свої слабості, і навчимося переборювати слабості»²⁴. У промові на зборах, організованих Московським Комітетом РКП(б) на честь 50-річчя Володимира Ілліча 23 квітня 1920 р., Ленін говорив: «Дозвольте мені закінчити побажанням, щоб ми ні в якому разі не поставили нашу партію в становище партії, яка зазналася»²⁵.

Неухильно керуючись ленінськими вказівками, наша партія відкрито і сміливо викриває свої недоліки й помилки, послідовно їх долає. Рішення Пленумів ЦК КПРС, які відбулися після жовтня 1964 р., яскраво свідчать, що Комуністична партія рішуче виступає проти суб'єктивізму і волюнтаризму в політиці, всебічно аналізує внутрішню і міжнародну обстановку, кожне своє рішення, кожний практичний захід зважає, спираючись на колективний досвід і знання об'єктивних законів суспільного розвитку, назрілих потреб Радянського Союзу. Про це з новою силою свідчать рішення безрезневого й вересневого Пленумів ЦК КПРС (1965 р.). Рішуче відкинувши прояви суб'єктивістського, ненаукового підходу до керівництва суспільним розвитком, партія висунула і творчо вирішила ряд ключових народно-господарських проблем.

XXIII з'їзд КПРС знаменує новий етап в боротьбі нашого народу за побудову комунізму. План розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр., основні завдання якого визначені у Директивах з'їзду по п'ятирічному плану, стане важливим кроком у створенні матеріально-технічної бази комунізму, прискоренні темпів зростання добробуту радянського народу. Головне економічне завдання у новій п'ятирічці партія бачить в тому, щоб на основі всемірного використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробництва, підвищення його ефективності і продуктивності праці забезпечити далі значне зростання промисловості, високі сталі темпи розвитку сільського господарства і завдяки цьому добиватись істотного піднесення рівня життя народу, повнішого задоволення матеріальних і культурних потреб всіх радянських людей.

Успішне виконання п'ятирічного плану якнайтісніше зв'язане з далішим підвищенням ролі партійних організацій в ідейно-політичному вихованні трудящих, з піднесенням і удосконаленням організаторської роботи комуністів, спрямованої на розгортання творчої активності мас.

Ленінський курс партії підтримують усі трудящі нашої Батьківщини. В цьому — гарантія і реальність наших планів, запорука дальших успіхів радянського народу в будівництві комунізму.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 269.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 480.

О. С. ХАБЛО

З ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО РОЗВИТКУ ТА УДОСКОНАЛЕННЮ ЛЕНІНСЬКОГО СТИЛЮ РОБОТИ

На сучасному етапі будівництва комунізму Комуністична партія спрямовує зусилля радянських людей, їх енергію на успішне здійснення грандіозних планів господарського і культурного розвитку. При цьому партія звертає особливу увагу на ленінський стиль керівництва, демонструє перед усім світом непереможність і правду ленінських ідей.

В. І. Ленін залишив нам не лише геніальну теоретичну спадщину. Він був блискучим політиком, людиною революційної дії, великим вождем і організатором мас, державним діячем нового типу. Його стиль керівництва — велике надбання нашої партії.

Володимир Ілліч дав нам неперевершений зразок більшовицької діловитості, принципіальності і непримиренності в боротьбі за інтереси народу, він озброїв партію вмінням сміливо відкидати з свого шляху старе, віджиле, своєчасно помічати, розпізнавати й підтримувати все нове, прогресивне.

Ленінський стиль — це творче застосування на практиці теорії марксизму-ленінізму, тих принципів і методів роботи, які дають можливість мобілізувати й організувати маси на успішне виконання всіх завдань революційного перетворення суспільства. Ленінський стиль — результат узагальнення найбагатшого практичного досвіду революційної діяльності широких мас трудящих усіх країн світу. Він базується на визнанні вирішальної ролі народних мас у розвитку суспільства та керівної ролі робітничого класу, очолюваного Комуністичною партією. В основі його лежить глибока віра в народ, у його творчі сили.

Наша партія виступала і виступає на світовій арені не тільки як революційна партія в справі політики, але і як могутня перетворююча сила в розвитку економіки. Вона творчо, по-ленінському вирішує проблеми соціалістичного виробництва.

Нині, коли радянський народ практично розв'язує всесвітньо-історичні завдання будівництва комунізму, до організаторської та ідейно-виховної діяльності партійних організацій, державних, господарських органів ставляться особливо високі вимоги. Бути на висоті цих вимог — значить, насамперед, оволодівати ленінським стилем роботи. Життя та діяльність партії визначаються тими принципами і нормами, які розроблені В. І. Леніним, перевірені, стверджені та збагачені історичним досвідом багатьох десятиріч. Комуністична партія вчить свої кадри, всіх комуністів будувати роботу по-ленінському, завжди і в усьому спиратися на народ, його активність, його невичерпні творчі сили.

Оволодіння ленінським стилем роботи — це, насамперед, опанування багатющої ленінської спадщини. Рішуче засудивши несумісний з ленінськими принципами керівництва культ особи, партія після свого XX з'їзду багато зробила для того, щоб ленінська ідейна спадщина стала надбанням широких мас трудящих.

Великою подією в ідейному житті Комуністичної партії і всього радянського народу було завершення у 1965 р. видання Повного зібрання творів В. І. Леніна. У новому виданні ідейна скарбниця великого мислителя і вождя революції поповнилася цілим рядом праць, що не публікувалися раніше. Докладне вивчення спадщини В. І. Леніна допоможе мільйонам радянських людей ще глибше оволодіти безсмертними творіннями ленінського генія, ленінським стилем роботи.

Дохідливо й просто розповісти про життя і титанічну діяльність генія революційної дії — таке завдання поставив перед собою колектив авторів, що готував наукову біографію В. І. Леніна. Ця біографія опублікована в 1960 р. тиражем 800 тис. примірників. Було видано також короткий біографічний нарис про В. І. Леніна тиражем 1 млн. 200 тис. примірників. У 1963 р. вийшли в світ друге доповнене видання наукової біографії В. І. Леніна, чотири томи спогадів про вождя загальним тиражем 136 тис. примірників. Всі ці праці відтворюють життєвий і революційний шлях В. І. Леніна, мислителя і вченого, творця Комуністичної партії і першої в історії соціалістичної держави. За останні роки було видано багато брошур і спогадів про Володимира Ілліча.

У 1959 р. вийшов новий підручник «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу», а в 1962 р. — друге доповнене видання його. Питання ленінського стилю роботи стали предметом спеціального дослідження. Зокрема на Україні, в збірниках та періодичній пресі було надруковано багато статей саме в такому плані¹. Вихід у світ цих матеріалів допоміг партійним і державним кадрам глибоко ознайомитися з ленінським стилем роботи, сприяв оволодінню неоціненою ленінською спадщиною.

Керуючись рішеннями ХХ з'їзду КПРС, який зобов'язав партійні організації удосконалювати форми і методи партійного та державного керівництва, партійні організації України провели значну роботу по вивченню ленінського стилю роботи і втіленню його в життя. З ініціативи Дніпропетровського, Херсонського, Миколаївського та інших обкомів партії це питання обговорювалось на зборах первинних парт-організацій, на семінарах, вивчалось в сітці партійної освіти.

У жовтні 1957 р. бюро Херсонського обкому партії прийняло рішення з приводу статті «Про деякі риси ленінського стилю в роботі» (газ. «Правда України», 8 жовтня 1957 р.), рекомендувавши міськкомам і райкомам КП України обговорити її на партійних зборах, семінарах секретарів первинних парторганізацій і т. д.²

Після широкого ознайомлення з цією статтею в партійних організаціях області Херсонський обком вдруге обговорив на своєму засіданні питання про ленінський стиль в роботі і виніс відповідне рішення, спрямоване на дальше удосконалення керівництва державною і партійною діяльністю³.

Питання про основні риси ленінського стилю роботи було розглянуте й у секретаріаті Дніпропетровського обкому партії, який відзна-

¹ За ленінський стиль в роботі. Збірник статей, К., 1960; Оволодівати ленінським стилем партійної роботи, журн. «Комуніст України», 1960, № 5; Про ленінський стиль в роботі державного апарату, газ. «Південна правда», 27 квітня 1956 р.; В. І. Ленін про єдиноначальність, «Робітнича газета», 25 червня 1958 р.; Велике серце, «Літературна газета», 19 квітня 1957 р.; Ленінські праці про контроль, газ. «Київська правда», 30 січня 1963 р.; Вчитись у В. І. Леніна комуністичного ставлення до праці, журн. «Дошкільне виховання», 1961, № 2; Неперевершений майстер пропаганди і агітації, журн. «Дошкільне виховання», 1960, № 4; Ілліч за роботою, журн. «Зміна», 1963, № 4; цьому учил Ленін, журн. «Радуга», 1963, № 4.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 740, стор. 106.

³ Там же, стор. 165.

чив, що в роботі міськкомів, райкомів партії, виконкомів обласної, міських, районних Рад депутатів трудящих, ряду обласних, міських, районних організацій, а також відділів обкому партії мають місце серйозні недоліки. Зокрема, це стосується добору кадрів, організації і перевірки виконання директив партії та уряду; подекуди мають місце бюрократизм і тяганина у прийомі відвідувачів, розгляді скарг і заяв трудящих. Окремі керівники партійного та радянського апарату і установ слабо зв'язані з масами, переважну частину робочого часу проводять у кабінетах. З метою усунення цих недоліків секретаріат Дніпропетровського обкому КП України зобов'язав міськкоми і райкоми партії, виконкоми міських і районних Рад депутатів трудящих, первинні парторганізації накреслити практичні заходи щодо поліпшення роботи партійного, радянського і господарського апарату і втілити їх в життя.

У ході здійснення цих заходів у Дніпропетровській області менш ніж за рік було проведено 2120 партійних зборів, присвячених ленінському стилю в роботі, в яких взяли участь понад 100 тис. чоловік, близько 10 тис. з них виступило в обговоренні доповідей. У Дніпропетровській міській партійній організації пройшли теоретичні конференції з цього питання, було прочитано сотні лекцій⁴.

З метою глибокого вивчення ленінських принципів і норм партійного життя бюро Кременчуцького міськкому партії у березні 1958 р. провело міську теоретичну конференцію на тему «Деякі характерні риси ленінського стилю роботи». Серед присутніх були члени міськкому КП України, секретарі первинних парторганізацій, пропагандисти, старі комуністи, радянські і господарські керівники. У кабінеті політичної освіти давались консультації з цього питання, була організована виставка відповідної літератури, в організаціях міста систематично читались лекції про ленінський стиль роботи⁵. Конференція викликала великий інтерес партійного активу і пройшла на високому ідейно-теоретичному рівні. На ній були піддані гострій критиці окремі керівники за помилки, допущені в роботі. В ході обговорення деякі працівники самокритично визнали свої недоліки і зробили правильні практичні висновки⁶.

Партійні збори і теоретичні конференції з аналогічним порядком денним відбулися також і в партійних організаціях Чернігівщини. Учасники їх добре підготувались, проробили ленінські твори, вивчили і проаналізували факти з місцевого життя. На конференціях багато говорилось про чуйне ставлення до людини, її потреб, запитів, справедливо критикувались працівники на місцях, які байдуже ставилися до своїх обов'язків, допускали бюрократизм у практичній діяльності⁷. Конференції, присвячені ленінському стилю роботи, дали велику користь партійним організаціям республіки, внесли живий струмінь в їх повсякденне життя.

Щороку в партійних організаціях республіки провадилися теоретичні конференції на тему «Деякі риси ленінського стилю роботи», на яких вивчались такі питання: «Життя та діяльність В. І. Леніна — безприкладний подвиг служіння народу»; «Коллективність керівництва — одна з найважливіших рис ленінського стилю роботи»; «Добір, розстановка і виховання кадрів та перевірка виконання — головне в орга-

⁴ Партийная работа в промышленности, К., 1959, стор. 7.

⁵ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 13, оп. 1, од. зб. 687; арк. 22—23.

⁶ Там же, од. зб. 679, арк. 13—15, 20—26.

⁷ За ленінський стиль в роботі, Чернігів, 1958.

нізаторській роботі»; «Зв'язок з масами, турбота про людей — важливі риси ленінського стилю роботи»; «Риси керівника ленінського типу» та ін.

У здійсненні цих заходів активну участь брали працівники Київського та Львівського філіалів Центрального музею В. І. Леніна, науковці кафедр суспільних наук. Зокрема, у 1964 р. кафедра партійного і радянського будівництва ВПШ при ЦК КП України під час виробничої практики слухачів розробила примірний план для проведення теоретичної конференції партійно-господарського активу в партійних первинних організаціях і парткомках на тему: «Про ленінський стиль в партійній та радянській роботі. Жити і працювати по-ленінськи, по-комуністичному». На обговорення конференції виносяться дві основні доповіді: «XXII з'їзд КПРС про моральний кодекс будівника комунізму та про виховання у партійних, радянських та господарських кадрів характерних рис працівника ленінського типу» і «Суворе додержання ленінських норм партійного життя та принципів партійного керівництва — найважливіша умова оволодіння ленінським стилем роботи». Для виступів пропонувалися такі теми: «Висока комуністична ідейність і принциповість — характерна риса ленінського стилю», «Почуття нового, творча ініціатива та діловитість в роботі — найважливіша вимога ленінського стилю», «Зв'язок з масами. Колективність — найвищий принцип партійного керівництва», «Постійне піклування про добір та виховання кадрів, організація дійового контролю та перевірки виконання — головна вимога ленінського стилю в роботі», «Особиста скромність, висока вимогливість та чуйність до людей — невід'ємна риса ленінського стилю», «Вивчення, узагальнення та впровадження досягнень науки і передового досвіду комуністичного будівництва — найперший обов'язок кожного партійного, радянського та господарського працівника», «Розвиток критики і самокритики, особливо критики знизу — необхідна умова ленінського стилю роботи».

Глибоко опрацювавши відповідну літературу, слухачі ВПШ організували і провели в районах республіки 62 теоретичні конференції⁸.

Працівники Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна розробили тематику лекцій про стиль роботи В. І. Леніна, побудувавши їх на численних, іноді ще мало відомих ленінських документах і матеріалах. На ці лекції запрошувались працівники партійних комітетів, міністерств, радянських органів, підприємств, установ Києва і області. Їх прослухали також пропагандисти Хмельницької та Миколаївської областей. Крім того, в актовому залі музею організувалися зустрічі з старими комуністами, які працювали безпосередньо з Леніним: колишнім комендантом Кремля П. Д. Мальковим, секретарем В. І. Леніна Л. О. Фотієвою, з керуючим справами Ради Праці і Оборони В. О. Смольяніновим та ін.

За ініціативою партійних органів, дирекції і парторганізації Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, а також групи старих комуністів створена при музеї рада старих комуністів. Завдання цієї ради — допомагати музейним працівникам у пропаганді вчення Леніна, знайомити трудящих з його життям та діяльністю.

Відвідання музею для багатьох колективів було поштовхом до дальшого поглибленого вивчення питань ленінського стилю роботи. Так, працівники Міністерства сільського господарства УРСР у повному складі побували в музеї В. І. Леніна, а після цього провели збо-

⁸ Архів кафедри партійного і радянського будівництва ВПШ при ЦК КП України за 1964 р.

ри, присвячені стилю роботи. Учасники їх відзначили недоліки, які заважали апаратові оперативно вирішувати питання, і накреслили заходи щодо поліпшення роботи⁹.

На Київському заводі «Червоний екскаватор» після відвідування музею В. І. Леніна пройшли партійні збори з порядком денним «Оволодіння ленінським стилем в роботі». Комуністи критикували керівників заводу за те, що вони рідко бувають у цехах, слабо знають життя і запити трудящих. Збори зобов'язали керівних працівників — директора заводу, його заступників, головного інженера, секретаря парткому, голову завкому та інших взятись на партійний облік в основних цехах. Це сприяло наближенню їх до членів колективу, до вирішальних ділянок виробництва¹⁰. Значна робота, проведена партійними організаціями по пропаганді і вивченню ленінського стилю керівництва, активізувала діяльність комуністів та безпартійних на підприємствах республіки, допомогла партійним, радянським та господарським керівникам усунути багато помилок, зміцнити свої зв'язки з масами.

Інтереси будівництва комунізму вимагають суворого дотримання ленінських норм партійного і державного життя, зокрема принципу колективності керівництва і дальшого розвитку на цій основі творчої ініціативи і активності комуністів та всіх трудящих. Ленінський принцип колегіальності в роботі є величезним політичним досягненням нашої партії. Тільки такий принцип гарантує від помилок і односторонності, на яку неминуче хибують рішення, прийняті одноособово. В. І. Ленін вказував на недопустимість одноособових рішень у питаннях партійної політики. Розум десятків мільйонів творців, говорив Володимир Ілліч про народні маси, створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення.

Виконуючи заповіді В. І. Леніна, наша партія на своїх з'їздах і Пленумах ЦК, що регулярно проводяться, розглядає найважливіші питання життя партії і країни, піддає гострій критиці діяльність ряду партійних організацій та їх керівників, у тому числі окремих членів ЦК і членів Президії ЦК КПРС. Працівники, що не виправдали довіря партії, звільнялись з посад, які вони займали. Вірність заповідям Ілліча продемонстрували жовтневий (1964 р.) та наступні Пленуми ЦК КПРС, які дістали схвалення і підтримку з боку всієї партії і радянського народу. Подолавши серйозні перешкоди на шляху здійснення ленінських норм партійного життя і принципів керівництва, ці Пленуми надали нових сил партійним організаціям, всім комуністам, створили сприятливу обстановку для оволодіння і втілення в життя ленінського стилю роботи.

Розвиваючи ленінські принципи демократичного централізму та колегіальності і рішуче виступаючи проти культу особи, суб'єктивізму, Комуністична партія в своїй діяльності не відкидає ролі окремих керівників і організаторів. В нашій країні існує система єдиноначальності, значення якої в системі соціалістичного демократизму показав В. І. Ленін. Він підкреслював, що «са́ме матеріальне, виробниче джерело і фундамент соціалізму — вимагає безумовної і найсуворішої єдності волі, яка спрямовує спільну роботу сотень, тисяч і десятків тисяч людей. І технічно, і економічно, і історично необхідність ця очевидна, всіма, хто думав про соціалізм, завжди визнавалась, як його умова»¹¹.

⁹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 84, оп. 5, од. зб. 107, стор. 106, 128, 129.

¹⁰ Там же, ф. 770, оп. 8, од. зб. 5, стор. 100.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 233.

Партійні організації України, виконуючи рішення XX і XXII з'їздів партії, приділяли і приділяють значну увагу питанню добору і розстановки кадрів. Це питання спеціально обговорювалось на жовтневому Пленумі ЦК КП України (1959 р.). Пленум, відзначивши деякі досягнення в доборі і розстановці кадрів у республіці, ухвалив рішуче покінчити з порочною практикою перестановки з місця на місце працівників, які не справляються з дорученою справою¹². В постанові було вказано на наявність серйозних недоліків у вихованні партійних і радянських працівників, особливо районної ланки, хоч за період після 1959 р. у республіці зроблено немало в роботі з кадрами. Ці недоліки були наслідком суб'єктивізму і прожектерства в керівництві народним господарством, зокрема сільським господарством, які допускались до жовтневого Пленуму ЦК КНРС (1964 р.).

На березневому Пленумі ЦК КНРС (1965 р.) відзначалось, що сільське господарство має величезну армію висококваліфікованих спеціалістів, але в останні роки спостерігалось неправильне ставлення до них, часто ігнорувались їх знання і досвід. В. І. Ленін вчив партію бути уважними, чуйними до спеціалістів, цінити їх. «Треба ж навчитися цінити науку,— писав Ленін,— відкидати «комуністичне» чванство дилетантів і бюрократів, треба ж навчитися працювати систематично використовуючи свій же досвід, свою ж практику!»¹³. У дусі цих ленінських вказівок березневий Пленум ЦК КНРС вказав на необхідність рішуче змінити ставлення до спеціалістів сільського господарства, подати їм всебічну допомогу, оточити їх піклуванням і увагою.

Вжиті партією на березневому і вересневому Пленумах ЦК КНРС (1965 р.) заходи мають міцний науковий фундамент, вони ґрунтуються на реальній оцінці наших можливостей і резервів, врахуванні законів і тенденцій розвитку соціалістичної економіки, на вивченні досвіду, як власного, так і братніх соціалістичних країн. Йдеться про глибоку і всеохоплюючу економічну реформу, про перенесення центру ваги в керівництві на економічні методи з метою більш активного впровадження у виробництво передового досвіду і досягнень науки. Виконуючи рішення останніх Пленумів ЦК КНРС і ЦК КП України, партійні, радянські, господарські працівники республіки стали глибше вивчати економічну теорію, щоб із знанням справи керувати господарством, правильно і ефективно використовувати економічні підйоми для дальшого розвитку виробництва. З цією метою, зокрема партійні організації Києва і Одеси на базі економічних вузів і науково-дослідних інститутів створили у Києві вищу економічну школу, а в Одесі — громадський інститут економіки для навчання партійних, радянських і господарських кадрів.

Цікаво організували економічне навчання Дніпропетровська і Харківська партійні організації. Вони створили при вузах курси підвищення економічних знань і кваліфікації спеціалістів, проводять на підприємствах і будовах «Дні науки». Перед трудящими з лекціями на актуальні економічні теми виступають вчені, спеціалісти. Публікуються в пресі і передаються по радіо й телебаченню матеріали з питань, пов'язаних з дальшим поліпшенням управління промисловістю, удосконаленням планування та економічного стимулювання промислового виробництва.

В. І. Ленін вчив комуністів будувати свою діяльність на основі об'єктивних оцінок, постійно відчувати пульс народного життя, бути чуйними до запитів мас, спиратися на їх досвід, удосконалювати і по-

¹² Газ. «Радянська Україна», 27 жовтня 1959 р.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 114.

кращувати форми й методи роботи у відповідності з вимогами об-становки.

Володимир Ілліч підкреслював, що суть усієї справи не в уста-новах, не в реорганізаціях, не в нових декретах, а в людях, доборі людей, у перевірці виконання.

Центральний Комітет КПРС вимагає від партійних організацій, щоб вони добре знали роботу своїх керівників, судили про них по їх справах, ставленню до ленінських норм, по їх участі у виконанні партійних рішень в боротьбі за побудову комуністичного суспільства. В. І. Ленін радив в оцінці людей прислухатися до думки трудящих. «Трудяща маса,— писав він,— з величезною чуйністю схоплює різницю між чесними й відданими комуністами і такими, що викликають огиду у людини, яка в поті лица заробляє собі хліб, у людини, яка не має ніяких привілеїв, ніяких «шляхів до начальства»¹⁴.

В. І. Ленін вважав, що контроль, перевірка виконання — один з головних методів соціалістичного керівництва, суть якого полягає в тому, щоб забезпечити правильне і своєчасне здійснення рішень партії і уряду. «Гвоздь» усієї радянської політики,— писав він,— зводиться до організації, до обліку і контролю, до повільного, обережного, ділового підходу до практичного завдання, до перевірки фактичної роботи, до вивчення нашого практичного досвіду»¹⁵.

Перевірка виконання директив партії і уряду має бути систематичною і оперативною. Володимир Ілліч особисто контролював, як виконуються рішення Ради Народних Комісарів, і вимагав будувати роботу всіх керівних радянських установ таким чином, щоб на перше місце став фактичний контроль за справжнім здійсненням постанов центральної влади і місцевих органів. Без цього В. І. Ленін не мислив управління.

Контроль і перевірка виконання — це не формальна процедура, це жива, творча справа, практична робота, спрямована на викорінення недоліків, виявлення нових резервів, поліпшення керівництва господарським і культурним будівництвом. Перевіряти слід неухильно, неодноразово, порівнювати, вивчати. Питання контролю завжди було в центрі уваги партії.

Після XX з'їзду КПРС були створені сприятливі умови для відновлення ленінських принципів контролю, залучення до цієї справи широких мас трудящих.

За рішенням ЦК КПРС від 26 червня 1959 р., почали діяти комісії, які контролювали діяльність адміністрації підприємств. В положенні про ці комісії вказувалося, що партійні комітети і партійні бюро повинні широко залучати до роботи в них профспілковий і комсомольський актив, спеціалістів, людей, які добре знають виробництво, забезпечують тісний зв'язок комісій з іншими організаціями громадського контролю¹⁶.

Виконуючи прийняте рішення, партійні організації виділяли для цієї роботи спеціалістів, кращих виробничників, які користувалися авторитетом у колективі. Так, на київській фабриці ім. Смирнова-Ласточкина комісію, якій доручили здійснювати контроль за якістю продукції, очолила передова робітниця тов. Гороховська. До складу комісії увійшли послідовниця В. Гаганової майстер тов. Лушникова, керівник

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 19.

¹⁵ Там же, стор. 298—299.

¹⁶ Див. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК, IV, М., 1960, стор. 530.

бригади комуністичної праці тов. Титаренко, кадрова робітниця тов. Журавська, конструктор тов. Швед та ін.¹⁷

На кінець 1961 р. тільки в партійних організаціях Києва було створено 1376 комісій, до складу яких входило 6 тис. комуністів¹⁸. Вони контролювали виконання виробничих планів, допомагали впроваджувати нову техніку і передовий досвід, стежили за додержанням державної дисципліни, боролися з проявами місництва і вузьковідомчого підходу до справи, з марнотратством і бездоглядністю. Напередодні XXII з'їзду КПРС на Україні працювало 20 тис. комісій, в їх роботі брали участь 90 тис. комуністів.

Важливою формою масового контролю в управлінні виробництвом стали постійно діючі виробничі наради, куди в 1961 р. було обрано понад 4,5 млн. чоловік¹⁹. Проте, організаційним недоліком була відсутність єдиного центру, який би здійснював контроль по партійній і державній лінії в центрі і на місцях. Велика увага приділялася цим питанням і на XXII з'їзді КПРС. А листопадовий Пленум ЦК КПРС (1962 р.) за основу в новій системі контролю поклав ленінську ідею поєднання партійного і державного контролю. Керуючись рішенням листопадового Пленуму, Президія Верховної Ради СРСР 24 листопада 1962 р. скасувала Комісію Державного контролю Ради Міністрів СРСР і 27 листопада створила спільно з ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР Комітет партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР.

На Україні, згідно з рішенням листопадового Пленуму ЦК КПРС (1962 р.) та грудневого Пленуму ЦК КПРС України (1962 р.), створено Комітет партійно-державного контролю ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР. Відповідні контрольні органи виникли й на місцях. У республіці діяли 25 обласних, 112 міських, 81 районний в містах і 379 районних комітетів партійно-державного контролю, 64 554 групи сприяння і 101 800 постів сприяння²⁰.

Грудневий Пленум ЦК КПРС (1965 р.) постановив перетворити органи партійно-державного контролю в органи народного контролю.

Партія високо цінить велику спадщину В. І. Леніна, ленінський стиль роботи, постійно удосконалює і творчо розвиває його в своїй практичній діяльності.

¹⁷ Газ. «Вечірній Київ», 18 жовтня 1959 р.

¹⁸ Газ. «Радянська Україна», 26 вересня 1961 р.

¹⁹ М. Ю. Дзюба. Народний контроль, К., 1963, стор. 25.

²⁰ Поточний архів Комісії партійно-державного контролю ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР, оргвідділ за 1965 р.

Замітки

ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ В ЗМІНАХ ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СТРУКТУРИ НАУКОВИХ КАДРІВ В СРСР

Швидкі темпи розвитку сучасної науки нерозривно пов'язані із зростанням кількості наукових працівників. У Радянському Союзі нараховується 611,9 тис. науковців, а загалом у науці працюють понад 2,5 млн. чоловік¹. У 1965 р. понад 15 тис. науковців захистили кандидатські і більше 1,5 тис.— докторські дисертації. Сьогодні в СРСР в цілому на кожні 10 тис. населення припадає понад 27 основних наукових працівників, в тому числі по УРСР цей показник становить 22 чоловіки,— досягнення, видатне для світової науки. Показовими є дані про чисельність наукових кадрів в Українській РСР (в тис. чоловік): 1940 р.— 19,3; 1950 р.— 22,4; 1960 р.— 46,6; 1964 р.— 93,1². Отже, спостерігаємо тут характерні для радянської науки високі темпи розвитку. Незважаючи на тяжкі умови післявоєнної розрухи і значні втрати у кадрах, наука в Українській РСР на сучасному етапі завдяки єдності з усією радянською наукою і допомозі та підтримці всіх братніх республік, в історично короткий строк набрала винятково високих темпів зростання наукових кадрів.

Вже ця загальна характеристика свідчить про необхідність всебічного вивчення структури наукових кадрів і тенденцій їх розвитку. Таке дослідження потребує детального структурно-математичного аналізу чисельності наукових працівників і темпів розвитку науки, змін у структурі наукових установ, наукових процесів і взаємодії між науками тощо. Перелічені цілі і методи особливо близькі тому новому напрямку досліджень з історії природознавства і техніки, який нерідко називають «наукою про науку» і який точніше можна визначити як «загальне наукознавство»^{*}.

Одним з найбільш характерних показників темпів і тенденцій розвитку науки є дисертаційні роботи. Їм властивий елемент новизни — певного вкладу в науку, вони проходять досить сувору апробацію і являють собою концентрацію наукового матеріалу, розсіяного в багатьох публікаціях автора. Дисертація захищається вченим раз у житті. Тому їх диференційована за галузями знань статистика може розглядатися у зв'язку з питанням загальної творчої активності в даній науковій дисципліні і відносних темпів розвитку різних наукових напрямків. З метою досконалого вивчення тенденцій у зростанні кількості та змінх структури наукових кадрів вищої кваліфікації був проведений статистичний аналіз бібліографічних карток дисертаційних робіт, що зберігаються в Державній публічній бібліотеці ім. В. І. Леніна та Центральній медичній бібліотеці. Цей масив охоплює майже всі виконані в СРСР за останні двадцять років дисертації і нараховує понад 150 тис. карток.

Зважаючи на те, що обробка всього масиву вимагала значних витрат часу, нами був використаний відомий статистичний прийом — метод вибіркового аналізу інформації³. На основі його можна судити про генеральну (загальну) сукупність по відібраний, так званій вибірковій сукупності. Найважливішим принципом у застосуванні цього методу є забезпечення рівної можливості всім елементам інформації, що входять до складу генеральної сукупності, бути обраними. Вибірковий метод дозволяє з досить великою ймовірністю характеризувати загальну сукупність. У даному експерименті нас цілком задовольняла ймовірність 95%, що визначило чисельність вибірки, яка дорівнювала 6 тис. одиниць, тобто 4% від загальної кількості карток у масиві. Щоб забезпечити випадковість вибірки, було використано описаний нами лінгвістичний аналіз прізвищ⁴, згідно з яким у досить великих алфавітних списках прізвища, що починаються на одну й ту саму букву, становлять певний процент від загальної кількості прізвищ цього списку. Оскільки ті з них, що починаються на букву «В», дають потрібні нам 4%, у вибірку було включено бібліографічні картки на дисерта-

¹ ССРСР в цифрах в 1964 году, М., 1964, стор. 163.

² Україна Радянська, К., 1964, стор. 234.

^{*} Цей метод застосовується і в розпочатому в 1965 р. загальноісторичному дослідженні змін соціально-економічної структури населення Української РСР.

³ В. Романовский. Математическая статистика, Ташкент, 1963

⁴ Г. М. Добров и В. Н. Клименюк. Перфокартотеки для исследований по истории научно-технического прогресса, К., 1966, стор. 13.

ції, прізвища авторів яких починаються з цієї букви. Такий підхід до визначення вибіркової сукупності забезпечив репрезентативність вибірки і дозволив з досить значною точністю у стислий термін провести аналіз картотек дисертаційних робіт.

При обробці статистичних відомостей у проведеному аналізі були використані дуальні перфокарти⁵ і лічильно-обчислювальна техніка⁶. В макет перфокарти було включено відомості про рік завершення та рік затвердження дисертації вченою радою, місце її виконання та обсяг, розділ науки, до якої вона відноситься, а також стать дисертанта. Потрібна інформація наносилася на перфокарту шляхом закреслення графітним олівцем відповідних овалів, а дальша обробка перфокарт здійснювалась на лічильно-обчислювальних машинах. Застосування машинних перфокарт, крім значної економії часу (майже у 8 раз) дало можливість проводити багатоаспектний аналіз інформації. Створений масив перфокарт дозволить розв'язати і нові задачі.

У проведеному дослідженні одним із завдань було вивчити тенденції і динаміку зростання чисельності докторів та кандидатів наук у різних наукових центрах. Розквіт наук у середньоазійських⁷ та закавказьких⁸ соціалістичних республіках, де до революції майже не було наукових кадрів, а також бурхливий післявоєнний розвиток наук на Україні, дослідні установи якої зазнали великих втрат під час війни, переконливо свідчать, що в умовах соціалістичного планового господарства і братерської взаємодопомоги радянських народів питання підготовки науковців та їх раціонального розподілу по всій території Союзу займає одне з провідних місць в організації науки і успішно вирішується. На рис. 1 (а, б, в) у процентах до середньорічного рівня 1945—1964 рр. зображено графіки стану в справі захисту кандидатських дисертацій у Москві, Ленінграді і Києві. У післявоєнний період кількість захистів у кожному з вищезазначених містх змінювалась вкрай нерівномірно в силу різних причин (в першу чергу, в зв'язку з наслідками Великої Вітчизняної війни і відбудовою народного господарства). Це не дає можливості провадити порівняння до якогось одного року. Тому за основу для статистичних даних (базовий період) була взята і прийнята за 100% середньорічна за весь цей час кількість захистів кандидатських дисертацій, і щорічне число захистів порівнювалось (у процентах) з базовим періодом. За графіками можна простежити, як змінювались темпи зростання науковців вищої кваліфікації у трьох найбільших містах Радянського Союзу. Однорідний характер цих змін наочно ілюструє вже добре відомий висновок про те, що наука в нашій країні розвивається за єдиними, загальними законами, незалежно від територіального розташування наукового центру.

Для розкриття кадрової політики в науці необхідно з'ясувати питання про залучення до наукової діяльності жінок. Однією з важливих соціальних перемог нашого суспільного ладу є гарантована Конституцією СРСР і повністю забезпечена на практиці рівноправність жінок в усіх сферах суспільного життя. Більше половини всіх, хто в Радянському Союзі здобуває вищу і середню освіту, становлять жінки. Серед спеціалістів з вищою і середньою освітою, що працюють у народному господарстві, жінок нараховується також більше половини. Вони відіграють велику роль і в радянській науці — становлять приблизно одну третину загальної чисельності науковців*.

На рис. 2 (а, б) в процентах до середньорічного рівня 1946—1950 рр. зображено зміни в темпах підготовки кандидатів наук, як чоловіків, так і жінок. Зважаючи на те, що в цілому по країні в усіх галузях наук протягом післявоєнної п'ятирічки інтенсивність захистів кандидатських дисертацій досягла і перевищила довоєнний рівень, а також в основному сформувалась нині діюча в СРСР система визначення вищої наукової кваліфікації, за базу для порівняння була прийнята середньорічна за цей період кількість захистів дисертаційних робіт відповідно чоловіками і жінками. Графіки свідчать про ідентичний характер зростання чисельності захистів дисертацій у чоловіків і жінок, а проведений аналіз картотек дисертаційних робіт показав, що по абсолютній кількості жінки-дисертантки — це приблизно 30% усіх науковців, які захищають кандидатські дисертації (за 1945—1965 рр. — 28,5%).

Розгляд загальних тенденцій у зростанні наукових кадрів буде не повним, якщо не зупинитися на віковому складі науковців (рис. 3). На діаграмі зображено зміни, що сталися протягом 1954—1964 рр. у віковому складі фахівців, які захищають докторські дисертації. Загальну кількість захистів докторських дисертацій на протязі кожного року прийнято за 100%. З наведеної діаграми видно, що за останні десять років дещо збільшилась питома вага докторів наук у віці до 40 років (на 5,1%) і

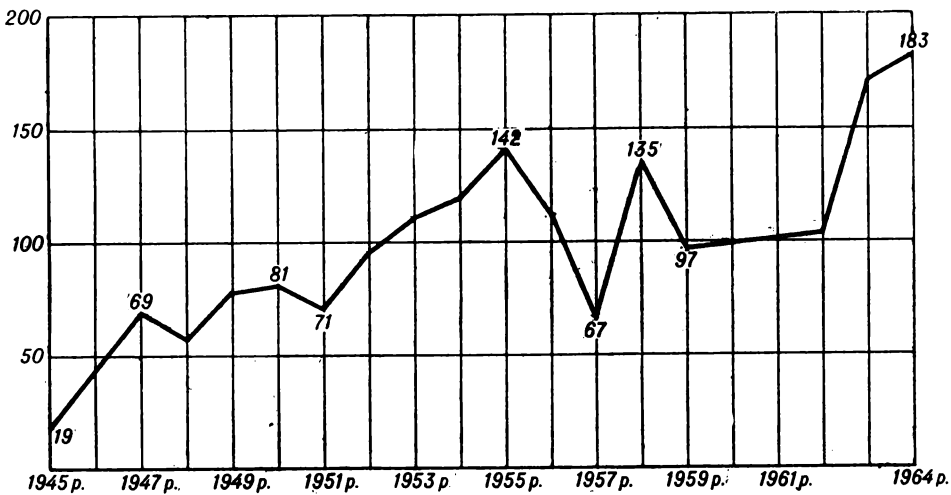
⁵ В. М. Клименюк і Х. Е. Паллі. Використання перфокарт у наукових дослідженнях, «Український історичний журнал», 1965, № 6, стор. 84—85.

⁶ Г. П. Евстигнеев и Н. Ф. Усков. Счетные машины и их эксплуатация, М., 1963.

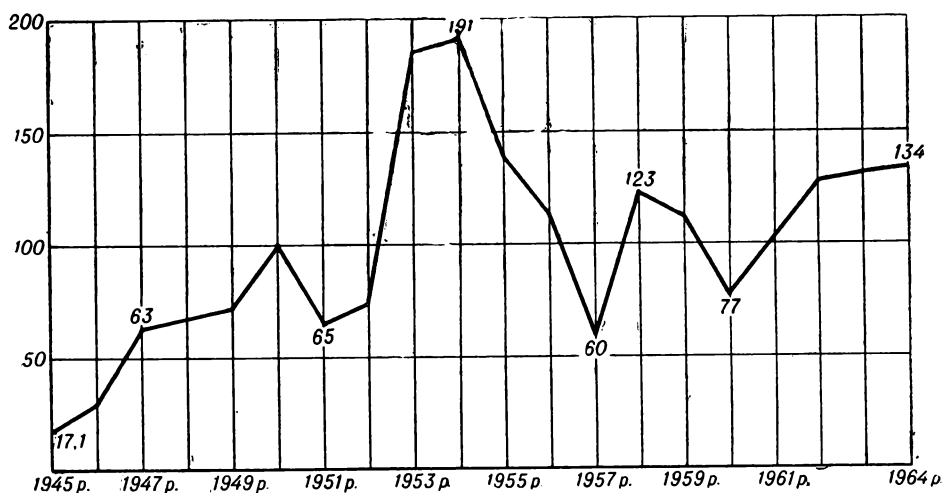
⁷ У. А. Арифов. Развитие науки в Советском Узбекистане, Ташкент, 1964.

⁸ А. Маскау. Scientific Progress in Soviet Azerbaydzhan, «Journal Royal Center Asian Society», London, 1964, vol. 51, стор. 141—148.

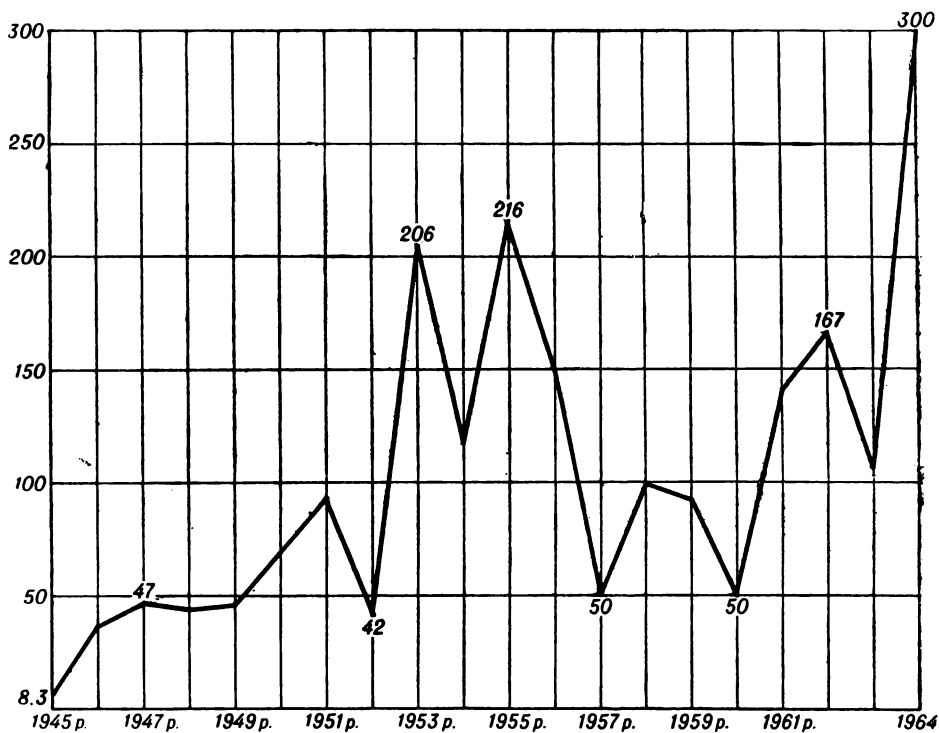
* В усіх капіталістичних країнах кількість жінок серед науковців не перевищує 3—5%.

a

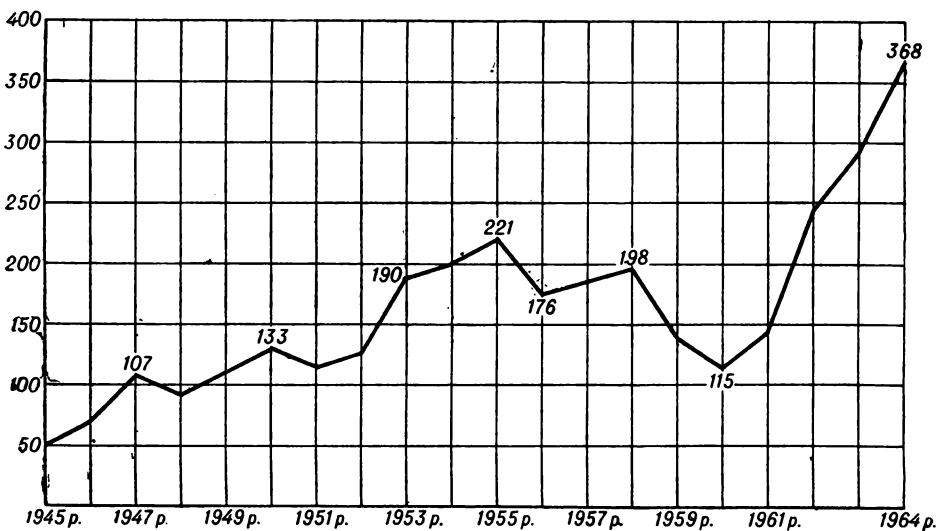
б

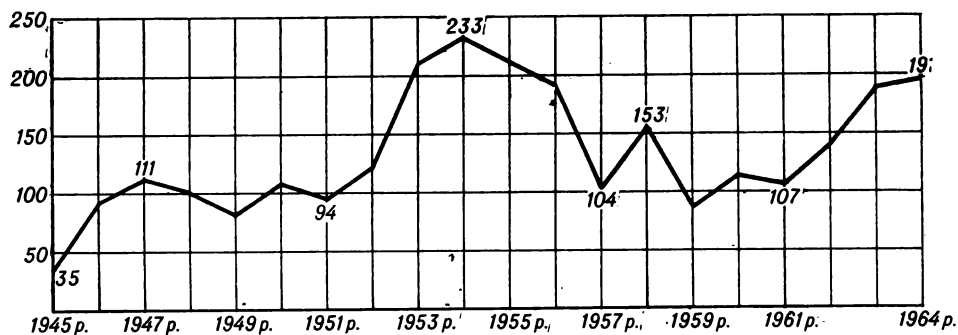
в

Рис. 1.

Темпи підготовки кандидатів наук: а) — у Москві; б) — Ленінграді; в) — Києві.

a

б

Рис. 2.

Інтенсивність захисту кандидатських дисертацій: а) — чоловіками; б) — жінками.

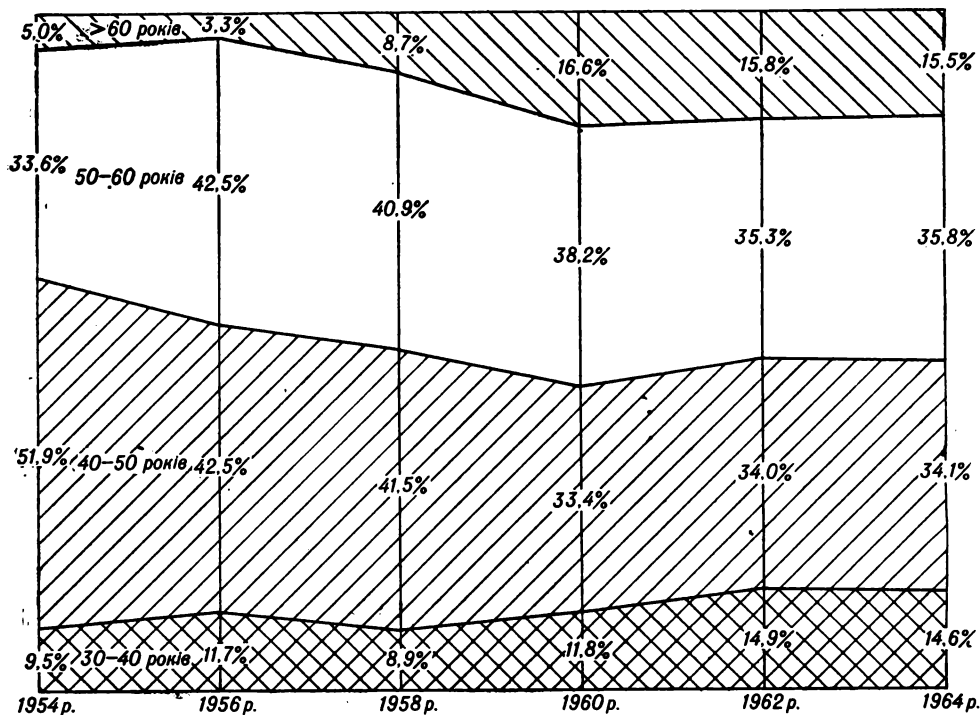

Рис. 3. Віковий склад науковців, які захищають докторські дисертації.

значно — після 60 (на 10,5%). Причин цього явища, яке аж ніяк не можна визнати позитивним для перспектив науки, існує чимало. Позначається зокрема те, що покоління вчених віком понад 60 років пронесло на своїх плечах тягар двох воєн, більшість з цих науковців пройшли підготовку до вузів на робфаку і були позбавлені переваг ранньої спеціалізації. Це не могло не вплинути на строки захисту дисертацій.

Швидке збільшення кількості і значне ускладнення змісту проблем, що стоять перед наукою, дедалі більші вимоги до теоретичної і прикладної результативності досліджень — все це, безумовно, пов'язано з швидким зростанням наукових кадрів. Проте вже зараз, і чим далі, тим більше, темпи розвитку технічної озброєності праці дослідників випереджатимуть зріст абсолютної кількості людей, зайнятих науковою працею. У цьому знаходять своє відображення такі життєво важливі обставини, як неможливість необмеженого розширення штатів у наукових установах, винятково швидке зростання питомої ваги найновіших науково-дослідних проблем, що не можуть бути розв'язані шляхом простого збільшення кількості персоналу.

Зростання капіталовкладень у матеріально-технічну й експериментальну базу — важлива риса політики, спрямованої на розвиток науки, що проводиться в нашій країні. Це можна проілюструвати на прикладі Української Академії наук. За останні 15 років загальна кількість співробітників Академії збільшилась у 4,2 раза (з 5,9 до 25 тис. чоловік), загальний розмір річного бюджету Академії за ті ж роки зріс в 5,5 раза (з 10 до 55 млн. крб.), а розміри коштів, що витрачаються щорічно на придбання наукового обладнання, — більше, ніж в 11 разів (з 0,72 до 8,2 млн. крб.). Розширення експериментальної бази і розвиток прикладних досліджень дає значний економічний ефект, який за роки семиріччя внаслідок впровадження у народне господарство наукових розробок, виконаних ученими АН УРСР, становить понад два мільярди крб.⁹ Безумовно, економічна віддача — не єдиний показник ефективності науки, особливо у фундаментальних дослідженнях в галузі природничих і суспільних наук. Однак він був, є і в майбутньому стане ще більш узагальнюючим показником ефективної діяльності всього широкого фронту радянської науки, яка у дедалі зростаючих масштабах перетворюється в безпосередню продуктивну силу. Саме тому турбота про забезпечення умов для найбільш плідотної, результативної діяльності вчених усіх рангів і спеціальностей, найефективніше використання можливостей кожного з них є кардинальним завданням керівництва процесом наукового прогресу в цілому.

Одним з основних шляхів підвищення продуктивності праці взагалі і зокрема у науково-дослідній роботі є функціональний розподіл праці й оснащення якомога більшої частини наукових процесів відповідними засобами механізації. Саме тому в загальному чисельному зростанні науковців найвищі темпи спостерігаються у збільшенні за післявоєнні роки кількості математиків, інженерів і висококваліфікованих техніків-лаборантів, які безпосередньо обслуговують могутні технічні засоби сучасної науки, її розвинену експериментальну базу.

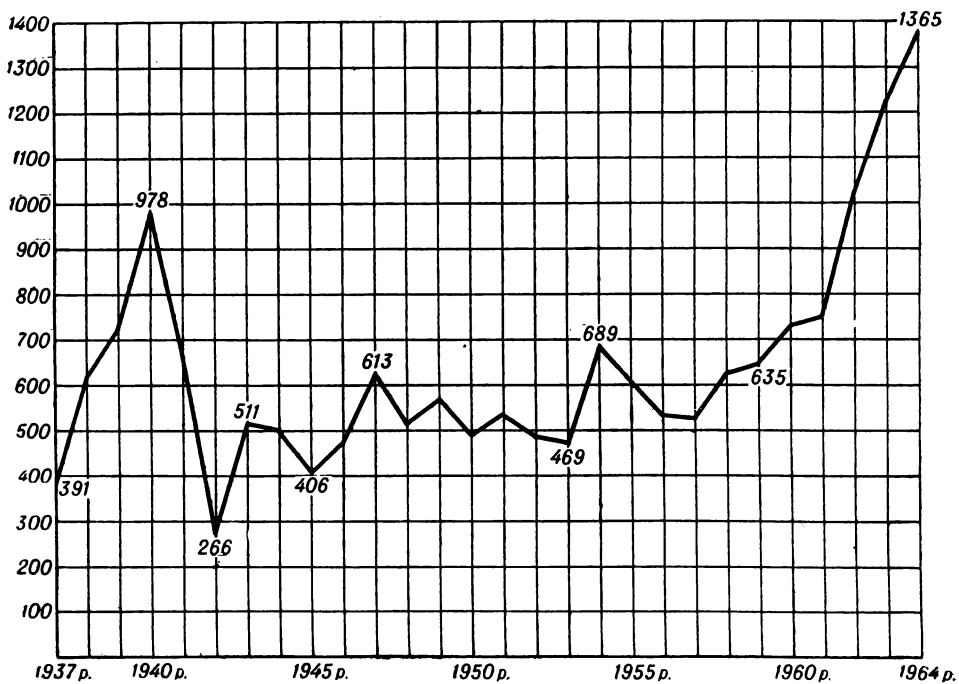
Цілком обгрунтовано вважається, що показник співвідношення чисельності основних наукових працівників і науково-технічного допоміжного персоналу характеризує собою оснащеність праці вчених матеріальними засобами експеримента і рівень розподілу праці в самій науці, тобто ступінь ефективності використання у дослідницькому процесі основних наукових працівників. У сучасній науці, в тому числі і в радянській, це співвідношення дорівнює, приблизно, 1 : 4. Воно дуже нерівномірне серед різних наук, що пов'язано із специфікою їх наукового процесу. Найбільше це співвідношення у прикладних науках (технічних, сільськогосподарських, медичних), потім — у групі природничо-наукових дисциплін, і завершують цей ряд суспільні науки.

Створення оптимальної структури наукових кадрів вимагає ретельного і постійного вивчення тенденцій змін і в ній самій. На рис. 4 (а, б) наведено діаграми щорічної кількості захистів докторських і кандидатських дисертацій протягом 1937—1964 рр. Вони показують, яких тяжких втрат зазнала наша наука внаслідок другої світової війни. Щоб відновити довоєнні темпи зростання кількості кандидатів наук, було потрібно 5 років, а докторів наук — 17.

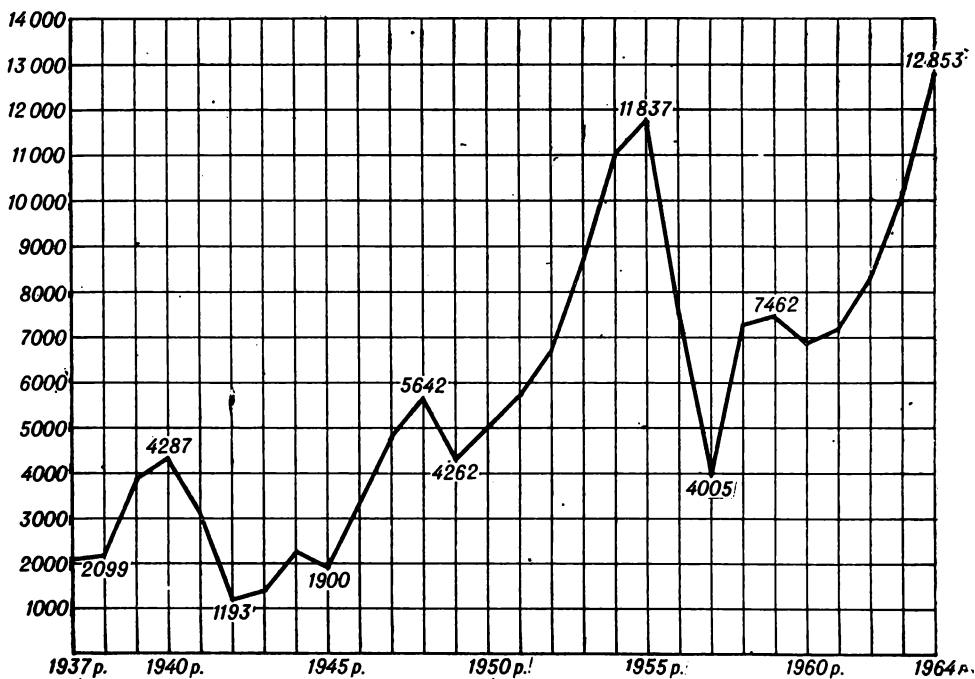
Аналіз захистів кандидатських дисертацій в різних галузях наук показує, що на протязі всього післявоєнного періоду певні науки (технічні, фізико-математичні, медичні, біологічні і хімічні) постійно, хоча й з деякими коливаннями, відзначалися високими темпами збільшення кількості кандидатів наук. У таких наукових дисциплінах, як географія, архітектура, містечтвознавство, юридичні та ветеринарні науки, протягом всього періоду інтенсивність підготовки кандидатів коливалась на рівні 1946—1950 рр. і зараз близька до нього, хоч під впливом вимог життя ці науки в цілому розвивались і коло дослідників у них зростало.

Не можна не зупинитися на одній загальній для всіх наук обставині — різкому спаді кількості дисертаційних захистів у 1956—1957 рр. Це явище, на нашу думку, пов'язане з тим, що ВАК ввів положення про обов'язкове попереднє опублікування основного змісту дисертації. До виконання цієї вимоги ми були не підготовлені, і

⁹ Повышать эффективность научных исследований, газ. «Правда», 1 септя 1965 р.

a

b

Рис. 4.
Абсолютна кількість захистів дисертацій: а) докторських; б) кандидатських.

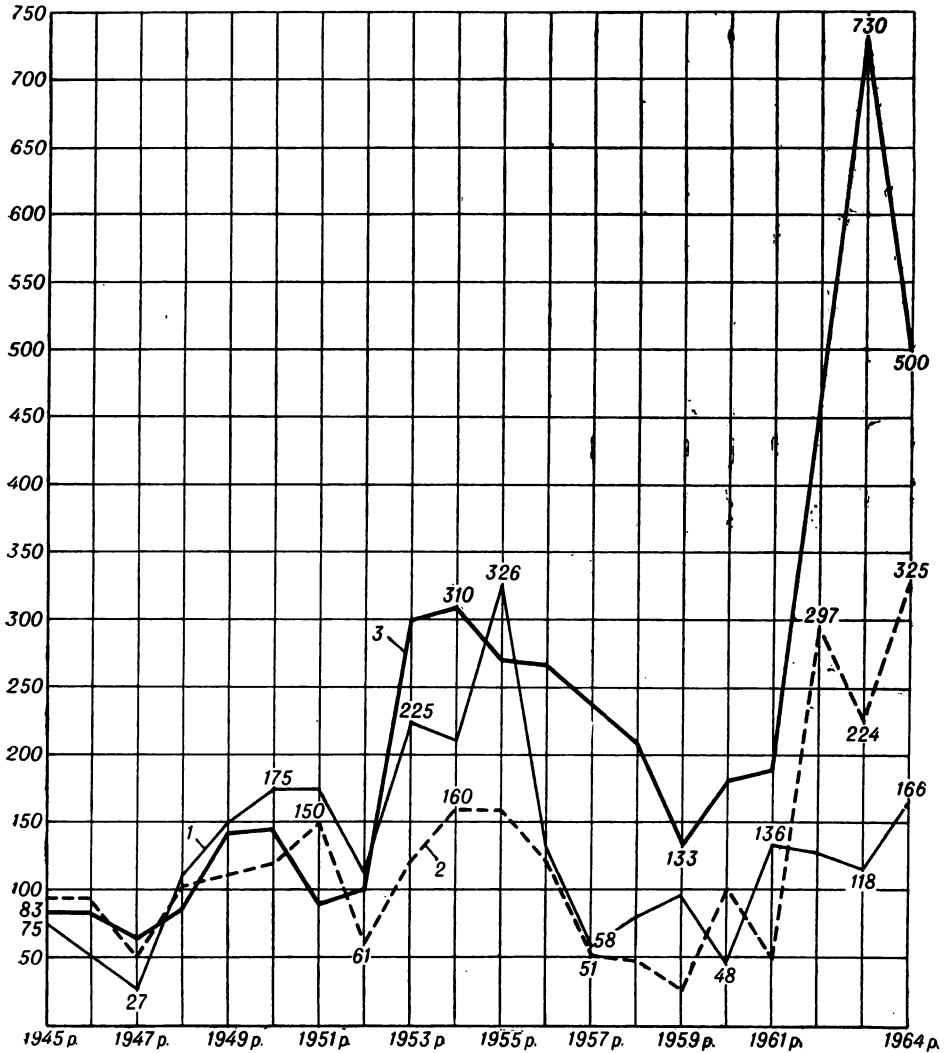

Рис. 5. Темпи підготовки кандидатів наук по галузях (у процентах до середньорічного рівня 1946—1950 рр.)

1 — історичні науки; 2 — філософські науки; 3 — економічні науки.

кількість захистів кандидатських дисертацій у ці роки різко зменшилась. Так, у 1957—1958 рр. загальний рівень щорічних захистів дисертацій на здобуття ступеня кандидатів історичних і філософських наук становив близько 50% від середніх показників 1946—1950 рр. Рівня 1955 р. за інтенсивністю захистів у ряді наук було досягнуто лише в останні 3—4 роки. З цього слід зробити висновки про необхідність всебічного аналізу і врахування можливих наслідків у підготовці наукових кадрів, які можуть мати реформи у цій галузі.

На рис. 5 у процентах до базового періоду (1946—1950 рр.) зображено темпи інтенсивності захистів дисертаційних робіт економістів, істориків і філософів.

Підсумовуючи аналіз тенденцій у змінах чисельності та структури наукових кадрів у СРСР, можна зробити такий загальний висновок: кадрова політика в науці має полягати не лише в доцільному збільшенні кількості працівників, а, передусім, в створенні найбільш оптимальної структури кадрів і наукових підрозділів, у загальному підвищенні їх кваліфікаційного і творчого рівня, у забезпеченні організаційно-технічних умов для найінтенсивнішого використання кожного науковця.

Г. М. ДОБРОВ, В. М. КЛИМЕНЮК

НЕВІДОМИЙ ЛИСТ Н. К. КРУПСЬКОЇ ДО В. В. ВОРОВСЬКОГО

Листування двох видатних діячів Комуністичної партії — Надії Костянтинівни Крупської і Вацлава Вацлавовича Воровського має великий інтерес для тих, хто вивчає історію партії. Більшість листів Крупської до Воровського надруковано в журналах «Пролетарская революция», «Красный архив», в «Ленинских сборниках» та інших виданнях. Проте деякі з них до цього часу ще не знайдені.

Нещодавно в Центральному державному архіві Жовтневої революції СРСР виявлено перлюстровану копію невідомого листа Н. К. Крупської В. В. Воровському, написаного у роки реакції. В ті роки В. В. Воровський — видатний революціонер, критик і публіцист керував Одеською партійною організацією, редагував більшовицьку газету «Одесский рабочий». Він підтримував постійні зв'язки з В. І. Леніним, який в цей час був за кордоном.

В. І. Ленін і Н. К. Крупська, в свою чергу, повідомляли В. В. Воровського про партійну роботу більшовиків за кордоном. Так, у листі до Воровського від 1 липня 1908 р. Володимир Ілліч запрошує Вацлава Вацлавовича взяти участь у роботі партконференції. «В серпні нового стилю, — писав Ленін, — все-таки неодмінно розраховуємо на Вас як на учасника конференції. Обов'язково влаштуйте так, щоб могли з'їздити за кордон. Гроші вишлемо на поїздку всім більшовикам. На місяць дайте лозунг: мандати давати тільки місцевим і тільки дійсним працівникам»¹. В. В. Воровський написав Володимирі Іллічу відповідь, але листа не вдалося розшукати. Про нього згадується у виявленому листі Н. К. Крупської. Ось його повний текст у перекладі українською мовою: «Женева. 10 серпня 1908 р., Одеса, Великий Фонтан, 16, дача Беліхової, В. В. Воровському:

Дорогий друже! Давно вже одержали Вашого листа, але у нас зараз становище таке неясне, що не знаємо, що відповісти. Внутрішні стосунки ненормальні, робота стоїть. Має відбутися Б. Ц.², що ухвалить якесь рішення. Ми гадали, що воно відбудеться значно швидше, ніж це сталося насправді. А поки що все залишається під знаком питання. Мало не місяць тому повинно було статися побачення з родичами³, яке з дня на день все відкладалося. Як тільки що вирішиться — тепер вже треба гадати скоро, — напишу відразу. Питання про конференцію⁴ — ще не дістало ніякої санкції.

Важко буде щось-небудь зробити: організації страшно розгромлені, на Уралі — цілковита пуста, Москва провалилась, в Петері немає людей і т. ін. і т. ін. і з кожним днем гірше. Мешк.⁵ і Кам.⁶ випустили. Перший, кажуть, хворий, а другий — поїхав на Кавказ. У всякому разі сюди конче треба одного справжнього агітатора. Повідомте телеграмою, чи можна вислати гроші на Вашу адресу. Напишіть негайно, чи є ще людина, яка може взятись за розповсюдження літератури на півдні. Якщо це розумний і надійний хлопець, можна його утримувати. За останній тиждень вдалося дещо зробити з транспортом. Здається, справа налагодиться. Хлопцеві треба буде одержувати в певному місті літературу і розвезити її. Про явки, склади та інше доведеться йому подбати самому.

Відповідайте негайно. З транспортом гаяти часу більше не можна. Чи придатна стара одеська явка? З хлопцем зв'яжіть нас безпосередньо і встановіть шифр.

Чи видужала хвора? Що це вона весь час хворіє? Шлемо наш привіт вам обом»⁷.

Початок і кінець листа дає право твердити, що він був написаний Надією Костянтинівною від імені В. І. Леніна і свого.

М. Ф. ПИЯШЕВ

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 342.

² Б. Ц. — Бюро ЦК. Мова йде про пленум ЦК РСДРП, який відбувся 24—26 серпня 1908 р.

³ Родичі — очевидно, це меншовики. Ленін на Пленумі ЦК виступав проти закулісних переговорів меншовиків з бундівцями про «реорганізацію» ЦК РСДРП.

⁴ Йдеться про п'яту (Загальноросійську) конференцію РСДРП.

⁵ Мешк (овський) — партійна кличка Йосипа Петровича Гольденберга (1873—1922). У квітні 1908 р. він був арештований, а у червні того ж року звільнений.

⁶ Кам[енев] був арештований разом з Мешковським.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1908, спр. 5, ч. 84, т. 2, арк. 129 (Йдеться про дружину Воровського, яка в той час хворіла).

На допомогу викладачу історії

РОЛЬ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ У ВИХОВАННІ УЧНІВ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ

Матеріал про минуле, сучасне і майбутнє рідного краю, про його революційні, бойові і трудові традиції допомагає учителеві історії і суспільствознавства конкретизувати положення підручника фактами, близькими і зрозумілими учням, поглибити їх інтерес до історичних знань. Ми ретельно проаналізували навчальну програму з вітчизняної історії, підручники, продумали, що можна взяти з минулого і сучасного свого села, краю, в якому обсязі, яким чином використати.

Протягом багатьох років краєзнавці школи збирали матеріали для рукописної «Історії мого села». У школі зберігаються вирізки цікавих статей з газет, журналів, виписки з художньої літератури, листи, одержані від музеїв і архівів країни тощо. Для зручності використання ці матеріали оформлені в тематичні добірки: «КПРС — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства», «Трудовий героїзм радянських людей», «Моральний кодекс будівника комунізму», «Громадянська війна», «Роки п'ятирічок», «Героїка Великої Вітчизняної війни», «Два світи — два способи життя».

Місцева преса вміщує багато цікавого про наше рідне село. Тому систематично робимо вирізки з обласної газети «Кіровоградська правда», комсомольської — «Прапор юності», районної — «Надніпрянська правда».

Наше село — маленьке. Але, як у краплі роси відбиваються промені ранкового сонця, так у долі найменшого села нашої країни, певною мірою, відображається життя народу з найдавніших часів і до наших днів. Справедливо зазначав М. І. Калінін: «Наші землі, ліси, гори, наші ріки, моря з їх різноманітністю, промислові центри, колгоспи, наші школи — все це може служити багатим матеріалом для виховання»¹.

Готуючиповідомлення, реферати на місцевому матеріалі, учні опрацьовують твори класиків марксизму-ленінізму, шукають архівні матеріали, крім підручника, залучають додаткову історичну літературу. Все це породжує бажання досліджувати, прирчає до самостійного аналізу історичних явищ і фактів.

Під час вивчення теми «Утворення Російської імперії і дальший розвиток кріпацтва» на основі використаних архівних матеріалів передбачені програмою відомості було доповнено розповіддю про те, як ще в першій половині XVIII ст. селяни з Волині, Поділля, Київщини, не витримуючи кріпосницького гніту, тікали у південно-східні степові придніпровські райони (де розташоване і наше село Онуфріївка). Російські і білоруські втікачі змішувалися з українцями, поповнювали Запорізьку Січ.

В 1775 р. царський уряд ліквідував Січ, а землі, що їй належали, роздав російським і українським поміщикам. З того часу з'явилися кріпосники і в Онуфріївці.

Чимало юнаків, рятуючись від поміщицьких знущань, залишали село і йшли в козаки. Одну таку групу очолив наш односельчанин Василь Журба. Незабаром він з своїми товаришами опинився на нижній Волзі у вирі селянського повстання 1773—1775 рр., яке спалахнуло під проводом Омеяна Пугачова. Василь Журба був одним з ватажків у війську Пугачова.

Задовго до вивчення теми «Революція 1905—1907 рр. у Росії — перша народна революція епохи імперіалізму» ми стали розшукувати місцевий матеріал. Чимало старожилів називали місцевого графа М. Н. Толстого «добреньким». А як це було насправді, показали історичні факти. Коли в 1905 р. селяни з сусідньої Камбурлеївки розібрали в кошарі понад 100 панських овець, царські власті направили на допомогу графові ескадрон драгунів і близько двадцяти кубанських козаків під командуванням ротмістра Каруци, щоб придушити революційний виступ на селі. Ледве не все чоловіче населення було побито нагаями. Майже цілу зиму 1905—1906 рр. камбурлеївців водили десятками до Онуфріївки у волосне управління і там шмагали їх нагаями, а потім неприємних кидали в сніг. І в селі Онуфріївці драгуни влаштовували над місцевими жителями масові екзекуції.

Від старожилів довідалися, що активну революційну агітацію на селі проводили П. О. Відмич, Т. Д. Дерибас, І. В. Щербина, М. М. Різник та ін. Коли першу народну революцію було придушено, частина з них пішла в підпілля, уникнувши репресій, інших арештували і заслали в Сибір, у Томську губернію, Наримський край. Учнів за-

¹ М. І. Калінін. Про комуністичне виховання і навчання, К., 1951, стор. 108.

цікавило, як склалась доля цих людей. Розпочалися пошуки. Через рідних, друзів та знайомих вдалося дістати цікаві відомості про революціонерів. Так, Т. Д. Дерibas в 1903 р. вступив до Комуністичної партії. Працював у м. Крюкові на Дніпрі, на табачній фабриці, часто приїздив до матері в Онуфріївку, вів серед селян агітаційну роботу. За організацію страйку серед робітників був заарештований і засланий на 3 роки в Тобольську губернію. Після втечі приїхав у Петербург, став революціонером-професіоналом. Не раз зустрічався з В. І. Леніним, виконував його доручення. Брав участь у придрушенні чехословацького та кронштадтського заколотів. У 1929 р. партія направила Дерibasа в органи ДПУ у Харбаровськ. За ініціативою нашого земляка, на Далекому Сході створюється комуна для дітей. За заслуги перед Батьківщиною Т. Д. Дерibas був нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Знак Пошани. Розповідь про земляка-комуніста залишила глибокий слід у свідомості школярів.

На уроках з теми «Радянська країна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.)» ми використали матеріали про земляків-червоногвардійців, партизанів, організаторів колективного господарювання.

Персональний пенсіонер, чапаєвець О. І. Дреков розповів учням, як безрневого ранку 1918 р. в Москві, на площі, серед бійців перших загонів регулярної Червоної Армії, затамувавши подих, він слухав полум'яний заклик В. І. Леніна стати на захист молоді Країни Рад. «Тут ми присягаю, — говорив ветеран, — на вірність першому в світі робітничо-селянському уряду». В Новоузенську О. І. Дрекову довелося почути і побачити героя громадянської війни М. В. Фрунзе.

Перед десятикласниками виступили самі творці історії — люди, які знищували експлуататорський лад, першими розподіляли поміщицьку землю між селянами, організували товариство спільного обробітку землі у 1925 р.

Після вивчення теми про культурну революцію в СРСР ми влаштували вечір-зустріч з комсомольцями перших років радянської влади. До школярів прийшли майор у відставці І. О. Очеретяний, голова колгоспу О. Я. Різник, працівник райкому партії І. П. Письменний та ін. Вони намалювали перед нашими вихованцями яскраву картину культурної революції на селі. Перші комсомольці були невтомними і активними помічниками партії: при світлі каганця навчали неписьменних, допомагали здійснювати обов'язкове початкове навчання в рідному селі, обладнали хату-читальню, організували самодіяльні постановки «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника», «Назара Стодолі». Це були неспокойні серця, які не шкодували сил, енергії, часу, проводячи велику культурно-освітню роботу серед односельчан.

Хвилиночка розповіді старших товаришів справила сильне враження на учнів. Тут же, під час зустрічі, комсомольці ґрунтовно проаналізували свою роботу, накреслили дієві заходи на майбутнє.

Вивчаючи тему «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу», використовуємо статті з місцевої преси, листи, художню літературу про ветеранів Вітчизняної війни — наших земляків, Героїв Радянського Союзу з Кремгесівщини А. К. Цимбала, І. К. Конька, М. С. Онопу, М. П. Дикого, Т. М. Шашла.

З неослабною увагою слухають учні розповідь про вересневі події 1941 р. на Сумщині. Після зняття оборони Києва група розвідників під командуванням нашого земляка сержанта А. К. Цимбала десь під Конотопом була відрізана від своєї частини. Кілька дів зморени бійці вели бої з переважаючими силами фашистів. Під час однієї розвідки А. К. Цимбал і його друг Ф. Карпенко на лісовій дорозі зустрілися з хитруватим дідком. Це був С. А. Ковпак. Так, 18 вересня у Сладчанському урочищі місцеві партизани та група Цимбала поклали початок уславленому партизанському з'єднанню. Підрозділ А. Цимбала брав участь у багатьох операціях, як свідчать С. А. Ковпак та П. П. Вершигора у своїх спогадах «Від Путивля до Карпат» і «Люди з чистою совістю». За виявлений героїзм нашому землякові було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, він нагороджений двома орденами Леніна, орденом Бойового Червоного Прапора, медалями. А недавно йому вручили Золотий Хрест Польської Народної Республіки за бойові дії у Варшавському рейді. Зараз А. К. Цимбал працює лісничим у колгоспі ім. ХХІ партз'їзду, охороняє «зелене золото» Кремгесівщини. Часто одержує героїв від поета П. Воронька збірки його творів з теплими написами. В бою за містечко Столин обидва вони були поранені. А. К. Цимбал виніс товариша з-під кулеметного вогню і переправив на протилежний берег річки.

Удаємось і до таких форм виховної роботи, як зустрічі представників різних поколінь, розповіді бувалих людей, вечори.

24 листопада 1964 р. в 21-у річницю визволення села від німецько-фашистських загарбників провели «Вечір пам'яті героїв», на який школярі прийшли разом з батьками. Учні випускного класу розповіли присутнім про подвиг п'ятнадцятирічного комсомольця Анатолія Комара, зачитали листи батьків героя та його учителів, статті з червоноармійських газет. Толя повторив подвиг О. Матросова при визволенні села Онуфріївки. Його було посмертно нагороджено орденом Вітчизняної війни I ступеня.

У шкільному історико-краєзнавчому куточку є стенд «Наші видатні земляки». Тут вміщені фотографія О. В. Калюжного і опис його подвигу при обороні Севастополя у Вітчизняній війні, копія листа, написаного кров'ю в останні хвилини життя.

Ось його зміст: «Батьківщина моя! Земле руська! Я, син Ленінського комсомолу, його вихованець, боровся так, як підказувало мені серце. Винищував гадів, поки в грудях моїх билось серце. Я помираю, але знаю, що ми переможемо. Моряки-чорноморці! Боріться сильніше! Винищуйте фашистських скажених собак! Клятви воїна я додержав. Калюжний».

Учні нашої школи з великим захопленням читають книги Василя Кучера «Чорноморці», «Герої не вмирають», «Севастопольці не здаються», в яких висвітлено подвиг нашого земляка. Батько героя В. І. Калюжний — почесний піонер дружини, він не раз бував у школі, розповідав, як учився, жив і працював його син.

Щороку учні V—X класів вирушають у походи по рідному краю. В 1965 р. старшокласники пройшли стежками 375-ї стрілецької Харківсько-Бухарестської дивізії, яка визволила від німецько-фашистських загарбників наше рідне село. Зібрані матеріали про бесіди з колишніми воїнами, ветеранами праці включені до історії села.

В селі Деревіці школярі зустрілися з інвалідом Вітчизняної війни І. С. Осташ-ком. Про цю зустріч схвилювано писала учениця Оля Г.: «У Івана Сергійовича війна забрала очі. Ворожа куля закрила навіки темними віконницями знайомий і дорогий світ. По приїзді його до села земляки зібралися на збори. Не могли вони залишити напризволяще людину, яка віддала свої очі за те, щоб яскраве сонце світило їхнім дітям. Поселили колишнього солдата в колгоспному будинку, а доглядати його згодилася вісімнадцятирічна дівчина Варя, яка пізніше стала його дружиною. Виростили діти, загоювались старі рани. І тепер часто можна побачити в будинку цих людей світло, а коли зайдете в дім — і всю сім'ю: дітей, що, звичайно, по черзі читають книги й газети батькові, дружині».

Стало доброю традицією, що школа підтримує листовний зв'язок з колишніми вихованцями, які зараз служать в Радянській Армії. Подяки школі від командирів частин ми читаємо на уроках, на комсомольських вечорах, зборах. Листи школярів молодим солдатам з наказом вірно служити Вітчизні, виконувати свій священний обов'язок були надруковані цього року у військових газетах «Дзержинець», «Ленинское знамя».

Протягом трьох років учителі та учні збирали відомості для створення нарисів «Наш рідний колгосп» (в період комуністичного будівництва). Обробку матеріалів здійснювала редколегія. Зараз цей нарис використовується для підготовки до семінарських занять, бесід, лекцій. Щороку ми організуємо екскурсії до рідного колгоспу, зустрічаємося з передовими людьми, керівниками сільськогосподарського виробництва.

Повчальною була розповідь старого чабана з колгоспу «Дніпро» М. А. Трояна. Від часу організації колгоспу він пас громадську отару. Відшуміла грозами Велика Вітчизняна війна. Чабан був серед тих, що піднімали артільне господарство з руїн. Невдовзі про нього заговорили в районі, потім в області, нарешті слава про його успіхи дійшла і до столиці. Односельчани неодноразово посилали його своїм депутатом до обласної Ради. До голосу чабана прислухалися вчені. Не раз М. А. Троян був учасником Виставки досягнень народного господарства. Наступила старість, і на зміну батькові прийшов син К. М. Троян, який тепер працює старшим чабаном другої комплексної бригади колгоспу «Дніпро». Він відзначився великими трудовими успіхами. На прикладі сім'ї Троянів із сусіднього села Куцеволівки учні переконуються в тому, що молодше покоління має перейняти естафету трудової доблесті від своїх батьків.

Темі «Семирічний план розвитку народного господарства СРСР» ми присвятили урок-семінар, на який запросили голову колгоспу ім. Щорса, М. Л. Скляра та головного бухгалтера Ф. Т. Кучеренка. Голова правління навіть переконливі цифри, що свідчать про економічне зростання артілі. Протягом 1958—1964 рр. прибутки зросли більше ніж у вісім разів, а річний фонд грошової оплати колгоспників досяг у 1964 р. 200 тис. крб., майже в три рази більше, ніж усі доходи артілі за 1958 рік. Учні навели самостійно зібрані відомості про трудові успіхи передових механізаторів артілі, а також місцевого кінзаводу. Залучений на уроці близький учням місцевий матеріал допоміг краще засвоїти складну тему.

У 1964 р. випускники школи колективно побували на звітно-виборних зборах колгоспу ім. Щорса та на загальних зборах працівників кінзаводу № 175, почули про славні діла трудівників їхнього села. Учні наочно переконалися, як працювиту здібну людину високо цінують у трудовому колективі.

Велике виховне значення мають екскурсії сільських школярів на міські підприємства. Учениця В. писала у своєму звіті про екскурсію на металургійний завод ім. Дзержинського в Дніпродзержинську: «Понад дві тисячі людей своєю титанічною працею здобули право називати своє підприємство заводом комуністичної праці. Вони свято бережуть і цінують кожну хвилину. За час, що ми пробули на заводі, пізнали ціну справжнім людям праці і ще міцніше полюбили свою Батьківщину».

Використання трудових, бойових та революційних традицій у викладанні історії СРСР і УРСР має велике значення для виховання в учнів почуття національної гордості, радянського патріотизму, для морального загартування підрастаючого покоління.

До історії міст і сіл Радянської України

ДОБІР І ВИКОРИСТАННЯ ІЛЮСТРАЦІЙ В НАРИСАХ З ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Редакційні колеги областей під час підготовки нарисів з історії міст і сіл Радянської України на початку своєї роботи допускали помилки, які призвели до прикрих наслідків у доборі ілюстрацій.

Не приділялася увага розшуку ілюстрацій. Здебільшого їх добирали не ті, що писали нариси, і тому використовувалися фотоілюстрації, змістом зовсім не пов'язані з текстом, а також недосконалі за технікою виконання. Найгірше становище склалося якраз у тих редакціях, де відповідальний секретар з тих чи інших причин обмежив контроль над ілюструванням. У цих випадках чимало знайдених газетних і журнальних фотографій виявляються зовсім непридатними і не можуть бути використані в нарисі.

Основою, канвою всієї роботи, про яку йдеться, має бути «План ілюстрування» тома. Щоб уникнути повторень і штампів, план уточнює об'єкти ілюстрування (спершу всіх населених пунктів, а не нарисів), перелічує їх особливості — історичні, архітектурні, визначає археологічні пам'ятки, історичні місця. Обласна редакційна колегія повинна допомагати авторам необхідними рекомендаціями щодо системи й методики розшукування ілюстративного матеріалу. Органічна єдність змісту нарисів та ілюстрацій — цілком зрозуміла для всіх істина. Під час консультації треба вказати наукові установи, організації та інститути, у фондах і експозиціях яких слід шукати потрібні ілюстрації. Необхідно зазначити, які бібліографічні списки або картотеки треба переглянути й де їх можна знайти, а також які організації мають фототеки, негативи та ін. Слід рекомендувати оглянути експозиції обласного історичного та краєзнавчого музеїв, ретельно ознайомитися з їх фондами.

Чимало цікавих фотоілюстрацій можуть дати фотокореспонденти РАТАУ й ТАРС. Редакції видавництва та газет, звичайно не становлять основних джерел ілюстрацій, але ж і за них забувати не варто.

Майстрів-фотографів, аматорів, художників фотосправи області теж потрібно використати. Ефективною формою роботи є залучення широких кіл громадськості через об'яву в газетах та радіо до збирання історичних фотодокументів. За допомогою слід звернутися і до школярів, піонерів, «юних слідопитів». Це, безумовно, стане у пригоді в справі використання родинних архівів.

Після уважного вивчення і відбору місцевих та обласних матеріалів, або одночасно з цим, слід налагодити контакт з республіканськими установами — архівом фотодокументів УРСР, Історичним музеєм, фототекою РАТАУ та музею архітектури, ознайомитися з бібліографічно-іконографічними покажчиками Державної історичної бібліотеки.

Майже кожний музей образотворчого мистецтва, прикладного та народного мистецтва має в своїх фондах і експозиціях матеріали, частину яких треба використати для ілюстрування «Історії міст і сіл». Не можна поминути такого багатющого джерела ілюстративного матеріалу, як кінематографія. Доречно тут згадати про труднощі, які виникають при бажанні використати певні кінокадри для ілюстрацій. Вирізати окремі кадри з негативів хронікально-документальних фільмів та й ще звукових категорично заборонено інструкціями. Однак можна знайти дублі, що не ввійшли у фільм і збереглися на кіностудії. Звичайно, коли йдеться про унікальні хронікально-документальні історичні кадри, тут уже треба зробити все, щоб одержати фотографію.

Нарешті, про використання іконографічних скарбів Державного історичного музею СРСР, Музею Жовтневої революції, Центрального архіву кінофотодокументів СРСР тощо. Наприклад, Державний архів кінофотодокументів має виданий великим тиражем каталог, що охоплює певний історичний період і є майже в усіх бібліотеках. Є подібні путівники і в багатьох інших архівах. На жаль, в багатьох випадках працівники редакції виїжджають до Москви і Ленінграда, заздалегідь не ознайомившись з каталогами та путівниками згаданих установ, через що витрачають багато часу на орієнтацію та ознайомлення вже в самій установі.

Часто колекціонери історичних та художніх листівок є власниками унікальних історично-документальних фоторепродукцій і з охотою дають їх використати у нарисах. Не можна ігнорувати й допомоги місцевих секцій Спілки журналістів та архітекторів.

Говорячи про ілюстрації, не слід мати на увазі лише фотографії. Не треба забувати про величезний іконографічний матеріал у друкованих джерелах. Звичайно, не можна застосовувати загальну оцінку до всіх поліграфічно відтворених ілюстрацій. Різні способи друку, різний папір, характер видання (газета, журнал, альбом тощо) і нарешті стан друкованого джерела, — ось той комплекс умов, що визначають можливість репродукування.

Реставрація, доведення до повної поліграфічної кондиції унікальних історичних ілюстративних матеріалів — це вже справа фахівців. Але такими ілюстраціями не слід зловживати, пам'ятаючи, що робота ретушів та художників завжди накладає на репродукцію суб'єктивні особливості, знижує її цінність.

Огляд експозицій музеїв, путівників, бібліографічних покажчиків і, насамперед, зміст самих нарисів дають реальну можливість підшукати кращі зразки образотворчого мистецтва для ілюстрування. Ці твори мають відображати життя даної області. Перевагу слід віддавати тим з них, що зберігаються в обласних музеях, галереях, а потім уже — експонатам республіканських і нарешті союзних музеїв.

Зважаючи на досвід роботи обласних редакційних колегій «Історії міст і сіл УРСР» в галузі ілюстрування томів, необхідно підвищити вимоги щодо технічної якості та художньої композиції ілюстрацій. Прекрасні змістовні фотографії «гинуть» іноді саме через невдалу побудову кадру. Переважна їх більшість не відповідає елементарним вимогам композиції й не може бути використана, незважаючи на цікаві й важливі за темою сюжети. Ці фотографії обов'язково потребують великих підтекстовок, пояснень, без чого важко зрозуміти їх зміст. Саме недоліки в побудові кадру, невміння виділити головне, врахувати перспективу, вибрати точку й момент зйомки часто зводять нанівець найкращий намір.

Для газетної і частково журнальної ілюстрації досить часто застосовують крупні плани, але вони не завжди придатні для ілюстрування томів «Історії міст і сіл». Специфіка історичного видання примушує бути обережними і вимогливими щодо фотографування крупних, портретних планів, щоб не перетворити ілюстрації на «Дошку пошани».

Від автора вимагається художній смак, підвищена увага до деталей у кадрі і, до певної міри, елементів організаторської роботи режисера. Формування композиції кадру тісно пов'язане з розміщенням на площині фотографії предметів, фігур тощо. Кожний формат фотографії має свої властивості, від яких залежить і композиція кадру.

Зосередження головного об'єкта або об'єктів в одному кутку фотографії вимагає утворення рівноваги деталей, освітленням або кольоровими плямами. Кожна тема, сюжет диктують свій формат, який повинен підкреслювати, посилювати сприйняття зображення. Горизонтальний формат, наприклад, більше підкреслюватиме широчінь просторів пейзажу, а для зосередження уваги глядача на височині будівлі кращий є вертикальний формат. У всіх випадках слід пам'ятати, що зображення кожного об'єкта, предмета або фігури має бути виправдане. Фотографія не припускає первантаження кадру другорядними, зайвими деталями, з другого боку — пустота, не заповнена площа теж не бажана і може бути виправданою лише у виняткових випадках.

Перспективне скорочення зображених фігур або предметів, точка знімання не є самоціллю. Вони підсилюють сприймання образу, допомагають найкраще виявити характерні риси об'єкта. Творчий підхід до кожної фотографії забезпечує високу якість ілюстрацій.

«Методичні вказівки» до написання «Історії міст і сіл УРСР» досить детально перелічують теми фотографування, але, звичайно, не дають рецепта, як фотографувати. Вдумливий підхід до процесу фіксування подій, фактів повинен поєднуватися з художнім розв'язанням композиції фотоілюстрацій.

Побудова кадру вимагає уважного ставлення до авторського задуму та відповідного художнього оформлення. Кожна фотографія несе в художній формі певний ідейний зміст. Являючи собою органічну частину тексту нарису, вона повинна говорити сама за себе, не потребуючи довгих та складних підтекстовок. У цьому величезна пізнавальна цінність ілюстрації.

Г. П. КРИВДІН

НАШ КАЛЕНДАР

ДО 30-РІЧЧЯ АНТИФАШИСТСЬКИХ ВИСТУПІВ ТРУДЯЩИХ ЛЬВОВА

16 квітня ц. р. минуло 30 років з часу масових антифашистських виступів трудящих Львова, об'єднаних під керівництвом Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) в Народному фронті. Ці героїчні виступи, що переросли в барикадні бої, були яскравим свідченням революційності львівських робітників, їх мужності і рішучості в боротьбі проти класових ворогів.

У середині 30-х років становище трудящих Західної України, які перебували під гнітом буржуазно-поміщицької Польщі, було особливо тяжким. У 1935 р. польська промисловість давала продукції на 28% менше, ніж у 1928 р., і на 35% менше, ніж у 1913 р.¹ На західноукраїнських землях занепад промисловості був особливо великим. Після кризи 1929—1933 рр. тут різко зменшився видобуток нафти, майже повністю була паралізована металургійна промисловість. Різко зросла кількість безробітних серед робітників-будівельників, залізничників і т. п. У 1936 р. у Львові, за неповними даними міської управи, налічувалося 30 тис. безробітних². Тяжким було становище і західноукраїнського трудящого селянства, задавленого поміщицькою експлуатацією, непосильними податками, злиднями і голодом.

Після фашистського перевороту в Німеччині панівна кліка буржуазної Польщі посилила свій наступ проти революційного руху трудящих. Кількість в'язнів у польських тюрмах зросла відповідно з 29 796 у 1928 р. до 56 336 у 1936 р.³ За прикладом німецьких фашистів у Березі Картузькій в 1934 р. був створений концентраційний табір. За період з 1932 по 1934 рік у Польщі було арештовано 111 171 чол., вбито — 734, засуджено до смертної кари — 257⁴. Катування і вбивства революціонерів, масові розправи карателів над трудящими стали і в Західній Україні повсюдним явищем. Налякана зростанням революційного руху трудящих українська буржуазія та її націоналістичні партії вступили на шлях відкритого співробітництва з польським буржуазним урядом. Банди українських буржуазних націоналістів почали влаштовувати криваві розправи з прогресивними робітниками, селянами і політичними діячами. У 1935 р. польський сейм схвалив нову конституцію, яка позбавляла трудящих усіх політичних прав. Окупаційний терор проти національно-визвольного руху трудящих Західної України почав проявлятися в ще більш гострих формах. У цей же час уряд пілсудчиків, зраджуючи національні інтереси польського народу, став на шлях співробітництва з фашистською Німеччиною, яка вела підготовку до війни з СРСР.

Фашистський терор, антинародні дії кліки пілсудчиків посилювали наростання незадоволення і хвиль протесту серед широких мас. Перемога соціалізму в Радянському Союзі, завойована під керівництвом Комуністичної партії, яскраво продемонструвала перед трудящими Польщі, як і інших капіталістичних країн, торжество ідеології марксизму-ленінізму. З другого боку, вони бачили трагічну долю робітників у гітлерівській Німеччині. Все це мало вирішальний вплив на зростання антифашистського руху в ряді країн, в тому числі в Польщі і зокрема в Західній Україні. Історичні рішення VII конгресу Комінтерну, які узагальнили досвід боротьби світового комуністичного руху проти фашизму, та активна діяльність КПЗУ допомогли трудящим зрозуміти життєву необхідність єдиного робітничого фронту, згуртування всіх антифашистських сил в єдиному таборі. Боротьба західноукраїнських робітників стала більш організованою і цілеспрямованою. Комуністи зуміли добитись єдності дій різних робітничих організацій не лише в боротьбі за поліпшення економічного становища трудящих, але й у масових політичних кампаніях проти фашистської диктатури.

Робітники все більше зверталися до такої форми боротьби, як вуличні бої. Поліції дедалі важче було розправлятися з пролетарями. Уряд вирішив розгромити антифашистський рух трудящих з допомогою збройної сили. Першим вісником його кри-

¹ Б. Дудыкевич. Борьба Коммунистической партии за создание Народного антифашистского фронта. Автореферат опубликованных работ. Львов, 1957, стор. 6.

² Б. Дудыкевич. Під прапором Народного фронту, Львів, 1956, стор. 19.

³ Mały rocznik statystyczny, Warszawa, 1939, стор. 68.

⁴ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 139, оп. 9, спр. 1703, арк. 8.

вавих задумів був розстріл демонстрації краківських робітників 23 березня 1936 р. Трудячі Західної України відповіли на цей злочин масовими демонстраціями.

У квітні 1936 р. відбулися антифашистські виступи трудящих Львова — найбільш могутні в історії революційного руху Західної України. Вони були насамперед проявом непримирених суперечностей між робітниками та режимом фашистської диктатури.

14 квітня 1936 р. під час демонстрації безробітних Львова від поліцейських куль загинув Владислав Козак. На знак протесту проти цього злочину 16 квітня в місті почався загальний страйк, який охопив усі підприємства. Близько 100 тис. трудящих з червоними прапорами та вінками прийшли на похорони жертви фашистського терору. Демонстрацію, в якій брали участь робітники — комуністи, соціалісти, безпартійні, очолила міська організація КПЗУ. Всупереч забороні з боку властей траурна процесія рушила в сторону центра міста. Поліція заздалегідь підготувалася до кривавої розправи над трудящими. Вона відкрила вогонь з гвинтівок і кулеметів. Але робітники не розгубилися. Озброєні лише камінням та палицями вони змітали на своєму шляху одну за одною поліцейські застави. Десятки робітників загинули, сотні були поранені. В урядовому повідомленні говорилось лише про 14 вбитих, але комуністичні листівки, газети та брошури на підставі свідчень очевидців та учасників подій називали цифри в кілька раз більше⁵. Під час вуличних боїв у Львові з'явилися барикади. Поліція не в силі була розігнати всенародну демонстрацію, тим більше, що військові частини, які перебували в місті, виявились «ненадійними». Лише одержавши підкріплення з інших міст, вона зуміла навести «порядок». Кілька тисяч учасників демонстрації було заарештовано⁶. Але фашистський терор не міг придушити опору об'єднаних сил пролетаріату. Через два дні після розстрілу демонстрації Львів знову був охоплений загальним страйком⁷.

Героїчна боротьба львівських робітників викликала хвилю масових революційних виступів у Західній Україні і в усій Польщі. В багатьох містах і селах країни відбулись демонстрації протесту проти розстрілу пролетарів Львова. На їх підтримку виступили також трудячі Радянського Союзу і багатьох капіталістичних країн. Про боротьбу львівських робітників у ті дні багато писала радянська, а також зарубіжна комуністична преса. «Події у Львові означають дальше зростання політичної боротьби робітничого класу в Польщі,— відзначала газета «Правда»,— крик нужди, домагання роботи і хліба прозвучали 14 і 16 квітня на вулицях Львова. Польський фашизм намагався заглушити цей крик, ці домагання залпами»⁸. З приводу виступу трудящих Львова ЦК КПЗУ в своїй заяві підкреслив, що «робітники боронилися і щораз успішніше боронитимуться... Вони мусять покласти край системі масових вбивств робітників і селян, а члени комуністичної партії будуть в перших рядах робітників і селян, які борються»⁹.

Виступи трудящих Львова в квітні 1936 р. були яскравим торжеством ідей пролетарського інтернаціоналізму, бо під одним прапором боролися робітники різних національностей. Майже одночасні виступи пролетарів Кракова і Львова стали зокрема яскравим доказом дружби українського і польського народів у боротьбі проти спільного ворога — буржуазно-поміщицьких правлячих кіл Польщі.

Боротьба робітників Львова була проявом могутнього протесту трудящих Західної України проти фашистського терору. Вона дала поштовх до дальших класових битв і масових політичних виступів трудящих, сприяла піднесенню антифашистського руху в краї на новий, вищий ступінь.

Б. К. ДУДИКЕВИЧ

⁵ ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 1893, арк. 2.

⁶ Газ. «Правда», 22 квітня 1936 р.

⁷ Газ. «Правда», 22 квітня 1936 р.

⁸ Газ. «Правда», 19 квітня 1936 р.

⁹ ЛОДА, ф. 139, оп. 2, спр. 1893, арк. 2.

БОЄЦЬ ПАРТІЇ (до 90-річчя з дня народження Р. С. Землячки)

Все своє свідоме життя Розалія Самійлівна Землячка (Залкінд) віддала партії, боротьбі за перемогу соціалізму. Вона належить до славної когорти тих революціонерів, які разом з В. І. Леніном, під його безпосереднім керівництвом заклали фундамент партії нового типу, будували Радянську державу.

Життю і діяльності Р. С. Землячки присвячено кілька праць¹. Проте вони міс-

¹ А. Разумова и С. Арина. Розалія Самойловна Землячка. Славные большевички. М., 1958; Землячка Р. С. БСЭ, второе издание, т. 17, З. И. Перегудова. Л. Ф. Теплов. Всегда на посту, журн. «Вопросы истории КПСС», 1964, № 12 та ін.

тять мало матеріалів про перший період її революційної діяльності, тісно пов'язаний з Україною.

Р. С. Землячка народилась у Києві 13 квітня 1876 р. в родині, все молоде покоління якої брало участь у революційному русі. Закінчивши гімназію, Розалія Самійлівна для продовження навчання виїжджає у Францію, де встановлює зв'язки з французькими соціалістами. У 1898 р., повернувшись в Росію, працює у Київській соціал-демократичній організації. В 1899 р. заарештована і після півтора року тюремного ув'язнення відправлена в адміністративне заслання до Східного Сибіру. В 1902 р. Р. С. Землячка переїхала до Полтави, де проживала під гласним наглядом поліції. Роз'їзний агент «Искры» І. І. Радченко, перебувши в жовтні 1902 р. до Полтави, привіз їй з-за кордону розпорядження переїхати в Одесу як іскрівському агенту. В цей час стан в соціал-демократичній організації Одеси був дуже тяжкий. Крім комітету, в місті працювали «Південний революційний союз соціал-демократів» і група «Робоча воля». На чолі комітету стояли антиіскровці. В одному із своїх листів до редакції «Искры» Землячка так характеризувала комітет: «Недомислення та інертність тамтешньої публіки вражають. Живуть місцевими турботами. Бояться і не люблять загальних питань. Під час розмов про загальний план виявляють різкоє нерозуміння загальних завдань і страшну вертєсть»².

В. І. Ленін поставив перед іскрівцями (Д. І. Ульянов, К. О. Левицький, Р. С. Землячка) нелегке завдання: домогтися перемоги іскрівського напрямку й об'єднати всі соціал-демократичні групи в єдину централізовану організацію. Ціною великих зусиль Землячка ввійшла до складу комітету. Згодом туди вдалося ввести ще одного прихильника «Искры».

Іскрівці добились того, що наприкінці грудня 1902 р. «Південний революційний союз соціал-демократів» заявив про свій розпуск і про злиття з організацією «Искры». Секретар редакції «Искры» Н. К. Крупська писала 8 січня 1903 р. Р. С. Землячці й К. О. Левицькому. «Взагалі Ваш спосіб дій найраціональніший і ми маємо надію, що Вам незабаром вдасться прибрати до рук комітет і повести там свою лінію»³.

Боротьба за перемогу іскрівського напрямку в Одесі ускладнилася конфліктом між комітетом та агітаторськими зборами, які об'єднували низовий актив і працювали під керівництвом комітету. Агітаторські збори, підбурювані політично незрілими елементами, виявили недовіря комітету, що могло привести знову до розколу організації. І тут Землячка, керуючись наказом В. І. Леніна уникати розколу, зуміла провести гнучку тактику: іскрівці вийшли з комітету, де ще мали перевагу опортуністи, і в той же час виступили проти позиції агітаторських зборів. Завдяки цій тактиці іскрівці ще більше зміцнили зв'язки з робітниками. 2 лютого 1903 р. Землячка повідомляла за кордон: «Симпатії до «Искры» ростуть у різних колах»⁴. Наприкінці лютого іскрівці знову ввійшли до складу комітету, який підкорився їхнім вимогам.

Напередодні від'їзду з Одеси Р. С. Землячка, підсумовуючи свою роботу в місцевій соціал-демократичній організації, писала редакції «Искры»: «Днями я послала Вам повідомлення про визнання місцевим комітетом «Искру» керівним органом. Перемога далась важко, але коріння пушене глибоко»⁵. І це була правда. Одеський комітет РСДРП послав делегатів на II з'їзд партії іскрівців, після з'їзду без вагань став на бік більшовиків. Можна без перебільшення сказати, що ця позиція комітету була наслідком плідної роботи іскрівців, особливо Р. С. Землячки.

На початку квітня 1903 р. за дорученням Організаційного комітету по підготовці II з'їзду партії Р. С. Землячка переїхала до Катеринослава. Тут, напередодні з'їзду партії, стан у місцевій організації РСДРП був складний. Хоча на початку 1903 р. комітет перейшов до рук іскрівців, «робітничі центри» ще залишалися в «економістів». Спроба організаційної перебудови в березні зустріла шалений опір з боку опортуністів. Наприкінці березня Катеринославська організація РСДРП розкололася. Паралельно з діючим іскрівським комітетом «економісти» створили свій комітет. Вони захопили партійну нелегальну друкарню, перетягнули на свій бік значну частину робітників.

Р. С. Землячка приїхала до Катеринослава з паспортом учительки Зінаїди Треліної. Працювала в організації близько двох місяців, але й за цей короткий час, незважаючи на переслідування поліції, матеріальні труднощі, зуміла зробити багато. Вона веде жваву переписку з редакцією «Искры», Організаційним комітетом, докладає зусиль до посилення роботи іскрівського комітету. Комітет придбав нову друкарню, почав організовувати сходки робітників, на яких іскрівці викривали «економістів», їх розкольницьку діяльність. Напружена робота місцевих революційних соціал-демократів під керівництвом Землячки зміцнила іскрівські позиції в місті, про що 23 квітня

² Переписка В. І. Леніна і руковидимих їм заграничних партійних органів с соціал-демократическими організаціями України. (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964 (далі — Переписка В. І. Леніна...), стор. 282.

³ Переписка В. І. Леніна..., стор. 293.

⁴ Там же, стор. 320.

⁵ Там же, стор. 345.

Землячка писала Організаційному комітету: «Потроху з опозиції переходять до нас. Акуліна (друкарня.— М. Г.) діє. Першотравневі листки ОК розповсюджені вдало»⁶. В другій половині квітня Катеринославський комітет надіслав редакції «Искры» заяву про визнання «Искры» й «Зари» своїми керівними органами. У травні Розалія Самійлівна інформувала редакцію «Искры»: «Опозиція конає. Не сьогодні-завтра вона вся перейде на наш бік»⁷.

Але далі працювати в Катеринославі Землячка не змогла через переслідування охрانی. 15 травня вона писала: «Почуваю необхідність забиратися звідсіля якнайшкороше... бігаєш з ранку до ночі на очах у зграї»⁸.

Як досвідчений конспіратор Розалія Самійлівна зуміла уникнути арешту. Наприкінці травня вона виїздить за кордон, де за дорученням В. І. Леніна включається в підготовку до II з'їзду партії, в роботі якого брала участь як делегат від Одеської соціал-демократичної організації під псевдонімом «Осипов».

Після з'їзду вона веде непримиренну боротьбу з меншовиками. Восени 1903 р. Землячка була кооптована до Центрального Комітету. В умовах внутріпартійної кризи, створеної розкольніцькими діями меншовиків, В. І. Ленін вважав єдиним виходом для партії скликати III з'їзд, в підготовці якого бере участь і Розалія Самійлівна. Коли більшість членів Центрального Комітету стала на позицію примиренства щодо меншовиків, вона до кінця відстоює ленінську лінію.

В боротьбі за III з'їзд важливе значення мала Нарада 22-х більшовиків в Женеві (серпень 1904 р.), після закінчення якої Землячка поїхала в Росію для впровадження в життя її рішень. Боротьба з меншовиками і їхнім впливом на деякі місцеві комітети була дуже напруженою. І в цій боротьбі Землячка показала кипучу енергію, неабиякі організаційні здібності. У вересні 1904 р. вона знову приїжджає на Україну. В Одесі під її керівництвом проходить Південна партійна конференція, що підтримала вимогу про негайне скликання III з'їзду РСДРП. Згодом Розалія Самійлівна проводить ще дві обласні конференції більшовицьких комітетів (Кавказьку й Північну). В. І. Ленін дав високу оцінку роботі полум'яної більшовички 26 грудня 1904 р.: «Цими днями одержав також протоколи північної конференції. Ура! Ви працювали чудово...»⁹.

Р. С. Землячка — делегат III з'їзду партії від Петербурзької організації РСДРП.

В роки першої російської революції вона член, а потім секретар Московського комітету РСДРП, одна з активних учасниць грудневого збройного повстання 1905 р. в Москві. Неодноразово була заарештована. В 1909 р.— секретар Бакинської організації РСДРП. В 1915—1916 рр. входила до складу Московського обласного бюро ЦК партії. Після Лютневої революції — секретар Московського комітету більшовиків. В жовтні 1917 р. брала активну участь у збройному повстанні в Москві.

В період громадянської війни Розалія Самійлівна — на військово-політичній роботі в армії. Наприкінці листопада 1918 р. вона була призначена начальником політвідділу 8-ої, а потім 13-ої армій. Її величезна робота по зміцненню та зростанню боездатності радянських військ, які боролись проти Денікіна, сприяла визволенню України від білогвардійців. У 1921—1927 рр. Землячка знову на керівній партійній роботі. Згодом партія направляє її на роботу в органи партійно-державного контролю. Весь свій багатий досвід і організаторські здібності вона спрямовує на боротьбу за удосконалення державного апарату, проти бюрократизму. Після XVII з'їзду партії Розалія Самійлівна працювала членом комісії Радянського контролю, з 1939 р.— її головою. Одночасно до 1943 р. вона була заступником голови Ради Народних Комісарів СРСР.

На XVIII з'їзді її обирають членом ЦК ВКП(б). Землячка обиралась депутатом Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджена двома орденами Леніна та орденом Червоного Прапора.

Розалія Самійлівна померла у січні 1947 р. Все її героїчне життя було прикладом високого служіння народові, партії.

М. І. ГОРБУНОВА

⁶ Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов, К., 1950, стор. 40.

⁷ Переписка В. И. Ленина..., стор. 352.

⁸ История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889—1903, Екатеринослав, 1923, стор. 390.

⁹ В. И. Ленин. Твори, т. 34, стор. 240.

НЕЗЛАМНИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР (до 80-річчя з дня народження Ернста Тельмана)

Минає 80 років з дня народження Ернста Тельмана — видатного діяча міжнародного революційного руху, вождя Комуністичної партії Німеччини, незламного лєнінця, який все своє життя віддав боротьбі за визволення німецького народу від капіталістичного рабства, за вільну, демократичну Німеччину.

Ернст Тельман народився 16 квітня 1886 р. в м. Гамбурзі. Сім'я стала для нього і першою політичною школою: його батько, Йоган Тельман, член місцевої соціал-демократичної організації, зазнав переслідувань за свою революційну діяльність. Самостійне трудове життя Ернста Тельмана почалося дуже рано. Через нестатки, що панували в сім'ї, він 14-річним хлопцем подався за океан — до Сполучених Штатів Америки. Батракування на американській фермі дало йому перший досвід класової боротьби. «Я не шкодую, що здив до Америки,— розповідав Тельман пізніше,— що мені довелося знемагати від тяжкої праці, бо саме там я по-справжньому побачив, що таке експлуатація людини»¹.

Після повернення в 1902 р. на батьківщину Тельман працював чорноробом, портовим вантажником і тоді ж, 16-річним юнаком, розпочав свій революційний шлях, вступивши в соціал-демократичну партію і профспілку транспортників. З головою поринув він у партійну роботу, згуртовуючи навколо себе молодь, організуючи боротьбу за поліпшення умов праці. Невдовзі Тельмана було обрано в правління місцевої профспілки транспортних робітників.

Під час першої світової війни солдат-артилерист Тельман провадив серед солдат «невтомну нелегальну пропаганду проти імперіалістичної війни і за її революційне закінчення»². Він нещадно картав за зрадиство правоопоруністичних лідерів німецької соціал-демократії, які 4 серпня 1914 р. проголосували у рейхстазі за воєнні кредити. Тельман не розгубився в складній ситуації, виявивши цінні якості справжнього революціонера: вміння проаналізувати кожне явище і зробити висновки, якими б гіркими вони не були, щоб уникнути повторення подібних помилок у майбутньому.

Влітку 1917 р. Ернст Тельман вступив до Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини, а в 1919 р. вже очолив гамбурзьку організацію цієї партії. Він не тішив себе особливими ілюзіями щодо революційності НСДПН. Проте, оскільки в лавах «незалежників» перебувало багато його товаришів по класу, опозиційно настроєних до опортуністичного керівництва партії, Тельман вважав своїм революційним обов'язком бути разом з ними, щоб допомогти їм знайти своє місце в революційній боротьбі. І Тельман досяг свого: в 1920 р. він з 44 тисяч гамбурзьких робітників — незалежних соціал-демократів — привів за собою в ряди Комуністичної партії Німеччини 42 тисячі³.

Величезне значення для формування революційних поглядів Тельмана мала перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, яку він палко вітав. Великий Жовтень, що відкрив перед німецьким пролетаріатом широкі перспективи боротьби за своє визволення, став для Тельмана невичерпним джерелом багатющого досвіду революційної практики. Влітку 1921 р. в житті німецького революціонера сталася знаменна подія: в Москві, на III конгресі Комінтерну, куди Тельман приїхав у складі делегації комуністів Німеччини, він вперше зустрівся з В. І. Леніним. Ця зустріч справила на Тельмана незабутнє враження, дала йому насагу для дальшої політичної боротьби.

Повернувшись до Гамбурга, Тельман з новою силою виступає на захист інтересів робітничого класу, викриває злочинні задуми реваншистської німецької буржуазії. У відповідь на це реакція, на кривавому рахунку якої вже було вбивство Карла Лібкнехта, Розі Люксембург і тисяч кращих синів німецького пролетаріату, влаштувала замах на Тельмана, на щастя, невдалий. З особливою повнотою виявилися кращі риси Тельмана як справжнього вождя робітничого класу під час Гамбурзького повстання в жовтні 1923 р. Керовані ним робітники три дні мужньо боролися проти озброєного танками і броньовиками двадцятєро сильнішого ворога. Після поразки повстання Ернст Тельман пішов у підпілля і деякий час переховувався в квартирі свого бойового товариша Карла Бределя. Син його, Віллі Бредель, теж учасник Гамбурзького повстання, а згодом видатний німецький письменник, є автором ґрунтовної політичної біографії вождя німецького пролетаріату.

Своєю самовідною боротьбою проти реакції Тельман завоював визнання й авторитет серед трудящих мас. І цілком закономірним було обрання його в 1925 р. головою ЦК Компартії Німеччини. Спираючись на досвід Комуністичної партії Ра-

¹ І. Вестер-Тельман. Ернст Тельман. Спогади про мого батька, К., 1958, стор. 22.

² Журн. «Коммунистический Интернационал», 1936, № 7, стор. 67.

³ В. Бредель. Эрнст Тельман. Политическая биография, М., 1952, стор. 49.

дяньського Союзу, Тельман провів реорганізацію німецької компартії за виробничим принципом, що було значним кроком вперед на шляху перетворення її в справжній авангард трудящих Німеччини і сприяло подоланню опортуністичних ухилів всередині партії. Поряд з цим Ернст Тельман був організатором і беззмінним керівником масової бойової організації німецького пролетаріату — «Союзу червоних фронтників» («Рот Фронт»), створеної в 1924 р. Вже в 1928 р. загони червоних фронтників, які мали своїм завданням охороняти робітничі демонстрації, збори, мітинги від найманців реакції, нараховували понад 100 тис. чоловік. На чолі цих загонів Тельман з властивими йому сміливістю й відвагою брав участь у багатьох сутичках з фашистськими бандами. «Червоний генерал» Тельман, як називала його буржуазна преса, вже на перших виборах до рейхстагу в травні 1924 р. був обраний депутатом від Комуністичної партії. І з цієї трибуни він безстрашно викривав антинародне обличчя правлячих кіл капіталістичної Німеччини. Двічі — в 1925 і 1932 рр. — партія висувала кандидатуру Тельмана на президентських виборах, і, незважаючи на підступні дії реакції, поліцейську сваволю і терор, за Тельмана в перший раз голосували близько 2 млн. виборців, а другого разу — майже 5 млн. чоловік.

Невпинно зростає авторитет видатного керівника німецьких комуністів також у міжнародному робітничому русі. 1924 року його обрали кандидатом у члени Виконкому Комінтерну, а в 1928 р. — членом. На засіданнях Виконкому, на конгресах Комінтерну Тельман виступав пристрасним борцем за єдність робітничого руху, за чистоту лав комуністичних партій, проти війни, за міжнародну солідарність трудящих. У 1932 р. він нелегально перейшов французький кордон, щоб сказати пролетарям Парижа: «Наша боротьба, яку ми ведемо проти фашистської диктатури, разом з тим і ваша боротьба. Союз і солідарність між нами покладає і на вас, французькі друзі, велику історичну відповідальність»⁴.

Борючись за єдність робітничого руху, Тельман прагнув шляхом постійної виховної роботи вирвати кращу, здорову частину соціал-демократичної партії з-під згубного впливу її лідерів. Лише в єдності дій бачив Тельман запоруку перемог робітничого класу. І він умів знаходити платформу для спільних виступів комуністів, соціал-демократів і християнських соціалістів, як це було, наприклад, у 1925—1926 рр. під час виступу робітників проти виплати князям, що втекли з Німеччини, компенсації за їх маєтки.

Велику увагу приділяв Тельман політиці компартії в селянському питанні, що було особливо важливим, оскільки в КПП тривалий час недооцінювалася роль селянства як спільника пролетаріату. Тут Тельман показав себе зрілим марксистом-ленінцем. Висунута ним у 1931 р. програма допомоги селянам схилила на бік компартії симпатії бідняків і спричинилася до створення «Союзу трудящих землеробів» на чолі з комуністом, депутатом рейхстагу Пютцем. Ряд успішних виступів цього союзу проти високих податків і орендної плати показав, що комуністи Німеччини під керівництвом Тельмана зайняли правильну позицію щодо селян.

Тельман невтомно боровся проти найстрашнішої загрози, що насувалася на німецький народ, — фашистської диктатури, намагався, всупереч угодовській політиці соціал-демократичних лідерів, вивувати єдиний антифашистський фронт. Ставлячи питання руба: «Гітлер — це війна», виступаючи проти імперіалістичної агресії, спрямованої насамперед проти СРСР, Тельман попереджав німецький народ про безприкладну катастрофу, якою неминуче закінчаться авантюри фашизму, і підкреслював, що «ми можемо завоювати національну свободу народу без придушення інших народів. Вони, нацисти, — це партія реваншу, ми, комуністи, — партія миру»⁵.

Тельман до останнього подиху залишався вірним другом Радянського Союзу. Кожна поїздка в Країну Рад збагачувала його практичний і теоретичний досвід. Розповідаючи на багатолюдних мітингах про величні успіхи першої в світі соціалістичної держави, Тельман закликав усіма силами боронити СРСР. «Шлях робітничого класу і трудящих Радянського Союзу під керівництвом більшовиків — це шлях, який введе маси з капіталістичного рабства до сонячних вершин соціалістичного майбутнього», — говорив він⁶. Ще в роки громадянської війни, коли міжнародний імперіалізм розпочав інтервенцію проти молодого Республіки Рад, Тельман був одним з ініціаторів у Німеччині руху «Руки геть від Радянської Росії!» В гітлерівській катівні, де інколи він міг користуватись газетами, звичайно, фашистського толку, Тельман умів читати між рядків і на основі сухих статистичних даних роботи глибокі узагальнення. Про ці новини мужній борець писав з тюрми: «Я їх знаю з газет, і вони надають мені сили. Я бачу, що технічний прогрес в Радянському Союзі досяг за останній час величезних успіхів, незважаючи на всі труднощі»⁷. Характеризуючи загальний занепад капіталістичної економіки, Ернст Тельман зазначав: «Є країна, що являє собою славний виняток в

⁴ В. Бредель. Назв. праця, стор. 142.

⁵ Там же, стор. 143.

⁶ Там же, стор. 140.

⁷ Там же, стор. 170.

цілому світі,— це квітучий соціалістичний Радянський Союз»⁸. Коли ж гестапівці зловтішно повідомили свого в'язня про перші успіхи фашистської армії у війні проти СРСР, він кинув їм в обличчя полум'яні слова, сповнені непохитної впевненості у перемозі радянського народу над фашизмом.

Разом з радянськими народами радів Ернст Тельман успіхам нашої країни, сумував разом з ними в тяжку годину. Так, у дні скорботи з приводу смерті в 1925 р. видатного радянського полководця М. В. Фрунзе Тельман надіслав ЦК РКП(б) телеграму з виразом глибокого співчуття⁹. Радянські люди відповідали німецькому другові найщирішими почуттями. Десятки заводів, колгоспів, шкіл носять ім'я Тельмана. Він був обраний почесним аврорівцем командою уславленого крейсера і штурманом лінкора «Жовтнева революція»¹⁰. Колгоспники сільськогосподарської артілі ім. Тельмана Чистяківського району (Донбас) обрали німецького революціонера своїм почесним головою¹¹. Члени сільгоспартілі «КІМ» Ізюмського району ухвалили відрахувувати трудодні свого почесного голови Ернста Тельмана на користь МОПРу¹². Щирою друга радянських людей глибоко зворушували ці прояви всенародної любові. Коли під час пленуму Виконкому Комінтерну в 1926 р. червоноармійська делегація проголосила Тельмана почесним червоноармійцем, він схвилювано відповів: «Звання червоноармійця для мене найвища нагорода і честь. Я докладу всіх зусиль, щоб виконати свій обов'язок революційного солдата»¹³.

Тельман вимагав від усіх німецьких комуністів глибокого вивчення марксистсько-ленінської теорії в нерозривному зв'язку з практикою соціалістичного будівництва в СРСР, щоб творчо використати революційний досвід російських комуністів у конкретних умовах Німеччини. Наполегливе вивчення творів Маркса, Енгельса і Леніна, невпинне вдосконалення своїх знань у поєднанні з практикою революційної боротьби — все це зробило Тельмана видатним знавцем і теоретиком наукового соціалізму. Його доповіді, статті, виступи мають велике теоретичне і практичне значення не лише для німецького, а й для міжнародного комуністичного руху. Під керівництвом свого вождя КПН перетворилась на бойовий загін німецьких трудящих. «Товариш Тельман політично виховував комуністів мого покоління»¹⁴,— писав А. Абуш, нинішній заступник голови Ради міністрів НДР і член ЦК СЄПН.

До останнього подиху боровся Тельман проти фашизму: в катівнях гестапо, в моабітській, ганноверській і бауценській тюрмах, де він знемагав одинадцять з половиною років — з моменту арешту 3 березня 1933 р. до підлого вбивства 18 серпня 1944 р. Фашисти, яким Георгій Димитров завдав нищівної поразки на Лейпцігському процесі, не наважилися вступити у відкритий судовий двобій з Тельманом, бо вони переконалися в його незламній мужності, готовності і вмінні боротися до кінця. Жодні тортури не примусили Тельмана до зізнань, які могли б запламувати партію і дати фашистам матеріал для процесу проти нього як її керівника. «До мене було застосовано найжорстокіших методів примусу, які тільки можна собі уявити»,— писав Тельман в нелегальному листі¹⁵. Найтяжчим випробуванням для нього — політичного діяча, все життя нерозривно зв'язаного з масами,— була самотність, «Чотири голі стіни, сувора ізоляція, мертва тиша, духовні кайдани, німий тюремний світ для людини з творчим розумом, із знаннями і енергією — це могила живцем похованого»,— так змальовує сам Тельман в одному з листів трагізм свого становища¹⁶. Всі тортури він витримав з гордою гідністю революціонера. Коли після кількох років одиночного ув'язнення гестапівський урядовець запропонував Тельману написати брошуру з відмовою від своїх переконань, він відповів: «Цього ві від мене не дочекаєтесь, хоч би мені довелось тут сидіти, поки я не згнию»¹⁷. Арешт відірвав Тельмана від товаришів по партії. Але він був справжнім бійцем і боровся з фашизмом тією зброєю, яка ще залишалась в його руках. Крім великої кількості листів та записок, він залишив 34 зошити з нотатками, що становлять велику наукову цінність¹⁸.

Мужня поведінка Тельмана надихала борців антифашистського фронту. З його ім'ям йшли в атаку на полях Іспанії німецькі бійці міжнародного батальйону ім. Тельмана. В глибокому підпіллі жила й боролася Компартия Німеччини. Вимога

⁸ Цит. за газ. «Neues Deutschland», 16 квітня 1961 р.

⁹ Э. Тельман. Избранные статьи и речи, т. 1, М., 1957, стор. 220.

¹⁰ І. Вестер-Тельман. Назв. праця, стор. 23; Германин бессмертный сын. Воспоминания об Э. Тельмане, М., 1963, стор. 193.

¹¹ Газ. «Deutsche Zentral-Zeitung», 3 вересня 1935 р.

¹² Газ. «Deutsche Zentral-Zeitung», 17 вересня 1936 р.

¹³ М. Лясс. Эрнст Тельман, М., 1934, стор. 71.

¹⁴ Германин бессмертный сын, стор. 84.

¹⁵ В. Бредель. Назв. праця, стор. 197.

¹⁶ Германин бессмертный сын, стор. 409.

¹⁷ В. Бредель. Назв. праця, стор. 176.

¹⁸ Д. С. Давидович. Эрнст Тельман в застенках гестапо, журн. «Новая и новейшая история», 1965, № 2, стор. 68.

звільнити Тельмана стала одним з найважливіших лозунгів трудящих в їх боротьбі проти фашизму і війни. Так, газета західноукраїнських комуністів писала: «Вже 16 місяців перебуває Ернст Тельман в тюрмі. Його і інших борців може врятувати протест трудящих всього світу... До того протесту мусить приєднатися голос працюючих всіх західноукраїнських земель... Всі на боротьбу з ОУН-фашизмом! Всі на знищення загонів Гітлера на західноукраїнських землях!»¹⁹ З 12 до 15 червня 1934 р. відбулися страйки і демонстрації трудящих Закарпатської України, які вимагали негайно звільнити Тельмана. На ім'я німецького революціонера надходили сотні тисяч листів, телеграм, резолюцій протесту з усього світу, зокрема з Союзу РСР. Серед них — вітальна телеграма від зборів партійного активу м. Києва. «Волю Тельману!» — було написано на транспарантах, що їх несли трудящі столиці України, як і представники всіх народів Радянського Союзу, на першотравневій демонстрації 1936 р.²⁰

Масовий рух за визволення вождя німецьких трудящих, що розгорнувся в усіх країнах, перешкодив фашистам вбити Тельмана зразу ж після його арешту. Майже 12 років він був заложником нацистів. Коли ж Гітлер відчув наближення краху, він став знищувати своїх політичних ворогів, які ще залишались в його руках. Але авторитет Тельмана був таким великим, що навіть в умовах необмеженої кривавої диктатури гітлерівці не наважилися відкрито вбити його. Тому в серпні 1944 р. Тельмана потай перевезли до концтабору Бухенвальд, де його підступно застрелили. Щоб приховати сліди цього злочину, кати спалили труп Тельмана в топці крематорію. Так обірвалося славне життя великого німецького революціонера.

Трудящі всього світу шанують світле ім'я Ернста Тельмана. Справа, за яку він боровся і загинув, живе. Вона втілена в трудових буднях і досягненнях Німецької Демократичної Республіки, першої в історії німецького народу держави робітників і селян. Справу Тельмана продовжує Соціалістична Єдина Партія Німеччини.

В. О. ЛАЗНЯ

¹⁹ Газ. «Праця», 24 червня 1934 р.

²⁰ Газ. «Пролетарська правда», 4 і 5 травня 1936 р.

МАТЕ ЗАЛКА (до 70-річчя з дня народження)

У 1920 р. Мате Залка, заповнюючи послужний список в одній з військових частин Південного фронту, у графі про відпустки написав: «Без відпустки служу і відпустки до кінця світової революції не потребую»¹. Ці слова можна поставити епіграфом до всього життя видатного угорського письменника, бійця-інтернаціоналіста, його революційної та літературної діяльності, що так тісно переплелися з життям українського народу, українською літературою. І справді — ця героїчна людина не мала «відпустки» аж до своєї загибелі на полях Іспанії у боротьбі проти фашизму.

Народився Мате Залка² 23 квітня 1896 р. в угорському селі Матольч. Після закінчення початкової школи навчається в середній школі повітового містечка Матесалька, а потім у Сатмарському комерційному училищі. Перша світова війна 1914 р. втягує у свій вир і Мате Залку. Він мав безліч поранень, три медалі за хоробрість, а також бентежну душу, яку ятрило пекуче питання — кому потрібна ця кривава бійня? У 1916 р. поранений Мате Залка разом з тисячами інших солдатів і офіцерів австро-угорської армії потрапляє в російський полон під Луцьком, звільнитись від якого допоміг йому Великий Жовтень.

Жовтнева революція під керівництвом Комуністичної партії показала приклад, як потрібно діяти, щоб припинити війну і скинути ярмо буржуазії³, — писав згодом Мате Залка. З групою однодумців він організовує інтернаціональний загін, який борець з контрреволюцією на Далекому Сході і в Сибіру. В 1919 р. Мате Залка бере участь у виконанні складної й небезпечної операції: доставці в Москву ешелону з золотим запасом Радянської держави, за що Радянський уряд нагородив його почесною золотою зброєю.

У 1920 р. Мате Залка вступає до лав РКП(б). На різних командних посадах він хоробро б'ється проти білополяків і барона Врангеля. За штурм Перекопа його нагороджено орденом Бойового Червоного Прапора. Протягом 1921—1923 рр. Залка в складі військ ВЧК та ДПУ бере участь у ліквідації махновських і куркульських банд, працює інспектором стройових частин Московського військового округу. Роки після

¹ А. Кладт, В. Кондрат'єв. Братя по оружию, М., 1960, стор. 195.

² У свідоцтві про народження Мате Залки записані його справжнє ім'я та прізвище — Бела Франкль. Літературний псевдонім Мате Залка він узяв собі пізніше, у таборі для військовополонених.

³ А. Кладт, В. Кондрат'єв. Назв. праця, стор. 196.

закінчення громадянської війни були для нього періодом літературної, а також надзвичайно енергійної, напруженої громадської та господарської діяльності. «Я не тільки письменник, але й комунар» — писав він в автобіографії⁴.

З захопленням Мате Залка береться за виконання найрізноманітніших завдань, що їх висувало життя. Працює дипкур'єром і очолює щойно створений Театр революції, налагоджує комунальне господарство Наркомшляхів і веде організаційні справи ЛОЧАФу (Літературне об'єднання Червоної армії і флоту). На початку колективізації Мате Залка їде в Казахстан допомагати сільським комуністам перебудувати село. Повернувшись до Москви, стає членом бюро одного з райкомів столиці; він також член районної комісії червоних партизанів і сибірської партизанської групи «Єнісей», входить до редколегії журналу «Лочаф» (пізніше «Знамя»), редакційної ради видавництва «Федерация». Мате Залка бере активну участь у роботі земляцтва угорських інтернаціоналістів — учасників громадянської війни, очолюваного Бела Куном, Ференцом Мюнніхом, Лайошем Гавро, працює в угорській секції Московської асоціації пролетарських письменників (МАПП) і т. д.⁵

Починаючи з 1928 р. Мате Залка майже щоліта відпочивав з своєю сім'єю в с. Біликах на Полтавщині. «Україну Мате дуже любив, — пише його дружина Віра Іванівна Залка. — Вона нагадувала йому Угорщину. Подобалися йому безкраї степи, білі хати, місячні ночі і пісні, в яких він вбачав велику схожість з угорськими. Україна заспокоювала і запалювала його»⁶. Тут, на Полтавщині, Мате Залка створює свої оповідання, повісті, романи, глибше знайомиться з українським народом, його культурою, історією, фольклором, бере найдіяльнішу участь у справах артілі. Часто Мате Залка розповідав українським селянам про міжнародне становище, про життя селян у капіталістичних країнах, зокрема в його рідній Угорщині. «Дивлюся я на вас, добрі люди, — говорив він, — і згадую, як сімнадцять років тому сидів ось так само серед своїх співвітчизників... Угорські селяни були зовсім такі ж, як і ви. І подібно до вас любили працювати... Та ви однак зовсім інші... Ви вже прогнали поміщиків. Угорський селянин поглядає у ваш бік, хоче почути що-небудь про вас і від вас. Даремно намагаються заткнути йому вуха, правда проникає в Угорщину...»⁷

Дуже любив Мате Залка дітей. «Побачивши його, — пише Віра Залка, — діти бігли назустріч. Маленьких він підкидав, катав на спині, з старшими жартував, розповідав цікаві пригоди, розпитував про навчання. Діставав їм книжки, зошити і всія наділяв цукерками, що їх завжди багато носив у кишенях... У Біликах був піонерський табір. Піонери ходили на прогулянку повз наш будинок. Тут вони зупинялися, шкувалися уздовж паркану і тепло вітали свого Матвія Михайловича. Чудовими, теплими вечорами, коли молодь збиралась на вулицю, приходив і Мате Залка, разом з хлопцями й дівчатами співав українських пісень, навчав молодь угорських та італійських пісень»⁸.

Міцні узи дружби зв'язували Мате Залку з українськими радянськими письменниками. Як член Міжнародного бюро революційної літератури (МБРЛ) він бере участь у роботі його делегації, що наприкінці жовтня 1929 р. прибула до тодішньої столиці України Харкова. Мате Залка допомагав зарубіжним письменникам ознайомитися з досягненнями української пролетарської культури й встановити щільні братерські зв'язки з українськими письменниками. Делегація багато зробила для дальшого зміцнення зв'язку пролетарської літератури УРСР з прогресивною літературою Заходу.

В листопаді наступного 1930 р. Мате Залка — учасник конференції МБРЛ, що проходила в Харкові. В розмові з кореспондентом газети «Комуніст» він говорив: «Нині революційна література на Заході росте бурхливими темпами, що, звісно, пояснюється зростанням робітничого руху за кордоном. Саме тепер за доби найбільшого загострення класових суперечностей ідеологічний фронт, зокрема літературний, набуває великого значення...» Відповідаючи на питання, чому конференція скликана на Україні, Мате Залка сказав: «Звісно, це не випадково. Українська пролетарська література, так би мовити, — західне крило радянської літератури. Нарешті, за роки революції молода українська революційна література, і взагалі мистецтво й культура пролетарської України, мають величезні досягнення. Отже, бюро міжнародної пролетарської літератури відзначає успіхи молоді української революційної літератури тим, що влаштовує цей пленум у столиці України — Харкові»⁹.

⁴ М. Залка. Краткая автобиография, в зб. «Памяти Матэ Залки», М., 1938, стор. 6.

⁵ О. Россиянов. Матэ Залка. Критико-биографический очерк, М., 1964, стор. 107. Біографічні дані про Мате Залку див. також: Й. Крамов. Литературные портреты. Лариса Рейснер, Джон Рид, Воровский, Матэ Залка; Я. Гордон. Героическая жизнь Матэ Залка — генерала Лукача; Дело трудящихся всего мира; Матэ Залка. Био-библиографический указатель.

⁶ Віра Залка. Генерал Лукач, журн. «Дніпро», 1947, № 7, стор. 73.

⁷ Я. Гордон. Назв. праця, стор. 97.

⁸ Віра Залка. Назв. стаття, стор. 74, 75.

⁹ Газ. «Комуніст», 4 листопада 1930 р.

Палкі промови Мате Залки про партійність літератури, про високе покликання пролетарського письменника лунали і на засіданнях конференції, і серед робітничої молоді харківських підприємств, і на зустрічах з українськими письменниками. «Пам'ятаю,— згадує письменник Д. Вишневський,— його жваві бесіди з письменниками І. Микитенком, І. Куликом, М. Кулішем, Ю. Смоличем, Ю. Яновським та іншими. Він був незмінно уважний до своїх співбесідників, умів слухати, але й не скупився на слово-відповідь... Це була напрочуд цікава людина. Зустрівшись з ним бодай один раз, ви проймались до нього почуттям дружби. Він був невисокий на зріст, крутоплений, кременезний, з ясним обличчям, з якого, здавалося, ніколи не сходила привітна, добра усмішка»¹⁰.

У своїх спогадах про цю конференцію в Харкові письменник О. Ісбах пише: «Вперше ми почули на цій конференції марш веддінгського кварталу, написаний Еріхом Вайнертом і покладений на музику Гансом Ейслером. Вечорами після засідань ми ходили вулицями Харкова і наспівували слова цього маршу. І попереду всіх, голосно співаючи, крокував Мате Залка, і поряд нього, високий і худорлявий, шов німецький письменник Людвіг Ренн. Вони не знали ще тоді, обидва ці письменники, що доля з'єднає їх через кілька років на іспанських полях; що Мате Залка буде командиром Інтернаціональної бригади, а Людвіг Ренн — одним з найближчих його помічників»¹¹.

Твори Мате Залки часто видавалися українською мовою. Так, у 1930 р. вийшло п'ять збірок його оповідань і повістей, в наступному році — два оповідання, у 1933 та 1936 рр. — по одному. У багатьох творах письменника змальовано події на Україні в роки громадянської війни. В повісті «Генерал», наприклад, говориться про Харків тих років; оповідання «Яблука» і «Дівчата співають» — овіяні славою перекопських боїв проти чорного барона Врангеля; незакінчений роман «Комети повертаються» розповідає про допомогу інтернаціоналістів українським трудящим у їх боротьбі за Владу Рад. Угорський письменник Шандор Гергей, близький друг Мате Залки, писав: «Київ — це гостинне, красиве українське місто, змальоване в романі з такою теплотою і щирістю, що бачиш і чуєш мешканців української столиці, як вони оточують любов'ю інтернаціональні полки напередодні їхнього походу на захід...»¹² Учасі інтернаціоналістів у боротьбі за Радянську владу Мате Залка надавав дуже великого значення. У листі до Народного Комісаріату Оборони висував пропозицію про необхідність глибшого і повнішого висвітлення участі інтернаціоналістів у громадянській війні радянського народу. Про це ж писав він і М. Горькому в зв'язку з виданням багатотомної «Історії громадянської війни»¹³.

У травні 1936 р. Мате Залка, Шандор Гергей, Анатоль Гідаш разом з українськими письменниками зробили подорож на пароплаві по Дніпру. Зупиняючись у Черкасах, Дніпропетровську, Запоріжжі, Херсоні, виступали перед трудящими, відвідували фабрики і заводи, зустрічалися з робітничими колективами, піонерами, інтелігенцією. Мате Залка читав уривки з свого нового роману «Добердо», над закінченням якого саме тоді працював, згадував героїчний штурм Перекопу.

Тоді ж Мате Залка відвідав могилу Тараса Григоровича Шевченка. У книзі відвідувачів музею на Тарасовій горі за 1936 р. залишився запис, зроблений його рукою: «Я йду на світанку до Тараса Григоровича з очищеними від повсякденних турбот думками про літературу. Я йду до нього, щоб збагнути істинний смисл справжнього безсмертя Великого»¹⁴. Улюбленою піснею Мате Залки був «Заповіт» Великого Кобзаря. Неодноразово він висловлював свою палку любов до Т. Г. Шевченка, прагнення, щоб твори угорських поетів були перекладені на мову Тараса.

Розмовляючи з молодими українськими письменниками, Мате Залка говорив, звертаючись до Леоніда Первомайського: «Ви даєте Пушкіна, Шевченка, Шота Руставелі, Навої... А ми даємо Петефі. Ми маленький народ, але й у нас є великі люди. Угорською мовою говорить всього дев'ять — десять мільйонів людей, але... заради нього, заради Петефі слід вивчити угорську мову... Я бачу той час..., коли російські, українські, грузинські, узбецькі поети будуть працювати над перекладами угорських віршів. Усі народи усиновлять Петефі, ... він стане міжнародним поетом».

Влітку 1936 р. в Іспанії почався фашистський заколот. Коричневий звір випробував свої сили. Ніби передчуваючи далеку дорогу до цієї країни, Мате Залка напружено працював. Ю. Яновський та Ю. Смолич, які того передгрозового літа теж були в Біликах, розповідають про це останнє перебування Мате Залки на Україні перед поїздкою в Іспанію. «Останній раз я бачив Мате Залку в с. Біликах,— пише Ю. Яновський.— Він жив з дружиною і дочкою в хаті над Ворсклою, працював у маленькій кімнатці над романом «Добердо», який тоді ж і закінчив. Він носив великий солом'я-

¹⁰ Журн. «Прапор», 1960, № 1, стор. 96.

¹¹ Там же, стор. 94—96.

¹² Я. Гордон. Назв. праця, стор. 85.

¹³ Й. Крамов. Назв. праця, стор. 296.

¹⁴ О. Россианов. Назв. праця, стор. 175.

ний бриль, володів серцем усіх сусідських дітей, співав з ними українських пісень і запевняв нас, що Полтавщина нагадає йому рідну угорську пусту. Я сидів у нього в гостях, гортав рукопис «Добердо», слухав майстерні розповіді найскромнішого з скромних Мате Залки, домовлявся з ним про поїздки по Дніпру під Переволочну, в Лубни,— ці задуми ми незабаром і здійснили...»

Ю. Смолич згадує про перші враження, які справили на Залку події в Іспанії. «Одного разу я зайшов на пошту — на камені біля будинку пошти сидів Мате.— Чекаю газету,— відповів він на моє питання,— сьогодні запізнився поїзд на цілу годину!.. Він сказав це так, ніби чекав з поїздом найближчого друга. Але він чекав лише газету з останніми вістями про бої на Гвадалахарі. Потім він додав, ніби виправдовуючись: «Ворог наступає... Друзям важко»¹⁵.

15 жовтня Мате Залка виїхав до Іспанії. У листі він писав: «...Я їду на нові екзамени. Я повинен повторити пройдене вже раз. І не відчуваю хвилювання «перед невідомим». Я їду з величезною впевненістю про те, що буду корисним, і це робить мене інколи гордим, і від цього тепло, радісно і бойовий настрої на душі...» В Іспанію Мате Залка прибув на початку листопада, коли фашистські війська були на підступах до Мадріда.

Відразу ж він почав формувати загін захисників столиці з іспанських дружинників та іноземних добровольців. Вже через добу Мате Залка з своїм загоном зайняв оборону на р. Мансанарес. Так народилася друга (12-а) інтернаціональна бригада. Її командир Мате Залка, який прийняв ім'я генерала Пауля Лукача, понад півроку хоробро вів у бої за республіку інтернаціональні батальйони. Першу промову перед бійцями інтербригади генерал Лукач розпочав словами: «Товариші! Я буду говорити мовою Великої Жовтневої революції...»

Бригада спочатку складалася з трьох батальйонів — німецького, італійського та франко-бельгійського, але в ній були бійці 28 національностей, багато з яких вперше тримали в руках зброю. І все ж «чудо Мадріда», за висловом буржуазної преси, відбулося: ненавчені, різномовні, поспішно сформовані, порівняно нечисленні інтернаціональні бригади (11-а та 12-а) разом з іспанською народною міліцією дали відсіч фашистам, зупинивши їх на порозі столиці. Немала заслуга у цьому належала і генералу Лукачу.

Бригада генерала Лукача покрила себе невимрушою славою і в боях на Харамі, і під Гвадалахарою. Мате Залка веде величезну морально-виховну роботу, зміцнює високий антифашистський дух бійців-інтернаціоналістів. Цьому дуже сприяло створення окремих національних частин. Виникають німецькі, італійські, французькі, угорські, слов'янські підрозділи, які приймають імена своїх національних героїв та в'язнів фашистських катівень (батальйони Гарібальді, Домбровського, Анрі Барбюса, Георгія Димитрова, Тельмана, Чапаєва, роти Карла Лібкнехта, Тараса Шевченка, до якої входили українці, та ін.¹⁶). І в далекій Іспанії, ведучи запеклі бої з фашистами, Мате Залка не забував милої його серцю України, часто співав українських пісень. В одному з листів додому він писав, що Полтавщина — наймиліше місце для нього, з тугою згадував про зустрічі з Ю. Яновським та Ю. Смоличем.

11 червня 1937 р., об'їжджаючи позиції на фронті під Уескою, генерал Лукач був смертельно поранений. Орган ЦК КП Іспанії газета «Мундо Обреро» 15 червня 1937 р. писала: «Снаряд фашистської марки розбив серце нашого героя. Інтернаціональні бригади, брати з усього світу почесні іспанці — мають новий прапор, який вони високо віднесуть проти фашизму»¹⁷.

Ім'я талановитого письменника-революціонера Мате Залки — легендарного героя угорського, радянського та іспанського народів — стало символом міжнародної солідарності трудящих усього світу, символом пролетарської вірності інтернаціональному обов'язку.

І. М. КУЛІНИЧ

¹⁵ Я. Гордон. Назв. праця, стор. 119; И. Крамов. Назв. праця, стор. 321.

¹⁶ О. Россиянов. Назв. праця, стор. 221, 225, 227.

¹⁷ В. Залка. Назв. стаття, стор. 77.

ІЛАРІОН СЕМЕНОВИЧ СВЕНЦЬКИЙ (1876—1956)

7 квітня ц. р. минає 90 років з дня народження відомого українського філолога, мистецтвознавця і музеолога І. С. Свенціцького. Іларіон Семенович народився у містечку Буську Львівської області в сім'ї народного вчителя. Закінчив класичну гімназію, а потім математичний факультет Львівського університету. Будучи студентом, працював у Ставропільському музеї, що відіграло вирішальну роль у майбут-

ньому визначенні наукового профілю І. С. Свенціцького. Після закінчення університету він повністю віддається гуманітарним наукам. У 1899 р. Свенціцький як випускник Львівського університету їде до Петербурга. Тут на історико-філологічному факультеті університету слухає лекції з давньоруської мови та літератури, нової російської літератури, бере участь у семінарах під керівництвом І. О. Соболевського. Одночасно проходить курс історії стародавнього мистецтва в Археологічному інституті.

Повернувшись з Петербурга, Іларіон Семенович їде до Відня, де поглиблює свої лінгвістичні знання під керівництвом відомого славіста В. Ягича і тоді ж захищає дисертацію на здобуття ступеня доктора філософських наук, присвячену темі «Максим Грек і його значення для російської культури».

Формування світогляду І. С. Свенціцького припадає на час, коли серед інтелігенції в Галичині існували два табори — «народовців» і «москвофілів». Іларіон Семенович був прихильником другого табору, поділяючи лише частково його погляди. Він визнавав близькість українського і російського народів, з великою повагою ставився до багатой російської культури, але всупереч «чистокровним москвофілам» Свенціцький завжди щиро борювався за права українського народу, вільний розвиток національної культури, зокрема мови. Ці ідеї втілені в його науковій діяльності.

У 1902 — 1905 рр. І. С. Свенціцький видає у Львові російською мовою літературний і популярно-науковий журнал «Живая мысль», де друкує ряд статей, які тематично можна поділити на дві групи. По-перше, популяризація російської літератури в Галичині («Народний поэт Кольцов», «Н. А. Некрасов, поэт-гражданин», «Писатель-гражданин — Иван Сергеевич Тургенев», «Александр Николаевич Пыпин», «А. С. Грибоедов «Горе от ума», «Литературные заметки (Вяземский, Тютчев, Короленько) і т. д.). По-друге, статті на суспільно-політичні теми («Мысли о культурно-национальном единстве русского народа», «Наши культурные задачи», «Письмо к молодежи», «Итоги культурно-национальной жизни Галицкой Руси в 1903 г.», «Материалы к истории возрождения Галицкой Руси», «По поводу воссоединения левобережной Украины» і видані окремою книжкою «Материалы по истории возрождения Карпатской Руси», ч. 1 — 2).

Лейтмотивом цих розвідок є проблема культурних зв'язків Галичини і Закарпаття з Росією та стан культури у Галичині. У статті, присвяченій 250-річчю возз'єднання України з Росією, автор оцінює цю історичну подію, як закономірне явище, хоча звертає увагу на те, що в умовах царської Росії заборона української літератури наклала «важкі пута на самостійний розвиток країни». Дивлячись у майбутнє, автор зробив висновок, що «думка про остаточне об'єднання усіх частин «русской» землі є зовсім природним наслідком не тільки з культурно-національних, але також і з політико-економічних міркувань».

В «Итогах культурно-национальной жизни Галицкой Руси в 1903 г.» проаналізовано культурний стан галицького населення. Автор не тільки наводить жахливі факти (56% українського населення — неписьменні, 1062 села без початкових шкіл), але й намагається пояснити причини цього.

Усі загадані статті мають науково-популярний, просвітительський характер, дають уявлення про перший період творчого шляху І. С. Свенціцького.

Ряд праць вчений присвятив зовнішньому вигляду і палеографічним особливостям рукописів та стародруків Львівського Ставропігійського музею. Найважливіші з них це — «Церковно и русско-славянские рукописи публичной библиотеки Народного Дома во Львове» (1904), «Описание иноязычных и новейших карпаторусских рукописей библиотеки Народного Дома во Львове» (1905), «Опис рукописей Народного Дома з колекції Антона Петрушевича», ч. I — III (1906 — 1911), «Каталог книг церковно-славянской печати» (1908), «Опись музея Ставропигийского института во Львове» (1908), «Бучацьке євангеліє (палеографічний опис)» (1911).

У 1905 р. І. С. Свенціцький почав організовувати у Львові музей, який потім називався Національним (зараз Державний музей українського мистецтва). Збираючи експонати для нього, І. С. Свенціцький пішки пройшов майже всю Галичину. Він не тільки виявив цінні предмети матеріальної культури, а й вивчав мову і звичаї її творців. Вчений в цей період нагромадив матеріали для наступного, найплodотворнішого етапу своєї наукової діяльності, в якому поєднувалися історико-мовознавчі, мистецькі і фольклорні дослідження. Характерною особливістю наукової діяльності І. С. Свенціцького є історизм і надзвичайно вдале поєднання різних галузей гуманітарних наук. Завдяки своїй багатогранності І. С. Свенціцький вніс помітний вклад в українське мовознавство, літературознавство і етнографію, мистецтвознавство та музейну справу, палеографію, історію науки і культури.

Українське мовознавство у спадщині вченого представлено працями: «Слова, уживаные в Косовском и Коломыйском поветах» (1899), «Опыт сравнительного словаря русских говоров (Галицко-Бойковский говор)» (1900), «Бойківський говір села Бітля» (1913), «Основи науки про мову українську» (1917). Найважливіше значення мають «Нариси з історії української мови», що були синтезом усіх попередніх досліджень вченого над мовою давніх пам'яток українського письменства.

Літературознавство і етнографію Іларіон Семенович збагатив працями про виникнення та розвиток літературних і фольклорних сюжетів: «Архангелові вешання Марини» і «Благовіщенська містерія (Проба історії літературної теми)» (1907), «Похоронне голосіння і церковно-релігійна поезія (Студія над розвитком мотивів народної словесності)» (1910), «Образ міжнародного походу колядної словесності» (1925), «Різдво Христове в похід віків (історія літературної теми і форми, генеза колядки і шедрівки)» (1933). У праці «Русь і половці в староукраїнському письменстві» (1939) автор висловлює теоретичні міркування з приводу відображення історичного факту в художньому творі. Зокрема, він зазначає: «Письменник не може не реагувати по своєму на факти життя та в них відповідно до власних настроїв — дещо підкреслити одне, а друге підсилити незначним ретушем до ступеня документарності історичної фабули. Голий факт без зв'язку з потоком дій не є знов ніякою історією». Аналізуючи «Слово о полку Игореве», І. С. Свенціцький, послідовник вчення про спільність походження східнослов'янських народів, говорить: «Якби в майбутньому не розглядало «Слова», вага його появи буде завжди заключатися в тому, що до його появи матимуть три наслідники Київської Русі — Україна, Великорусь і Білорусь — свої вповні оправдані права».

У 1929 р. Іларіон Семенович представляв українську науку на першому з'їзді слов'янських філологів у Празі, де виступив з доповіддю «Спільні основи розвитку українського письменства і мистецтва». Така тема — не випадковість, а закономірний результат його наукової діяльності. І. С. Свенціцький як організатор музейної справи самовіддано колекціонує пам'ятки староукраїнського образотворчого мистецтва і пише про них наукові праці. Найважливіші з них «Галицько-руське церковне малярство XV—XVI ст.» (1914), «Іконопис Галицької України XV—XVI вв.» (1928), «Ікони Галицької України XV—XVI вв.» (1929). Досліджуючи мистецтво оформлення старої книги як одну з ділянок національної культури, Свенціцький створює працю «Прикраси галицьких рукописів XVI в.» Історії українського друкарства Іларіон Семенович присвятив книгу «Початки книгодрукування на землях України» (1924 р.). Автор коротко подав історію виникнення друкарства у Західній Європі та в слов'янських центрах цієї справи, зокрема у Галичині й на Волині. Проаналізувавши стародруки, І. С. Свенціцький зробив висновок, що книгодрукування у східних слов'ян за багатством тематики не відставало від західних зразків. В «Початках книгодрукування» автор приділяє увагу й економічним питанням, зв'язаним з друкарською справою.

Далеко не повний огляд друкованої спадщини українського вченого¹ не вичерпує не тільки усіх назв його праць, але й не дає задовільного уявлення про наукові інтереси вченого, які поширювалися також на питання міжслов'янських зв'язків, різні проблеми, зв'язані з розвитком староруського письменства. І. С. Свенціцький був організатором наукової роботи у Львові після воз'єднання західних областей України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. Іларіон Семенович керував Львівським відділом Інституту мовознавства АН УРСР ім. О. О. Потебні, пізніше — відділом мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР, протягом 12 років очолював кафедру слов'янської філології у Львівському державному університеті, до кінця 1952 р. працював директором Державного музею українського мистецтва. Видатний діяч української культури виховав цілу плеяду молодих науковців, яким намагався передати свої знання, вчив працювати для народу і любити його.

У. Я. ЄДЛІНСЬКА

¹ Див. «І. С. Свенціцький», бібліографічний покажчик, Вид-во АН УРСР, К., 1956.

М. М. КОВАЛЕВСЬКИЙ ТА УКРАЇНА

5 квітня 1966 р. минає 50 років з дня смерті визначного ліберально-буржуазного історика, етнографа і соціолога Максима Максимовича Ковалевського (1851—1916). Народився вчений у Харкові в сім'ї поміщика. Закінчивши з золотою медаллю гімназію, вступив на юридичний факультет Харківського університету. В студентські роки був близький до народницьких гуртків. На формування його наукових поглядів великий вплив мав історик міжнародного права Д. І. Каченовський. Серед учителів М. М. Ковалевського були також філософ К. К. Гаттембергер, славний філолог О. О. Потебня, історик права А. М. Стоянов¹.

Після закінчення університету Ковалевський був відряджений за кордон, де зібрав матеріали для кандидатської і докторської дисертацій. Повернувшись на батьківщину в 1877 р., став доцентом, а згодом професором Московського університету.

¹ Б. Г. Сафронів. М. М. Ковалевский как социолог, М., 1960, стор. 55, 58—59; Ковалевский М. М. (автобіографія), в кн. «Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской академии наук», т. 2, Пг., 1914, стор. 311, 315.

В цей час М. М. Ковалевський дослідив ряд питань з історії селянської громади, зібрав цінні матеріали про звичаєве право деяких народів Кавказу, видав монографію «Суспільний лад Англії в кінці середніх віків». Максим Максимович славився і як лектор. В університетських лекціях з державного права він порівнював конституційний лад капіталістичних країн з самодержавною дійсністю Росії не на користь останньої. В 1887 р. «вільнодумного» професора було звільнено за «негативне ставлення до російського державного ладу». Вчений виїхав за кордон, де близько 20 років читав курси лекцій в університетах Оксфорда, Стокгольма, Парижа, Брюсселя, Сан-Франціско, Чикаго. В ці роки він написав багатотомні праці: «Походження сучасної демократії» (5 томів), «Економічне зростання Європи до виникнення капіталістичного господарства» (7 томів у німецькому виданні), «Від прямого народоправства до представницького і від патріархальної монархії до парламентаризму» (3 т.). З 1905 р. Ковалевський постійно жив у Росії, був професором університету, політехнічного інституту і психоневрологічного інституту в Петербурзі. В політичних поглядах він еволюціонував вправо, виступаючи за конституційні реформи в умовах збереження монархії.

В своїх наукових працях М. М. Ковалевський виступав як типовий представник ліберально-буржуазної історіографії другої половини XIX ст.², часто займаючи хибні методологічні позиції. Однак у його конкретно-історичних працях знаходимо багатий фактичний матеріал, зокрема з питань економічної історії феодального суспільства, еволюції державного устрою і політичної думки в Західній Європі та США.

Під час перебування за кордоном М. М. Ковалевський близько познайомився з К. Марксом та Ф. Енгельсом. К. Маркс відносив його до числа своїх «наукових друзів». Ф. Енгельс неодноразово відзначав велике наукове значення досліджень Ковалевського з питань історії первісного суспільства, підкреслював його заслуги у вивченні ролі великої родини або патріархально-сімейної громади як форми розкладу роду.

У М. М. Ковалевського поряд з працями з історії західноєвропейських країн є дослідження з минулого України. З історією українських і суміжних земель пов'язане дослідження, здійснене на основі виявлених у Венеції архівних матеріалів — «О венецианской колонии Тана близ теперешнего Азова». У статті «Общинное землеуладение в Малороссии в XVIII в.»³ Ковалевський провів аналогію між соціально-економічним процесом у західноєвропейських країнах та на Україні. Він підкреслював, що характер земельних відносин визначався не вродженими особливостями тієї чи іншої національності, а ступенем її економічного розвитку. Говорячи про діюче на Україні право, дослідник підкреслював, що поряд з нормами Литовського статуту і магдебурзького права велику роль відігравало українське звичаєве право.

Питання про форми земельної власності на Україні вчений розглядає і в статті «Праця як джерело власності на землю в Малоросії і на Україні», опублікований 1891 р. у французькому журналі з історії права і вже наступного року перекладений на російську мову⁴.

М. М. Ковалевський брав участь в житті українських культурно-освітніх організацій. У 1907 р. його було обрано головою благодійного товариства ім. Шевченка, яке ставило своїм завданням допомогу уродженцям України, — студентам вищих шкіл тодішньої столиці Росії. В 1911 р. в період посилення реакції деяких видавців, а серед них і М. М. Ковалевського як голову товариства ім. Шевченка, було притягнуто до суду⁵. Судовий процес закінчився конфіскацією найбільш «крамольних» віршів.

В 1911 р. М. М. Ковалевський взяв активну участь у відзначенні шевченківських днів. Він виступив з доповіддю на урочистому засіданні, організованому в Петербурзі товариством ім. Шевченка та видавничим товариством спільно з літературним фондом, а також виголосив вступну промову на засіданні в Академії мистецтв. Зберігся рукопис написаної Ковалевським в 1911 р. статті «Шевченко»⁶, де проаналізовано значення творчості великого українського поета. «Найкращим пам'ятником багато-

² Див. П. Ф. Лаптіна. Історичні погляди М. М. Ковалевського, «Український історичний журнал», 1962, № 2, стор. 92—93.

³ «Юридический вестник», 1887, № 1. Основні спостереження Ковалевського з цього питання були повторені незабаром німецьким дослідником Кайслером (J. Keusler, Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland, Bd. 4, 1887).

⁴ М. Ковалевський. De l'appropriation du sol par le travail en Petite Russie et en Ukraine. «Nouvelle revue historique de droit français et étranger». 1891, N 4, p. 480—516. Рос. переклад: «Юридический вестник», 1892, № 4—5, стор. 5—35.

⁵ П. Смуток (псевдонім П. Я. Стебницького). М. М. Ковалевський и украинство. Журн. «Украинская жизнь», 1916, № 4, № 5, стор. 67.

⁶ Архів АН СРСР, ф. 103, оп. 1, спр. 480, арк. 1—53.

страждальному, народному і тому безсмертному поетові», на його думку, було б «створення народної школи на мові Шевченка там, де ще панує ця мова»⁷.

Напередодні першої світової війни постало питання про використання для випуску української енциклопедії грошей, що залишилися за заповітом М. Костомарова у розпорядженні Академії наук. Керівником редакційного комітету було обрано М. М. Ковалевського. На квартирі вченого відбулись і перші засідання ініціаторів та редакторів видання⁸. М. М. Ковалевський запросив для участі в енциклопедії визначних учених, домовився з товариством «Гранат» щодо технічної сторони видання⁹. Через різні труднощі організатори видання відмовились від словникової форми й вирішили підготувати систематизовану збірку енциклопедичних статей «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Окремі матеріали цього видання нерівноцінні за своїм науковим рівнем та ідейним спрямуванням. Зберіг наукову цінність другий том (Спб., 1916), для якого академік О. О. Шахматов підготував нарис з історії української мови. Для третього тома Ковалевський підготував розвідку «Происхождение старозанмочного землевладения в Слободской Украине». На жаль, третій (економіка) і четвертий томи (сучасне культурне та громадське життя України) не були опубліковані.

Восени 1915 р., під час розгулу чорносотенного терору, М. М. Ковалевський виступив проти урядових переслідувань української мови¹⁰. Хоч його виступам і властива класова і політична обмеженість, вони мали певне значення для викриття злочинної політики царського самодержавства.

В післявоєнні роки з'явились дослідження, присвячені окремим аспектам наукової діяльності М. М. Ковалевського. Українським радянським історикам, зокрема медієвістам, слід також ширше розгорнути вивчення творчої спадщини Максима Максимовича Ковалевського в усій її складності.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

ВІКТОР АНДРІЙОВИЧ ЖЕБОКРИЦЬКИЙ (до 60-річчя з дня народження)

2 травня 1966 р. минає 60 років доктору історичних наук професору Київського університету Віктору Андрійовичу Жебокрицькому — відомому радянському історично-балканісту, майстерному педагогу і вихователю студентської молоді.

Народився Віктор Андрійович в с. Чапаевка Таращанського району Київської області в родині селянина-бідняка. Злиднями, безпросвітною нуждою було оточене його дитинство. Тільки Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила перед 11-річним селянським хлопчиком шлях до світла і щастя.

Віктор Андрійович Жебокрицький йшов шляхом радянського народу. Він працював. Вчився. В 1931 р. закінчив робітфак і був прийнятий на історичний факультет Київського університету. Ще будучи студентом, він почав читати курс нової історії та історії СРСР у вечірніх вузах Києва. Після закінчення університету В. А. Жебокрицький продовжував навчання в аспірантурі. Кандидатська дисертація, яку він захистив у 1940 р., була присвячена викриттю хижацької суті політики імперіалістичної Німеччини на Балканах у 1912 р. Робота свідчила про неабиякі дослідницькі здібності молодого вченого.

У роки Великої Вітчизняної війни В. А. Жебокрицький, який добровольцем вступив у ряди захисників Батьківщини, брав участь у боях проти німецько-фашистських загарбників, працював викладачем у військово-учбових закладах.

У грудні 1945 р. Віктора Андрійовича відкликали з Радянської Армії, і з цього часу він беззмінно на викладачій роботі в Київському університеті. Очолюючи протягом кількох років кафедру нової і новітньої історії та історії міжнародних відносин, працюючи доцентом, а згодом професором, він не шкодує сил для підготовки та виховання кваліфікованих кадрів істориків. В. А. Жебокрицький читає курс нової історії, ряд спецкурсів, веде семінарські заняття. Глибокі за змістом, майстерні за формою, лекції Віктора Андрійовича завжди викликають великий інтерес студентів і справляють незабутнє враження. Під його керівництвом написані сотні дипломних та курсових

⁷ А. В. Қолъцов. Материалы о Т. Г. Шевченко в Архиве Академии наук СССР. В кн.: Исследования по отечественному источниковедению. Сборник статей, посвященных 25-летию профессора С. Н. Валка. М., 1964, стор. 272.

⁸ П. С. Уток. Назв. праця, стор. 68.

⁹ Товариство «Гранат» було фактичним видавцем, але на самій книзі це не було вказано, оскільки видавництво не хотіло компрометувати себе в очах влади.

¹⁰ М. Ковалевський. Нужна любовь к отечеству, «Биржевые ведомости», № 15041, 15 серпня 1915 р.

робіт. За успішну довголітню роботу в університеті Президія Верховної Ради СРСР в 1953 р. нагородила В. А. Жебокрицького орденом «Знак пошани».

У 1948—1951 рр. Віктор Андрійович викладав історію міжнародних відносин у Вищій партійній школі при ЦК КП України, а з 1949 р. по 1953 р. — і в заочній Вищій партійній школі при ЦК КПРС.

Поряд з педагогічною діяльністю В. А. Жебокрицький провадить великі наукові дослідження. Протягом 1947—1955 рр. він сполучав викладацьку роботу в університеті з роботою старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР.

Ще в 1939 р. з'явилися перші наукові публікації В. А. Жебокрицького в галузі вітчизняної та зарубіжної історії. Розквіт його наукової творчості припадає на післявоєнні роки. Цей період розкриває багатогранність і майстерність Віктора Андрійовича як вченого-історика. Ним опубліковано понад 100 наукових і науково-популярних праць. В них знаходять відбиток найважливіші проблеми міжнародного робітничого і комуністичного руху, питання інтернаціоналізму і дружби народів.

Центральне місце в дослідженнях В. А. Жебокрицького займають питання історії балканських народів. У виданнях Київського університету, Інституту історії АН УРСР, в радянських та болгарських історичних журналах опубліковані його статті, присвячені внутрішній та зовнішньо-політичній історії Болгарії, дружбі російського й болгарського народів. В. А. Жебокрицький є одним з авторів «Історії Болгарії», виданої Інститутом слов'янознавства АН СРСР. В останні роки вийшли з друку фундаментальні монографії В. А. Жебокрицького «Болгарія напередодні Балканських війн 1912—1913 рр.» та «Болгарія в період Балканських війн 1912—1913 рр.». У 1962 р. за праці про Болгарію напередодні і в період Балканських війн 1912—1913 рр. В. А. Жебокрицькому був присуджений вчений ступінь доктора історичних наук.

В. А. Жебокрицький приділяє велику увагу розвитку слов'янознавства на Україні. Він керівник республіканської секції балканістики, незмінний учасник республіканських та всесоюзних славістичних конференцій. Під його керівництвом та за його участю написаний перший на Україні вузівський підручник з історії південних і західних слов'ян. Спеціаліст великої ерудиції, ентузіаст-дослідник, В. А. Жебокрицький підтримує творчі наукові зв'язки з багатьма істориками Болгарії. Він обраний членом правління Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби. За визначний внесок у розробку проблем історії Болгарії, у розвиток радянсько-болгарської дружби та співробітництва В. А. Жебокрицький в 1963 р. був нагороджений урядом Болгарської Народної Республіки «Орденем Кирила і Мефодія» І ступеня.

В. А. Жебокрицький є членом всесоюзної Наукової ради з проблеми «Історія зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин», членом редколегії «Українського історичного журналу», заступником голови Президії науково-методичної ради і головою правління Товариства «Знання» Київського університету.

Цінною рисою багатогранної науково-педагогічної діяльності Віктора Андрійовича є постійна увага до молоді, яка виявляє інтерес і нахил до наукової роботи. Виключно вимогливий до себе, В. А. Жебокрицький ставить високі вимоги і перед своїми учнями, залишаючись в той же час чуйним і уважним вихователем. Він підготував 15 кандидатів історичних наук, які працюють тепер у вузах республіки, в Інституті історії АН УРСР та в інших установах. Серед його учнів вже є доктори наук.

Виключна сумлінність, глибока принциповість, чуйність і тактовність характеризують цю енергійну в роботі і скромну в житті людину. Віктор Андрійович користується великою повагою як серед студентської молоді, так і серед науковців.

Своє 60-річчя В. А. Жебокрицький зустрічає в розквіті творчих сил. Широ вітаючи ювіляра, побажаємо йому міцного здоров'я, успішного здійснення творчих задумів і багатьох років плідотворної праці на благо радянської науки.

Ю. О. БОЄВ, А. Ф. КІЗЧЕНКО, І. А. ПЕТЕРС

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ В. А. ЖЕБОКРИЦЬКОГО *

Паризька Комуна, журн. «Вісник АН УРСР», 1948, № 3.

Дипломатия империалистической Германии в связи с возникновением Балканской войны 1912 г., Исторический сборник, изд. КГУ, № 2, 1949.

О. В. Суворов — великий российский полководец, К., 1950. 32 с. Великий російський полководець, журн. «Вісник АН УРСР», 1950, № 5.

Сун Ят-сен, журн. «Сучасне і майбутнє», 1950, № 3.

Імпериалісти США наступають на Латинську Америку, журн. «Сучасне і майбутнє», 1950, № 9.

Під знаком дружби і творчого співробітництва, журн. «Сучасне і майбутнє», 1950, № 12.

* До списку не включено ряд публікацій, зокрема газетних.

До 80-річчя Паризької Комуні, журн. «Вісник АН УРСР», 1951, № 3. З історії виникнення Балканської війни 1912 р., Наукові записки Інституту історії України, т. 4, К., 1952.

Неудачное пособие, журн. «Вопросы истории», 1952, № 4 (співавтор).

Роль Росії у визволенні Болгарії з-під турецького іга, К., 1953. З історії виникнення Балканської війни 1912 р. (Утворення Балканського союзу), Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 5, К., 1953.

Міжнародне становище напередодні визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, Наукові записки, т. XII, вид-во КДУ, 1954.

Первая Балканская война, в кн.: История Болгарии, т. 1, М., 1954 (співавтор).

Деякі питання історії південних слов'ян в творчості І. Франка, Наукові записки, т. XV, вип. VIII, вид-во КДУ, 1956.

Рец.: Български патриарх Кирил. Съпротивата срещу Берлинския договор. Кресненското въстание. София, изд. на Българската академия на науките, 1955,— журн. «Вопросы истории», 1957, № 9.

Рец.: Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн, Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 10,— «Український історичний журнал» (далі — УІЖ), 1957, № 3 (співавтор).

Економічне становище Болгарії напередодні Балканських війн 1912—1913 рр., Вісник Київського університету, № 1, вип. I, 1958.

Методика проведення лабораторних та семінарських занять, Праці і матеріали науково-методичної Ради, вип. III—IV, вид-во КДУ, 1958.

Внутрішнє становище Болгарії після Балканських воєн, УІЖ, 1958, № 1.

Рец.: Корисна праця німецького історика, УІЖ, 1958, № 5 (співавтор).

Рец.: Октябрьская революция и зарубежные славянские народы. Сборник статей, М., 1957,— журн. «Новая и новейшая история», 1958, № 6 (співавтор).

Народна республіка Болгарія, К., 1959, 39 с.

Історія Київського університету (Розділ «Університет в 1933—1941 рр.»), вид-во КДУ, 1959.

Післямова і коментарі до книги Д. Габе «Мовчазні герої», К., Дитвидав УРСР, 1959.

Рец.: История южных и западных славян. Учебник для госуниверситетов, М., 1957,— УІЖ, 1959, № 4 (співавтор).

У т. 1 УРЕ статті про Антанту, Балканські війни 1912—1913 рр., Бебеля А., Бернштейна Е., Бісмарка О., Благоєва Д.

Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг., К., 1960, 251 с.

У т. 2 УРЕ: Болгарія (розділ — «Історія»), Віденський конгрес.

У т. 3 УРЕ статті про Гарібальді Д., Гарібальдійські бригади, Гереро і готтентотів повстання, Гізо Ф., Горчакова О. М.

Болгария во время Балканских войн 1912—1913 гг., К., 1961, 300 с.

У т. 4 УРЕ статті: Димитров Г., Дрейфуса справа.

У т. 5 УРЕ статті про Жірондистів, Іпсіланті.

У т. 6 УРЕ статті про Італо-турецьку війну 1911—1912 рр., Кавура К. Б. Из историята на руско-българските отношения по време на Първата балканска война (1912—1913 г.), журн. «Исторически преглед», 1962, № 3 (співавтор).

Рец.: Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Т. 1. Освободительная борьба южных славян и Россия, 1875—1877 гг., М., 1961,— УІЖ, 1962, № 2.

Рец.: Балканската война 1912—1913 г. София, 1961,— УІЖ, 1962, № 5.

У т. 7 УРЕ: Конвент національний, Континентальна блокада, Кримська війна 1853—1856 рр., Кючук-Кайнарджійський мирний договір, Лавісс Е.

У т. 8 УРЕ статті: Лібкнехт В., Ліонські повстання, Мадзіні Д., Матъез А.

У т. 9 УРЕ: Меттерніх К., Мініх Б., Натан Ж.

У т. 10 УРЕ: Німеччина (розділ «Історія»), Олар Ф., Ордін-Нашокін О. Л., Пангерманський союз.

У т. 12 УРЕ статті: Радянська зовнішня політика (співавтор), Радянсько-болгарський договір 1948, Рамбо А., Рапалльський договір, Рейхштадтська угода, Рисорджименто, Робесп'єр М., Російсько-іранські війни 19 століття.

Туреччина в першу світову війну, УІЖ, 1964, № 6.

Рец.: История Югославии, тт. I—II, М., 1963,— журн. «Новая и новейшая история», 1964, № 1 (співавтор).

Рец.: Д. Косев, Хр. Христов, Д. Ангелов. Кратка история на България, София, 1962,— УІЖ, 1964, № 3 (співавтор).

Французька буржуазна революція кінця 18 століття, УРЕ, т. 15.

Рец.: В. С. Коваль. Они хотели украсть у нас победу. Очерки внешней политики США во второй мировой войне (1939—VI. 1943), К., 1964,— УІЖ, 1965, № 8 (співавтор).

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ. В. І. ЛЕНІН
І КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО
НА УКРАЇНІ (1917—1920),
вид-во «Наукова думка», 1965, с. 197

Цінне дослідження — саме так можна характеризувати книгу С. К. Гутянского, що її випустило наприкінці минулого року видавництво «Наукова думка». Щоправда, у читача така надто категорична і висока оцінка рецензованої монографії може мимоволі викликати заперечення — чи не забагато, мовляв, було у нас протягом останнього десятиріччя різних «цінних» праць — наукових, художніх, які роками «прикрашали» книжкові полиці. І хоч як не розписували в анотаціях їх якості видавці, чимала частина таких праць не викликала захоплення у читачів.

Головна вада таких книжок — відсутність, інколи майже цілковита, авторської думки, справді глибокого аналізу фактів і явищ. Зібрані до купи численні факти, втиснуті в рамки розділів, параграфів, підібрані відповідні місця в творах класиків марксизму-ленінізму і розкладені по полицях, аби хоч зовні підходили до аналізованого фактичного матеріалу — ось і готова книга. А там ще «підшліфують» редактори, коректори, причепурять гарненькою анотацією — тоді і вибагливий читач не встоїть, спокуситься, купить такий «твір», а потім пошепки або голосно лятиме і автора, і видавця. Навіщо ж, мовляв, народні гроші переводите?!

Було так? — Було!!! І нерідко, дадасте ви. Може подекуди і тепер ще таке трапляється. То ж, пильнуй, читачу!

Чим же, скажете ви, цінна книжка (сама книжка, адже це не товстенький, в 40—50 аркушів том, а всього-навсього монографія в 11 аркушів) С. К. Гутянского? Насамперед, його, авторською, свіжою думкою, глибиною справжнього дослідження. Це не безсистемна низка цифр, подій, хоч їх тут і чимало, а стрункий ряд ретельно добраних, глибоко і широко проаналізованих фактів. І всюди — авторські, на наш погляд, вірні, міркування, цілком обгрунтовані висновки. І це тим більше цінно, що тема, якій присвячена рецензована книжка, дуже слабо досліджена в радянській історичній науці.

С. К. Гутянский узив на себе нелегке, дуже складне і відповідальне завдання: показати В. І. Леніна не тільки як основоположника нової, соціалістичної культури трудового народу всієї нашої країни.

В. І. Ленін стояв біля колиски української радянської культури, соціалістичної за змістом, національної за формою. Саме йому серед усіх найвидатніших партійних і державних керівників, діячів культури молоді Радянської України належала найбільша роль у становленні нової культури українського народу, в її успішному всебічному розвитку в найтяжчі перші роки існування влади Рад. Це автор доводить переконливо без будь-якого перебільшення.

І при всьому цьому — нічого не приховує — ні прикрих помилок окремих керівників партійних і радянських працівників на Україні, які недооцінювали виняткову важливість національного моменту в культурному будівництві, порушували вказівки В. І. Леніна і рішення партії з національного питання, чим об'єктивно завдавали шкоди справі боротьби мас проти об'єктивних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції; не приховує він, здавалося б, нездоланих труднощів, в умовах яких розгорталася культурне будівництво на Україні. Розруха, голод, епідемії та ще й ворожа діяльність буржуазних націоналістів... І ось за цих умов В. І. Ленін вважає за краще потрібне невідкладне здійснення права трудящих України учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам відтиснути українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас¹.

Ці ленінські настанови послідовно впроваджуються в життя в державному і культурному будівництві в Українській РСР.

Неоціненний вклад В. І. Леніна в розвиток нової системи освіти, в створення і розвиток єдиної трудової політехнічної школи як в РРФСР, так і на Україні. Це також доведено в книзі С. К. Гутянского.

Широко висвітлює автор діяльність трудящих мас України — головних творців нової, соціалістичної культури, розкриває роль діячів комуністичної партії і Радянської держави в розвитку української радянської культури.

Приємно відзначити, що і стиль викладу, і мова книги позбавлені шаблону, який в недалекому минулому був властивий багатьом нашим науковим дослідженням, в

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141—142.

тому числі і з питань культури, і іноді примушував думати про невисокий культурний рівень окремих авторів.

Щоправда, і в цій книзі вибагливий читач напевно помітить окремі речення, слова, які можуть викликати бажання дещо їх ще відредагувати: проте, це, може, «недогледіли» редактори видавництва. Є і окремі висновки — сугобо авторські, які можна заперечувати. Однак усе це — на розгляд читачів, вони самі розберуться і напевно простять авторові ті неістотні й нечисленні недоліки, які, як нам здається, не знижують цінності праці.

Читачі, мабуть, помітять і те, що ця невелика книжка є фактично першою в укра-

їнській історіографії працею, що виходить до знаменної події — 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Перша і хороша праця, яка кладе добрий початок у справі підготовки українських істориків до ювілею великого Леніна. Можна сподіватися, що з наближенням самого ювілею таких книг виходитиме дедалі більше (адже тепер їх готується чимало в самому лише Інституті історії АН УРСР) і не просто книг, присвячених цій тематиці, а справді високоякісних в найширшому розумінні цього слова праць, гідних бути оціненими як подарунок до славного сторіччя В. І. Леніна.

М. М. ФРОЛКІН

**А. МИТЮКОВ. РАБОЧИЙ КЛАСС
УКРАИНЫ В БОРЬБЕ ЗА РАЗВИТИЕ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ (1956—1961 гг.),
изд-во «Наукова думка», К., 1965.**

Досліджуючи основні закономірності економічного, політичного і культурного розвитку соціалізму та переростання його в комунізм, історики все більшу увагу приділяють аналізу і узагальненню історичних процесів, що відбуваються у нашому суспільстві в останні роки. Зокрема, важливе значення має всебічне й глибоке вивчення і теоретичне узагальнення діяльності радянського робітничого класу — найбільш передової, організованої сили радянського суспільства.

Монографія О. Г. Митюкова присвячена робітничому класу Української РСР, його ролі в розвитку промисловості в період між XX і XXII з'їздами КПРС. Широко показана участь робітників в управлінні виробництвом й прискоренні темпів науково-технічного прогресу.

В книзі автор широко використав поточні архіви обласних, міських, районних і первинних партійних організацій, Української республіканської Ради професійних спілок, раднаргоспів, підприємств та інших державних і громадських організацій. Діяльність робітничого класу показана на матеріалах Харківської, Донецької, Луганської, Запорізької, Дніпропетровської, Львівської, Одеської, Миколаївської та інших областей.

Питання, які досліджуються, розглядаються в динаміці, аналіз подій, явищ, а також висновки зроблені автором за матеріалами й узагальнюючими цифровими даними, які відображують характер суспільних процесів.

Цінним в праці є критичний підхід до досліджуваних явищ. Показуючи на конкретних фактах широку участь робітників в управлінні виробництвом, в удосконаленні технології і організації праці, автор викриває й недоліки в роботі профспілкових і інших громадських організацій на підприємствах та подає конкретні пропозиції по їх усуненню.

На нашу думку, вдалою є структура праці. Як позитивну рису також слід відзначити наявність історіографічного огляду друкованої літератури.

Заслугує схвалення введення розділу про розвиток промисловості і зміни в складі робітничого класу, що знайомить читача з основними подіями висвітлюваного періоду. Прагнення автора дослідити закономірності змін у складі робітничого класу промисловості в цілому, а також провідних його загонів — те цінне і нове, що вносить ця праця в історичну літературу. Вдало поєднуються аналіз змін у складі робітників з характеристикою промислового розвитку в республіці. Та не можна погодитись з автором, що перша і головна особливість змін у складі робітничого класу в досліджуваній період, це — випереджаючі темпи зростання чисельності робітників відносно всього промислово-виробничого персоналу. В 1957—1961 рр. динаміка цього процесу зменшується, а в 1960 і 1961 рр. різниці в темпах зростання промислово-виробничого персоналу і робітників практично немає¹.

Зміни в складі робітничого класу в 1957—1961 рр. краще простежити не в цілому, а поділивши його на три групи — високої кваліфікації, середньої і некваліфікованих робітників. Підвищення рівня автоматизації і механізації виробничих процесів обумовлює зростання питомої ваги перших двох категорій за рахунок скорочення групи малокваліфікованих робітників.

О. Г. Митюков в своїй роботі твердить, що кількісні зміни в робітничому класі промисловості є показником збільшення частки працівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва. Можна з цим погодитись, коли мова йде про зростання питомої ваги працівників промисловості. Але що стосується населення, зайнятого в сфері матеріального виробництва і у невиробничих галузях, то в 1959, 1960 і

¹ Народне господарство Української РСР в 1963 році, К., 1964, стор. 47, Українська РСР в цифрах в 1964 році, К., 1965, стор. 32.

1961 рр. перерозподіл відбувався в напрямку збільшення питомої ваги працівників невиробничих ділянок².

За даними автора книги, в 1957 р. у машинобудуванні і металообробці працювало 20,9% всіх робітників промисловості, в паливній — 20,9%. Однак є інші офіційні цифри, які говорять про те, що в згаданих галузях працювало відповідно 27,3% і 17%³. Автор повинен був би це узгодити.

Не можна погодитись з висновком і про те, що загальноосвітній рівень робітників провідних галузей промисловості України з 1939 по 1959 рр. підвищився у середньому в 6 раз, а гірників — у 8 раз. Дані, на які посилається автор, свідчать лише про зростання у згаданих категоріях кількості осіб з вищою і середньою освітою⁴.

Докладно висвітлена активна участь робітничого класу в громадському житті підприємств. Показуючи творчий підхід робітників до розв'язання виробничих завдань, О. Г. Мітюков особливу увагу приділяє діяльності виробничих нарад, які на підставі рішень грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС перетворювались в постійно діючі органи участі робітничого класу в управлінні промисловістю.

Значне місце в дослідженні відводиться боротьбі робітничого класу за прискорення технічного прогресу, розглядаються нові громадські форми організації цієї справи, а саме: бригади і комісії сприяння технічному прогресу, громадські конструкторські бюро, групи економічного аналізу тощо. На підставі переконливих фактів О. Г. Мітюков доводить, що в Радянському Союзі громадські конструкторські бюро вперше виникли на підприємствах м. Харкова — на заводі транспортного машинобудування ім. Малишева і 1-й панчішній фабриці, а не на Уралвагонзаводі та Уралмашзаводі, як вважають деякі автори.

Аналізуючи участь робітників у прискоренні науково-технічного прогресу, автор показує роботу первинних організацій по розгортанню винахідництва і раціоналізаторства, діяльність обласних рад і республіканської ради ВТВР щодо поширення і впровадження кращих пропозицій у виробництво. В книзі звернуто увагу на те, що в досліджуваний період у нашій республіці кожного року не впроваджувалось своєчасно у виробництво 70—80 тис. прийнятих пропозицій, які могли б дати значну економію коштів, сировини, поліпшення якості продукції. Цим самим народному господарству були нанесені невинуваті збитки. Цікавий і змістовний розділ, при-

свячений цим питанням, дещо виграв би, коли б автор докладніше висвітлив такий момент, як підвищення культурно-технічного рівня робітників, що є однією з основних передумов прискорення технічного прогресу.

Характеризуючи участь трудящих у винахідництві і раціоналізаторстві, крім даних Української республіканської Ради профспілок та Всесоюзного Товариства винахідників і раціоналізаторів, слід було б згадати і про цифри, які подаються у статистичних щорічниках⁵.

Великий інтерес викликає розділ про поширення соціалістичного змагання на підприємствах Української РСР після XX з'їзду КПРС. В ньому розповідається про нові сторони змагання, що охоплює не тільки виробничу діяльність, а й вимагає підвищення комуністичної свідомості, загальноосвітнього рівня, виховання рис, властивих людині комуністичного суспільства. В монографії широко розглядається діяльність первинних партійних і громадських організацій, ідейно-виховна і організаторська робота ЦК КП України, обкомів, міськкомів і райкомів партії по підтримці і поширенню нової форми змагання.

На підставі вивчення матеріалів про рух за комуністичну працю автор пропонує поділити його розвиток на два етапи. Перший — від зародження цього руху (жовтень 1958 р.) до Всесоюзної наради передовиків змагання бригад і ударників комуністичної праці (травень 1960 р.). Другий етап — з часу Всесоюзної наради до XXII з'їзду КПРС. Поділяючи точку зору О. Г. Мітюкова, з свого боку додамо, що до квітня—травня 1960 р. змагання досягло такого рівня, що більшість працівників передових підприємств України успішно боролася за почесне звання бригади, цеху, дільниці, ударника комуністичної праці. Наприкінці 1959 р. і на початку 1960 р. вже цілі колективи починають змагатися за це звання, що й можна охарактеризувати, як другий, якісно вищий етап руху за комуністичну працю.

Зроблені зауваження і побажання, частина яких носить дискусійний характер, ні в якому разі не знижують наукового і практичного значення монографії.

Науковий аналіз діяльності робітничого класу в сучасний період, послідовний, цікавий і доступний виклад, корисні рекомендації, безумовно, привернуть увагу науковців, партійних, державних, господарських працівників і широкі кола громадськості нашої республіки до книги О. Г. Мітюкова.

В. О. РОМАНЦОВ, Р. А. ХУДЯК

² Народне господарство Української РСР в 1963 році, стор. 457.

³ Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник, 1957 рік, К., 1958, стор. 8.

⁴ Народне господарство Української РСР, К., 1962, стор. 13.

⁵ Народне господарство Української РСР в 1963 році, стор. 34.

ІСТОРІЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

УКРАЇНСЬКОЇ РСР. 1917—1937 рр.

Збірник документів і матеріалів у трьох томах, т. 2. Редакційна колегія:

І. Х. Ганжа, Л. В. Гусева, І. Л. Шерман, вид-во «Наукова думка», К., 1965, 840 с.

Вийшов з друку другий том тритомного видання збірника документів і матеріалів з історії колективізації в УРСР. Книга підготовлена Інститутом історії Академії наук УРСР і Центральним державним архівом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Упорядники: І. Х. Ганжа, О. О. Кривошеєва, Г. М. Михайличенко, Н. І. Ткач, Є. П. Шатоліна, І. Л. Шерман.

До другого тома ввійшли документи і матеріали, що висвітлюють колгоспне будівництво на Україні з кінця 1927 р. до кінця 1932 р., — період, яскравий за масштабами руху народних мас, багатогранністю процесів політичного і соціально-економічного розвитку села, коли була здійснена суцільна колективізація сільського господарства УРСР і куркульство ліквідовано як клас. На Україні, як і в інших республіках Радянського Союзу, це означало справжню революцію в соціально-економічних відносинах, у всьому укладі одноосібного дрібногосподарного сільського господарства. Цей досвід Радянського Союзу має всесвітньо-історичне значення. Його широко застосовують країни соціалістичного табору. На ньому вчать ся колоніальні народи, які нещодавно визволилися з капіталістичного рабства. Великі соціалістичні перетворення в сільському господарстві СРСР викликають інтерес і в усіх трудящих капіталістичних країн. Тому видання документів і матеріалів з історії колективізації сільського господарства Української РСР є актуальним і важливим завданням істориків-археографів.

Необхідне воно й тому, що дослідники досі не мали фундаментального джерела з цієї проблеми. Більше того, якщо в 1927—1929 рр. регулярно друкувались зведення по сільському господарству (Статистичний щорічник «Україна»), то в роки здійснення суцільної колективізації публікація їх припинилась. Лише в 1935 р. вийшов статистичний довідник «УРСР в цифрах», в якому було вміщено деякі, далеко не повні відомості по сільському господарству за період 1930—1935 рр. Велике значення для дослідників має збірник документів «Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства (1927—1935 гг.)», підготовлений Інститутом історії АН СРСР і виданий у 1957 р. Останнім часом вийшли видання з історії колгоспного будівництва по окремих областях України, зокрема три випуски збірника «З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на

Херсонщині (1918—1941 рр.)». Але це лише початок великої і вкрай необхідної археографічної роботи в даній галузі.

Створення широкої археографічної бази для досліджень з історії колективізації сільського господарства Української РСР почалось з 1962 р., коли було опубліковано перший том збірника документів і матеріалів з цієї проблеми. Виданням другого тома упорядники і редакційна колегія продовжують велику і дуже потрібну роботу. У збірнику вміщено 229 документів і матеріалів, переважна більшість яких публікується вперше. Відповідно до існуючої періодизації історії колективізації сільського господарства цей том має такі розділи: «Безпосередня підготовка суцільної колективізації сільського господарства УРСР (кінець 1927 — жовтень 1929 рр.)»; «Здійснення суцільної колективізації сільського господарства УРСР (листопад 1929 — липень 1931 рр.)»; «Завершення суцільної колективізації. Боротьба за організаційно-господарське зміцнення колгоспів України (серпень 1931—1932 рр.)».

Майже третю частину збірника становлять документи, що відбивають політику й заходи Комуністичної партії і Радянського уряду по підготовці умов та здійсненню суцільної колективізації, ліквідації куркульства як класу та організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Це резолюції і постанови з'їздів і конференцій ВКП(б) і КП(б)У, Пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, всеукраїнських з'їздів Рад, сесій ВУЦВКУ, постанови й циркулярні листи ВУЦВКУ, РНК УРСР, інструкції, листи, положення Української економічної наради, Укрколгоспцентру, Укррепоцентру, правління «Сільського господаря» та інших державних і кооперативних органів. Вміщено також ухвали II Всеукраїнського з'їзду колгоспів, всеукраїнських нарад голів окружних колгоспзілок, Зразковий статут сільгоспартії тощо. У всіх трьох розділах подаються місцеві документи й матеріали з питань колективізації і проведення сільськогосподарських кампаній, в тому числі рішення партійних, радянських, земельних, колгоспних органів, резолюції і постанови місцевих з'їздів, конференцій та нарад колгоспів, комітетів незаможних селян, зборів колгоспників, колгоспників, членів КНС, наймитів. Серед документів значне місце займають зведення, звіти, огляди і доповіді Наркомзему УРСР, Укрколгоспцентру, окружних і районних виконавчих комітетів про хід масової колективізації, про заходи по організаційно-господарському зміцненню колгоспів.

У першому з другим розділах найбільш широко представлені джерела, що дають уявлення про організацію колгоспів та динаміку колгоспного руху в окремих районах і в цілому по Україні. Проте стан завершення колективізації на кінець п'ятирічки по окремих районах України в документах збірника не відбито. Багато документів першого розділу свідчать про

державну допомогу селянству в справі колективізації: надання кредиту, організацію землевпорядження, створення спеціального фонду для допомоги колгоспам, передачі сільськогосподарським колективам земель, будівель і реманенту та іншого державного майна, масову організацію прокатних пунктів, машинно-тракторних станцій тощо.

У збірнику яскраво відображено підтримку, яку робітничий клас подавав селянству в колгоспному будівництві, боротьбі з куркульством. Упорядникам пощастило виявити багато матеріалів про класову боротьбу на селі, про організацію і хід соціалістичного змагання, допомогу радгоспів і МТС селянам.

У першому і другому розділах є документи, які дають можливість по-новому висвітлити питання про початок боротьби з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі. Як відомо, ще недавно це зв'язували з появою статті Й. В. Сталіна «Запаморочення від успіхів». Але документи № 63 і № 65 збірника свідчать, що ЦК КП(б)У і Наркомзем УРСР ще в жовтні—грудні 1929 р. у своїх листах до окружних і районних партійних організацій, до земельних органів відзначали факти порушення добровільного принципу вступу селян до колгоспів і категорично вимагали відмовитися від шкідливих адміністративних методів у прискоренні темпів колективізації. В збірнику вдало висвітлено боротьбу з викривленням партійної лінії в колгоспному русі, показано значення постанов партії і уряду про підйом для колгоспів, а також інших заходів, спрямованих на зміцнення колгоспного ладу.

Внаслідок обмеженого обсягу збірника в документах гірше відбито роль сільськогосподарської кооперації у будівництві колгоспів, недостатньо вміщено матеріалів про контракцію і допомогу старих, зміцнених колективів одноосібним селянським господарствам. На підставі наведених відомостей про матеріально-технічну озброєність сільського господарства УРСР не можна дослідити, на яку базу спиралось сільське господарство під час переходу до суцільної колективізації.

Великий інтерес викликають документи другого розділу збірника. Вони становлять більшу частину тома (119 документів і матеріалів) і дають задовільне уявлення про хід суцільної колективізації на Україні з кінця 1929 р. по липень 1931 р. Динаміка колгоспного руху висвітлюється, головним чином, в інформаційних зведеннях і оглядах Наркомзему УРСР і Укрколгоспцентру. На жаль, таких документів за період з 10 вересня 1930 р. по 31 січня 1931 р. і за весь 1932 рік у збірнику немає. Відомості Укрколгоспцентру на січень 1932 р. (док. № 208) лише заплюгують справу, бо тут на 1 січня 1930 р. подаються різні дані про кількість колгоспів, число об'єднаних селянських госпо-

дарств і усупільнену земельну площу. Упорядники зауважують: «Так в документах», але це не допомагає читачеві.

Як і в попередньому розділі, досить повно показано класову боротьбу на селі, участь комітетів незможних селян у колективізації і розкуркульованні глитаїв. Ряд документів (№№ 117, 118, 119, 165 та інші) характеризує зростання руху бідняцько-середняцьких мас за ліквідацію куркульських господарств. Але матеріалів, які б ілюстрували саме розкуркулєння, мало. Зокрема не показано, що існували три категорії куркульських господарств і Радянська влада неоднаково підходила до цих груп при ліквідації куркульства як класу. Переважну більшість куркулів після вилучення у них основних засобів виробництва не висилали у віддалені райони СРСР, а залишали на старому місці, виділивши їм земельні ділянки поза колгоспними масивами.

У другому розділі широко представлені також документи про шефську допомогу селу колективів промислових підприємств і транспорту, про навчання і роботу двадцятип'ятитисячників.

Упорядники приділили велику увагу відтворенню внутрішнього життя колгоспів, їх економічного стану, зокрема показали діяльність Бессарабської комуні ім. Котовського та інших передових господарств, що зуміли налагодити виробництво і домогтися високих показників. Ряд документів (№№ 134, 152, 157, 173, 176) свідчать, що ще в ході суцільної колективізації партійні і державні органи постійно займалися питанням організації праці, розподілу продукції в колгоспах, підготовки кадрів, залучення жінок-колгоспниць як до суцільного виробництва, так і до управління господарством.

Проте упорядники збірника не змогли висвітлити ряд важливих питань. Дуже мало наведено документів про створення матеріально-технічної бази сільського господарства, майже нема матеріалів про будівництво і роботу МТС в цей період, слабо показано роль Рад на селі, стан і діяльність низової ланки партійної організації. Не можна було також обмежитися лише двома-трьома документами про боротьбу за врожайність, валові збори хліба в колгоспах і одноосібних господарствах, товарність, планування хлібозаготівель і їх виконання в цілому по Україні. Адже це головні питання, тісно зв'язані з усім процесом соціалістичного перетворення сільського господарства, і без їх висвітлення історія колективізації буде неповною, збідненою. Наявність цих значних прогалин у збірнику дає повну підставу твердити, що період соціалістичної перебудови сільського господарства (1927—1932 рр.) треба було б подати в двох окремих томах.

Документи і матеріали третього розділу збірника дають уявлення про боротьбу партії і уряду за організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Це, насамперед,

налагоджування праці і розподілу продуктів у колгоспах, запровадження відрядності, створення постійних виробничих бригад, підготовка та перепідготовка керівних і рядових колгоспних кадрів, робота з активом, даліше усуспільнення засобів виробництва, зокрема в колгоспному тваринництві. Читач знайде в цій частині збірника важливі документи і матеріали про культурно-освітню роботу на селі, про недоліки і труднощі в колгоспному будівництві. Велику цінність для вивчення процесу боротьби за організаційно-господарське зміцнення колгоспів становлять доповіді й акти обстежень комісіями Наркоматів робітничо-селянської інспекції СРСР і УРСР як окремих колгоспів, так і цілих областей України (див. док. №№ 220, 227).

Вміщений у третьому розділі документ № 224 про самовідданий патріотичний вчинок колгоспника П. Ткаченка яскраво свідчить про те, що в результаті здійснення ленінських ідей з'явилась на селі нова людина, людина соціалістичного суспільства. Бажано було б, щоб це зростання комуністичної свідомості колгоспного селянства

відбилось у збірнику в більшій кількості документів.

Розділ вдало завершується витягом з доповіді голови РНК УРСР В. Я. Чубаря на V сесії ВУЦВКу в лютому 1933 р., в якій підводяться підсумки виконання плану першої п'ятирічки. За своїм археографічним оформленням том заслугоує повного схвалення. До збірника додано близько 100 приміток, підготовка яких вимагала від упорядників копіткої дослідницької роботи. Другий том, як і перший, має іменний та географічний покажчик. На жаль, в іменному покажчику є чимало прізвиськ без ініціалів. Технічне виконання видання, незважаючи на окремі недоліки, цілком задовільне.

Таким чином, рецензована праця як за своїм змістом, так і оформленням залишає цілком позитивне враження. Хочеться побажати упорядникам і редакційній колегії, щоб вони з таким же успіхом підготували і видали останній, третій том цього документального збірника.

І. І. СЛИНЬКО

*Є. М. ГАЛУШКО. НАРИСИ ІСТОРІЇ
КПЗУ (1918—1928),*

*вид-во Львівського університету, Львів,
1965, 263 с.*

Видавництво Львівського університету ім. Ів. Франка опублікувало монографію Є. М. Галушка «Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр.». Це перша книга, в якій систематично викладена історія КПЗУ від виникнення партії в 1919 р. до 1928 р. включно. Автор ґрунтовно, на великому фактичному матеріалі, аналізує рішення з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПЗУ, показує керівництво партії діяльністю низових партійних організацій, а також робітничим, селянським та національно-визвольним рухом, масовими організаціями трудящих.

Червоною ниткою через усю книгу проходить думка про те, що КПЗУ ставила своїм головним завданням боротьбу за возз'єднання західноукраїнських земель, захоплених буржуазно-поміщицькою Польщею, з Радянською Україною. При цьому, вірна принципам пролетарського інтернаціоналізму, КПЗУ розглядала возз'єднання не як сепаратну дію західноукраїнських трудящих, а як результат спільної революційної боротьби народних мас всієї польської держави. На численних прикладах автор показує постановку питання про возз'єднання на з'їздах і конференціях партії, практичне проведення цього лозунга в ході революційних подій, а також виступи проти антимарксистських перекручень цієї ідеї так званими «саботажистами». В книзі висвітлено й боротьбу партії

проти намагань Зінов'єва добитись зняття проголошеного лозунга як фактора керівництва революційно-визвольним рухом трудящих.

Заслугою автора є те, що він показує діяльність КПЗУ в тісному зв'язку з історією Компартії України. Питання про зв'язок КПЗУ і КП(б)У до цього часу ще мало досліджене в радянській історіографії. В своїй монографії Є. М. Галушко переконливо доводить, що будучи автономною організацією КПП, Компартія Західної України розглядала себе як складову частину загальноукраїнського комуністичного руху і своїм керівником вважала ЦК КП(б)У. Так, в постанові Пленуму ЦК КПГ від 11 серпня 1920 р. говорилося: «Не передірюючи державних взаємовідносин Галичини і України, ЦК КПГ констатує свою фактичну підлеглість в ідейному і організаційному відношенні ЦК КП(б)У» (стор. 51—52).

Цим пояснюється увага, яку приділяє автор аналізу великої і різносторонньої роботи КПЗУ по пропаганді в масах трудящих Західної України успіхів соціалістичного будівництва в УРСР. Широко показано в монографії боротьбу партії проти всіх ворогів єдності українського народу, проти тих, що, як підкреслювалося в резолюції III з'їзду КПЗУ, намагались «посяяти серед трудящих мас неохоту та недовіря до пролетаріату СРСР і УРСР, який буде новий соціалістичний лад» (стор. 248). В книзі наведені також численні факти боротьби КПЗУ з підготовкою імперіалістами нової світової війни, спрямованої проти першої в світі держави робітників і селян.

Серед проблем, висвітлених автором, заслуговує на увагу відсіч партії українському буржуазному націоналізму та його ідеології. На великому матеріалі в книзі показано, що з перших кроків діяльності КПЗУ ставила своїм завданням виховувати трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму, ведучи боротьбу проти пропаганди національної обмеженості і національної винятковості, яку в своїх класових цілях намагалась використати українська буржуазія для ослаблення революційного руху трудящих. Становить інтерес виданий влітку 1921 р. маніфест ЦК КПСГ «До українських робітників і селянської бідноти», в якому гостро викривалися петлюрівці, націонал-демократи, радикали, клерикали та інші вороги трудящих. «Не числіть на чужою допомогу і ласку з неба Анганти, а куйте кріси осторожно і пригтовляйтесь до рішучого бою, — говорилось у маніфесті, — у нас є справні і щирі союзники — це Радянська Україна і Радянська Росія. Там є наші приятелі, котрі в рішучий момент придуть нам з поміччю. Але і тут у нас маємо прекрасних союзників з організованих у професійні спілки робітників, як польських і єврейських, так і інших, що солідарно готують разом з нами рішучий удар по своїх і наших панах». «Єдиний вихід для нас — це соціалістична революція, це рішуча боротьба за перехід влади в наші руки — руки робітництва і бідного селянства» (стор. 86).

Після фашистського перевороту 1926 р. у Польщі КПЗУ широко викривала урядовство українських націоналістів з підсудчиною. Резолюція VII конференції КПЗУ (квітень 1927 р.) закликала: «Фашистсько-ундівсько-петлюрівській клеветі, травлі УРСР треба в нашій повсякденній роботі (агітації і пропаганді) протиставляти своє правильне пояснення тієї гігантської творчої роботи, яку здійснюють трудящі Радянської України під керівництвом КП(б)У як в економічній, так і в культурній сферах» (стор. 221—222). Боротьба КПЗУ проти буржуазного націоналізму — одна з яскравих сторінок героїчної історії партії, її досвід і понині є разючою зброєю у боротьбі з націоналістичною агентурою сучасного монополістичного капіталу, з націоналістичними прислужниками антикомунізму.

Автор робить, на наш погляд, вдалу спробу об'єктивно висвітлити складні події внутріпартійного життя КПЗУ в 1921—1923 і в 1927—1928 рр., які привели до внутрішньої кризи і до розколу в партії. Автор оцінює цю кризу в КПЗУ як вираз неантагоністичних суперечностей, що виникають в процесі розвитку комуністичних партій і вимагають тактовного й уважного підходу до їх подолання. Порушення лєнінських норм партійного життя приводить до розладу партійної роботи, ослаблення керівництва революційним рухом. В умовах культу особи воно спричинялося до

усунення з провідних постів досвідчених і загартованих в боротьбі партійних керівників, які згодом стали жертвами безпідставних репресій. У монографії робиться спроба відновити добре ім'я і честь ряду визначних діячів КПЗУ — Василькова, Туряньського, Максимовича та інших і показати їх роль у керівництві партією.

У книзі широко показано інтернаціоналізм у діяльності КПЗУ, який виявлявся в інтернаціональному складі самої партії, спільності революційних дій польських і українських комуністів у рядах КПЗУ і КПП, а також у боротьбі проти націоналізму всіх мастей. Співробітництво польських і західноукраїнських комуністів у роки антифашистської боротьби стало джерелом нерушимої дружби двох братніх народів і в сучасних умовах будівництва соціалізму та комунізму в країнах соціалістичного табору.

Автор розповідає про видатну роль В. І. Леніна в керівництві західноукраїнським комуністичним рухом. Матеріали про діяльність вождя світового пролетаріату подані по-новому, на широкому фоні систематичного викладу історії партії.

До позитивних моментів, які характеризують книгу, слід віднести порівняно широкий показ керівництва діяльністю КПЗУ з боку Комінтерну. Автор особливо підкреслює значення постанови V конгресу Комінтерну з українського питання, спрямованої на дальше зміцнення КПЗУ.

Звичайно, відмічені вище позитивні сторони монографії не означають, що в ній немає хиб і недоліків. Можна сперечатись з автором відносно правильності назви книги. Адже він не обмежується лише розглядом ідеологічної та організаційної роботи, яка займає головне місце в діяльності будь-якої компартії, а багато уваги приділяє показу керівництва масовим революційним рухом трудящих. Отже, зміст книги виходить за рамки визначеного заголовком, і очевидно, розуміючи це, автор на обкладинці подає іншу, на наш погляд, більш вірну назву «Нариси з історії КПЗУ 1919—1928».

Погоджуючись у цілому з даною в книзі періодизацією історії КПЗУ, хочеться звернути увагу на тотожність назв IV і V розділів: «КПЗУ в період тимчасової стабілізації капіталізму до фашистського перевороту в Польщі (1924 — квітень 1926 рр.)» і «КПЗУ в період тимчасової стабілізації капіталізму після фашистського перевороту в Польщі (травень 1926 — 1928 рр.)». Правомірно запитати автора, чи можна розривати на дві частини цілий період тимчасової стабілізації капіталізму і в основу періодизації історії комуністичної партії класти фашистський переворот?

До істотних недоліків книги можна віднести і те, що автор не розкриває абревіатур у назвах партій і організацій (УНДО, УСРП, ППС та ін.), не дає пояснення термінів «парцеляція», «комасация». Корисними були б у книзі примітки з пояснен-

нями суті таких організацій, як «Бунд», «Поалей-сіон», «Просвіта», «Рідна хата», УПТ та інших, а також короткі характеристики численних діячів партії з наведенням їх біографічних даних.

Проте, незважаючи на згадані недоліки, книга заслуговує позитивної оцінки, як перша серйозна спроба систематичного викладу історії КПЗУ. Шкода, що автор обмежив своє дослідження періодом до

1928 р. Треба сподіватись, що він продовжить роботу і розширить її хронологічні рамки до 1938 р. Позитивний досвід монографічного дослідження історії КПЗУ повинен привернути увагу істориків. До роботи їй слід широко залучити колишніх членів і активних діячів КПЗУ.

М. К. ІВАСЮТА,
П. І. ПАВЛЮК, М. М. ТЕСЛЮК

WIKTORIA ŚLIWOWSKA. SPRAWA
PIETRASZEWCÓW,
Warszawa, 1964, 317 s.

ВІКТОРІЯ СЛІВОВСЬКА. СПРАВА
ПЕТРАШЕВЦІВ,
Варшава, 1964, 317 с.

М. В. Буташевич-Петрашевський та його сподвижники вписали яскраву сторінку в історію російського демократичного руху. Дослідження діяльності гуртка петрашевців — цього найбільшого революційного виступу другої чверті XIX ст. — важливе не тільки для вивчення історії російської революційної думки, а й для оцінки етапів революційного руху в Росії, оскільки петрашевіц були, по суті, з'єднальною ланкою між дворянським і різночинно-демократичним періодами революційного руху в Росії.

Діяльність петрашевців здавна привертала увагу радянських дослідників. Оpubліковано значну частину слідчих матеріалів в справі гуртка, а в 1953 р. видано збірник, присвячений філософським і суспільно-політичним поглядам петрашевців. В. Р. Лейкіна-Свірська, В. С. Мартиновська, Н. В. Минаєва, В. Є. Євграфов, І. О. Федосов, В. Г. Вержбицький присвятили свої праці розробці окремих аспектів теми. Знаменно, що ця тема привернула увагу польських істориків, зокрема велику дослідницьку роботу провела автор книги «Справа петрашевців» — Вікторія Слівовська, широко використавши слідчі матеріали, що зберігаються в Державному військово-історичному архіві, Центральному державному архіві Москви (зараз Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР), а також матеріали особистих фондів М. О. Спешнева та В. І. Семеновського. Автор вивчила численні фонди державних установ того часу та особисті фонди, зібрані в Центральному державному історичному архіві СРСР у Ленінграді, рукописних відділах Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна, «Пушкінського будинку», Історичного музею в Москві та Публічної бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Про серйозність дослідження свідчить один тільки перелік архівосховищ, де працювала автор, крім того, вона використала численні публікації документів, а також мемуарну літературу.

Завдання рецензованої праці — показати рух петрашевців як невід'ємну частину революційного піднесення 40-х років XIX ст., пов'язаного з періодом «Весни народів» в Європі (стор. 6). В першому розділі показано суспільно-політичну обстановку в Росії, коли діяли петрашевіці. Детально змальовано політику царського уряду в галузі освіти та культури, бо саме це найбільше відчувала дворянська та різночинна інтелігенція. Однак увесь комплекс проблем, що визначають дану епоху, не висвітлено, зокрема немає характеристики економічного розвитку Росії. На наш погляд, праця значно б виграла, якби в ній хоч коротко, з посиланням на літературу, було сказано про економічне становище Росії, виступи селян та соціальні зрушення тих років. Багато уваги приділено діяльності петербурзьких гуртків та дискусійних вечорів, подібних до «п'ятиниць» М. В. Буташевича-Петрашевського, особливо польським студентським гурткам у російських університетах.

Автор робить висновки щодо особливостей суспільного руху в Росії. Так, наприклад, вважає, що 30-ті роки характеризуються повною відсутністю підпільної боротьби, і антиурядові настрої з'явилися тільки на початку 40-х років (стор. 26—27). Це твердження надто категоричне і не відбиває справжнього становища. Торкаючись суспільного значення слов'янофільства, В. Слівовська говорить, що опозиційне ставлення до миколаївського режиму, усвідомлення необхідності якнайшвидшого вирішення аграрного питання в Росії були в 40-і роки позитивними елементами теорії слов'янофільства, а консерватизм цієї теорії виявився лише в період революції 1848 р. і під час процесу петрашевців. В. Слівовська не знаходить підстав для поділу «західників» на ліве і праве крило до 1848—1849 рр. Такі думки заслуговують на увагу.

Другий і третій розділи в хронологічному порядку розповідають про розвиток і діяльність гуртка петрашевців. Автор свідомо відмовляється від аналізу проблем, висвітлених у літературі і лише згадує про філософські погляди петрашевців, пропаганду атеїзму, про «Карманный словарь иностранных слов». Детальніше розглянуто перший період діяльності гуртка, погляди з національного питання, тобто питання, ще повністю не відбиті в літературі.

Автор торкається і ряду дискусійних проблем, зокрема поглядів петрашевців щодо тактики, їх ставлення до теорій утопічного соціалізму та ролі російського лібералізму 40-х років XIX ст. В третьому розділі детально розглянуто діяльність гуртків Н. С. Кашкіна, М. О. Момбеллі, С. Ф. Дурова і М. О. Спешнева, ідейно близьких до «п'ятниць» Петрашевського, але організаційно незалежних. В. Слівовська виступає проти спроб деяких авторів виділити гурток С. Ф. Дурова як найрадикальніший за своїми поглядами. Автор спирається на той факт, що гурток Дурова, як і інші, був різномірним за своїм складом, тому не може бути мови про єдність поглядів усіх його учасників.

Заслуговує на увагу і спірне питання про позицію Ф. Достоевського як члена одного з гуртків. Автор вважає, що в 1849 р., коли Достоевський разом з Спешневым готував підпільну друкарню для друкування підпільних творів, він щиро виступав за ліквідацію існуючого режиму самодержавства. Висновки В. Слівовської про те, що Ф. Достоевський перейшов на праві позиції лише на каторзі в Сибіру, обґрунтовані і, безперечно, стануть приводом для дальших міркувань.

Приділяючи велику увагу спробам членів гуртка Спешнева створити верстат для друкування листівок, автор вбачає у цьому акті спробу перейти від слів до конкретних антиурядових дій. Відомо, що ці плани не були здійснені, тому В. Слівовська визначає рух петрашевців як «змову ідей», але ідей небезпечних для царизму (стор. 168). Цей висновок приводить до того, що автор зовсім не рахується з такими фактами, як створення друкарні, зародження таємної організації, революційна пропаганда. А це саме ті дії, що дають підставу говорити не тільки про ідеї, а й про діяльність петрашевців.

Дослідники зацікавлять і сторінки, присвячені обговоренню національного питання в гуртках петрашевців. Автор старанно відбрала висловлювання Петрашевського та його товаришів про необхідність надання всім народам права самим управляти своєю державою; ретельно виділила дані, що свідчать про симпатії петрашевців до національно-визвольної боротьби польського народу, докладно висвітлила погляди поляка Яна Фердинанда Ястшембського — учасника гуртка петрашевців. На жаль, автор свідомо обходить короточасні відвідання гуртка іншими поляками, обмежившись згадкою ще двох прізвищ.

Особливу увагу приділено питанням ре-

волюційної тактики петрашевців. Петрашевський, говорить автор, був прихильником легального шляху, він сподівався, що необхідні перетворення проведе освічений уряд, і робить висновок, що саме позиція Петрашевського, а не погляди прихильника селянської революції Спешнева, була найбільш типовою для представників російської прогресивної думки 40-х років XIX ст. Але якщо навіть більшість гуртківців і дотримувалась подібної думки, варто було б оцінити і позицію радикальних елементів.

Докладно висвітлює книга й інші питання, зокрема переговори про створення таємної організації. Безрезультатність переговорів автор пояснює певним станом суспільного руху в Росії, який ще не встиг піднятися після розгрому декабристів.

Четвертий розділ показує хід слідства і вирок у справі петрашевців. Автор критично поставилась до заключної записки членів слідчої комісії, які намагалися довести, ніби Росія не підпала під вплив революційного Заходу і петрашеві є ізольованим явищем.

В заключному розділі докладно аналізуються використані автором джерела та література, порушено кілька дискусійних питань, пов'язаних з характеристикою діяльності петрашевців, суспільним рухом 30—40-х років XIX ст. та проблемами періодизації революційного руху в Росії 20—60 рр. В. Слівовська не погоджується з одним з основних положень, висунутих рядом радянських істориків про те, що петрашеві вільні від обмеженості дворянських революціонерів, і, що в 40-х роках у Росії з'явилися ознаки заміни дворянських революціонерів різночинними.

В книзі висунуто тезу, що формування революційно-демократичного табору пов'язане з наявністю революційної ситуації 1859—1861 рр., урядовою кризою після Кримської війни та селянськими виступами (стор. 307). В. Слівовська порушила великі й важливі питання, але, на жаль, недостатньо проаналізувала соціальний склад учасників гуртків, його зміни порівняно з попередніми десятиріччями та вплив на ідеологію і тактику учасників революційного руху. Варто б простежити дальшу долю петрашевців та роль їх ідей і досвіду для шестидесятників.

Монографія В. Слівовської вводить у науковий обіг новий фактичний матеріал і порушує багато цікавих проблем. Вона є значним вкладом в історіографію вивчення революційного руху в Росії в 40-х роках XIX ст.

Л. Я. ОБУШЕНКОВА

Е. И. КАМЕНЦЕВА, Н. В. УСТЮГОВ.
РУССКАЯ МЕТРОЛОГИЯ,

изд-во «Высшая школа», М., 1965, 255 с.

Нарешті в радянській науковій літературі з'явилась солідна праця з російської

метрології. Книга є учбовим посібником для вузів і завдяки цій обставині викликає особливий інтерес. Відомо, що підручник звичайно є своєрідною концентрацією найновіших досягнень у тій галузі знань, яку він репрезентує. З підручника ми дізнає-

мось про те, що вже здобуто наукою і що потрібно ще дослідити. Рецензована праця — не виняток з правила, вона дає уявлення про стан вивченості російської метрології та її завдання.

У книзі добре систематизовані дані про російські міри та грошову лічбу, починаючи від найдавніших часів і до наших днів. Автори не просто повідомляють читачеві цифрові величини мір (на що хибує більшість як вітчизняних, так і іноземних оглядових праць з метрології), а запрошують його до творчої лабораторії дослідника, отже, показують не лише кінцевий результат, але й шлях до нього. Дуже вірним у методичному відношенні є те, що автори, як правило, подають у кінці кожного підрозділу («міри довжини», «міри ваги» та ін.) короткі висновки, де підсумовано зміст попереднього викладу.

Автори чітко проводять думку про тісний зв'язок між метрологією та нумізматику, наголосуючи на тому важливому положенні, що виникнення і розвиток грошового обігу пов'язані з еволюцією мір ваги. Це позитивна риса рецензованої книги у порівнянні з численними метрологічними працями, автори яких звичайно обмежуються декларативним проголошенням необхідності вивчати метрологію сумісно з нумізматику.

Книга побудована за хронологічним принципом. Отже, відповідно до того, як збагачувалася з часом джерельна база і поліпшувався стан дослідженості російських мір, стають дедалі ширшими й детальнішими наведені в праці відомості про міри всіх категорій.

Рецензована праця зовсім не торкається українських мір, що невідгідно відрізняє її від попереднього усього посібника — «Русской метрологии» Л. В. Черепніна (М., 1944), де подано стислий нарис української метрології XVI—XVII ст. Можливо, невдача, яка спіткала Л. В. Черепніна (деякі його відомості про українські міри фрагментарні, виглядають випадковими і подекуди просто невірні), спонукала авторів взагалі відмовитися від малодосліджених українських метрологічних сюжетів. Таке обмеження можна було б зрозуміти, проте викликає заперечення загальна тенденція авторів звизити географію викладу, що відчувається вже в початкових розділах книги, на яких ми дозволимо собі зупинитися більш детально. Обмеження метрологічної географії не може не впливати на переконливість викладу.

Територія, міри та грошова лічба якої є об'єктом дослідження, невелика: спочатку Центральна та Північно-Східна Русь, потім — Російська держава у границях кінця XV ст., лише у першому розділі («Міри і грошова лічба давньої Русі»), зрозуміло, охоплена й Київська Русь. Так, у розділі «Міри і грошова лічба періоду феодальної роздробленості» було б варто продемонструвати на метрологічному матеріалі конкретні результати роздробленос-

ті, згадати про існування десятків і навіть сотень місцевих метричних та грошових систем. Для цього слід було б розглянути метрологію якомога більшої кількості руських князівств, зокрема розташованих на нинішній території УРСР (Галицько-Волинського, Київського, Чернігівського), а не обмежуватись Московським, Новгородським та Псковським князівствами. Тоді б не виглядало сухим силогізмом цілком слушне твердження авторів, що розбіжність ряду місцевих мір XVII та XVIII ст. бере початок в епосі феодальної роздробленості.

Нам можуть сказати: адже автори писали підручник, отже, вмістили до нього лише добре перевірені дані. Проте вони використали не все, що вже відомо у галузі руських мір періоду феодальної роздробленості. Поза їх увагою залишився такий важливий факт, як існування на початку XIII ст. на Русі трьох різних вагових одиниць: київської, чернігівської та новгородської гривень, що були провідними в трьох окремих монетно-вагових системах. Автори могли б наочно показати еволюцію руських мір від певної єдності в давньоруські часи до великих розбіжностей у наступну епоху. Більше того, на стор. 51 можна прочитати, що «в період феодальної роздробленості не спостерігається ніяких змін у тих вагових одиницях, які склалися у більш ранній час» (тобто в X—на початку XII ст.—М. К.). І це тоді, коли навіть сусідні міста користувалися різними мірами ваги. Наприклад, на початку XV ст. у Львові віск, перець та інші товари продавали на камені «львівської ваги», а поруч, у Луцьку, — на камені «луцької ваги», причому між цими ваговими одиницями існувала досить відчутна різниця, яка, без сумніву, сягає в давнину.

Письмові джерела окремих руських земель XIV—XVIII ст. містять у собі багатющий матеріал для дослідження місцевих метричних систем, які на декілька століть пережили часи феодальної роздробленості. Навіть з вузького (у географічному відношенні) кола наведених авторами прикладів видно, що немає підстав говорити про єдність якихось мір, навіть вагових, у Росії не тільки XV, але й XVIII ст.: продовжувало існувати безліч місцевих мір, отих четвертей, четвериків, безменів, куніць, сапців, лубів та ін. Немало метричних даних є і в українському фонді письмових джерел (варто назвати хоч би книги гродських та земських судів), та ці джерела поки що чекають своїх дослідників. Здається, прийшов час серйозно братись за українську метрологію. Як це не прикро, доводиться констатувати вкрай незадовільний стан вивченості українських мір. Ми й досі маємо приблизне уявлення про вагові, грошові та інші одиниці України навіть XVII—XVIII ст., не кажучи вже про більш ранні часи.

Некритично сприймають автори тлума-

чення деякими археологами повідомлення Аль-Гарнаті, за яким на Русі в середині XII ст. замість грошей начебто вживали в'язки старих білячих шкурок (стор. 16, 31, 32). Необхідно було б врахувати негативне ставлення радянської нумізматичної науки до такого розуміння згаданого повідомлення. Адже неможливо уявити існування кредитних грошей, по суті асигнацій, у руському суспільстві XII ст. (вирта біляча шкурка нічого не варта і принципово не відрізняється від сучасного кредитного білета). Взагалі не слід занадто довіряти розповідям арабських мандрівників X—XII ст. про бачені ними землі: серед них правилом хорошего тону вважалося вставити до своєї розповіді декілька вигадок або легенд. До того ж, їх свідчення з суто філологічного боку залишають великий простір для різних тлумачень, що пояснюється граматичними та палеографічними особливостями арабського письма того часу.

Викликає заперечення твердження авторів, що монетна чеканка на Русі відновилася (після тривалого безмонетного періоду) найраніше у Москві (стор. 56). Відомо, що московські монети з'являються в 60-х або навіть у 70-х роках XIV ст., а галицько-руські, карбовані у Львові, — не пізніше 1356 р.

Забгато уваги автори рецензованої праці приділяють метрологічним побудовам І. І. Кауфмана (стор. 33, 34, 57, 58, 146, 147), які носять формальнологічний характер, не підтверджуються джерелами і давно вже спростовані радянською наукою. Оскільки книга є учебним посібником, то авторам не слід займати нейтральні позиції, викладаючи різні, часто діаметрально протилежні концепції, а висловлювати свою (або переважної більшості дослідників) думку в порушених ними питаннях (стор. 58—63 та ін.).

Говорячи про міри ваги періоду феодальної роздробленості, автори забувають про таку популярну вагову одиницю, як безмен, відносячи її виникнення до XVII ст., хоч, наприклад, у західноукраїн-

ських документах вона з'являється найімовірно на початку XV ст.

Певно, непорозумінням пояснюється твердження, що десятикова система виникла у Франції, де й була вперше введена у 1795 р. (стор. 172—174, 181 та ін.). Відомо, що ще у 1743 р. датський мандрівник Петер ван Хавен у своїй «Подорожі до Росії» відзначив існування десятикової монетної системи у Російській імперії і навіть висловив припущення, що й інші держави наслідуватимуть її приклад. Введена Петром I десятикова монетна система мала чистоту руський, самобутній характер і, без сумніву, справила вплив на запровадження подібної системи у США (1792 р.), потім у Франції (1795 р.), а згодом у абсолютній більшості країн світу. Автори ж, відзначаючи десятиковий характер монетної системи Петра I, забувають про її світове значення, твердять, що «нова система була немовби спрощенням (!) старої» (стор. 215) — і тільки.

Можливо, в книзі варто було б накреслити перспективи вивчення мір кожного періоду, вказати можливі його напрями. Так, при читанні розділу «Міри та грошова лічба давньої Русі» можна перекоонатися у тому, що на цій ділянці вітчизняної метрології зроблено поки що небагато, більш-менш задовільно вивчені грошова лічба та міри ваги, всі ж інші давньоруські міри майже не досліджені і вираховані досить гіпотетично, на основі розрізних і часто поодиноких свідчень письмових джерел. Автори могли б акцентувати увагу на тому, що при дослідженні давньоруського періоду робота повинна вестись у напрямі розширення кола письмових джерел, систематизації, порівняльного аналізу та інтерпретації їх метричних даних.

Здається, не варто додавати традиційне: відзначені неточності не знижують загальної високої оцінки рецензованої праці. О. І. Каменцева та М. В. Устюгов написали хорошу і корисну книгу. Настала черга створення «Української метрології».

М. Ф. КОТЛЯР

В. Д. КОРОЛЮК. ЗАПАДНЫЕ СЛАВЯНЕ И КИЕВСКАЯ РУСЬ В X—XI вв.,
изд-во «Наука», М., 1964, 382 с.

З самого початку слід зазначити, що ще задовго до виходу в світ цієї книги В. Д. Королук опублікував ряд праць з питань, які знайшли своє більш повне висвітлення у рецензованій монографії. Вона є своєрідним підсумком багаторічного дослідження автором важливої проблеми.

Тема монографії ще дуже мало вивчена в історичній літературі, хоч багато істориків і торкалися окремих питань, що стосуються взаємовідносин західних слов'ян і Київської Русі. Праця В. Д. Королюка

істотно відрізняється своєю ґрунтовністю викладу, компетентністю постановки і вирішення багатьох складних питань.

Можна багато писати про важливість даної теми, але зупинимося лише на одному її аспекті. Відомо, що історичний процес кожного народу проходить не відірвано від життя інших народів, а перебуває у постійних взаємовпливах і взаємодії. Незважаючи на різні перепони, часом дуже складного характеру, у взаємовідносинах між народами було сильнішим те, що їх об'єднувало, а не те, що роз'єднувало.

Взаємозв'язки між слов'янськими народами відігравали дуже важливу роль в їх

розвитку. Кожне слов'янське плем'я, народ вносили свій відповідний вклад у цю справу. Нагадаємо і про те, що слов'янство ніколи не стояло осторонь від великого шляху, яким йшов процес розвитку суспільства. «Вивчення політичного життя народів Центральної, Східної і частково Південно-Східної Європи періоду раннього середньовіччя, — як про це пише В. Д. Корольок, — прямим і безумовним чином приводить до заперечення традиційної для буржуазної європейської науки картини германо-романської Європи, протиставляється їй образ романо-германо-слов'янської Європи. Слов'яни виступають цілком самостійними та енергійними учасниками європейського життя, творцями багатьох духовних і матеріальних цінностей, носіями живих і важливих для всього дальшого історичного розвитку традицій» (стор. 3—4). Ця проблема посідає важливе місце в праці В. Д. Корольока.

Для кожної історичної епохи характерні свої особливості, свої форми і конкретний зв'язок подій. Автор книги поставив перед собою завдання розкрити події, показати їх значення в певний відрізок часу. Він переконливо обґрунтував хронологічні рамки свого дослідження і рецензенту залишається тільки погодитися з його доводами. Але при цьому слід зазначити одне упущення автора. Розвиток подій в певний період, безумовно, накладає свій відбиток на структуру, побудову праці. Не може сказати, що структура праці В. Д. Корольока має суттєві недоліки, але необхідно було б дати їй обґрунтування. На превеликий жаль, цей недолік притаманний багатьом монографічним працям. Вважаю, що архітектоніка дослідження не формальність і на неї слід звертати значну увагу.

Ходом історії обумовлена та обставина, що різні класи, суспільні групи відігравали неоднакову роль у зв'язках між народами, країнами. Особливість висвітлюваного періоду є те, що джерела донесли до нас, головним чином, відомості про відносини між державами і значення, яке мала для них діяльність представників панівного класу — стану. В монографії класовий мотив знайшов своє відображення у взаємозв'язках між країнами та народами, чітко розкрито класові стимули, якими керувалися правителі тих давніх часів у зовнішньополітичних відносинах. Правда, автор книги подає як само собою зрозуміле те, що зовнішня політика визначається соціально-економічними умовами, які склалися в кожній країні. Та при всьому цьому не можна обмежуватися досить короткою і загальною характеристикою ранньофеодального періоду, становлення феодального ладу, нової розстановки класових і політичних сил (див., наприклад, стор. 8, 27, 118, 279, 283). Слід було б при цих згадках хоч би посилатися на літературу, в якій соціально-економічні питання висвітлено більш ґрунтовно.

Позитивною рисою книги є те, що автор

переконливо довів абсурдність і антинауковість «теорії» буржуазної історіографії про відвічність ворожнечі між Польщею і східними слов'янами. Незважаючи на різноманітність обставин, в яких перебували слов'янські країни в ті далекі часи, на особливості їх розвитку, в житті народів тоді було ще більше спільного, разюче подібного і тотожного. В монографії показано, що не окремі сутички, викликані різними причинами, характеризували взаємовідносини між країнами в ту давню епоху. Навіть через складність обставин і наявні суперечності все ж досить чітко пробиваються принципи єдності слов'янського світу.

Досліджуючи події та явища за досить великий відрізок часу, автор зустрівся з багатьма труднощами, які довелося подолати. Так, наприклад, дуже обмежене коло джерел, до того ж часто вони містять суперечливі відомості про одні й ті ж факти.

Важливе завдання історика — розкрити справжній зміст подій та явищ. Поставив перед собою це завдання і В. Д. Корольок. З огляду на обмеженість і суперечливість джерел, автором, аналізуючи їх, довелося виконати дуже складну і копітку працю. Цей аналіз посідає значне місце в монографії і надає їй джерелознавчого характеру. Слід зазначити, що великий інтерес викликають хід думки автора, його доказ і висновки. Цінним є те, що він у багатьох випадках по-новому підходить до вирішення питань, відкриває нові сторони в явищах та зв'язках між фактами. Це одна з позитивних рис праці. Безумовно, висновками В. Д. Корольока можуть з успіхом скористатися інші дослідники.

Можна погодитися з автором, що «археологічні пам'ятки, взяті самі по собі, не можуть претендувати на роль головного джерела, який характеризує процеси зовнішньополітичного розвитку людських суспільств». У цій галузі перше слово завжди належало і належатиме письмовим джерелам (стор. 20). І все ж авторів слід було б згадати, що він користувався працями археологів, в яких зроблено відповідні висновки. Наприклад, дослідження археологами району так званих Червенських міст відкриває багато нового в характері пограничних земель між Польщею і Київською Руссю. Можна було б навести також інші аналогічні приклади.

Подекуди зустрічається в монографії непослідовність в оцінці одного і того ж положення певного джерела. Наприклад, на стор. 85 автор робить висновок, посиляючись на «Записки» Ібрагіма ібн Якуба, який «прямо заявляє, порівнюючи Давньопольську державу з іншими західно- і південнослов'янськими країнами, що країна Мешко «найбільша серед них (тобто слов'ян) країна». Але на стор. 144 В. Д. Корольок пише: «Думається, однак, що потрібно мати надто велику увагу, щоб на основі цих слів арабського мандрівника

будувати якісь зовсім певні висновки про співвідношення сил між П'ястами і Пржемыслами. Потрібно було б до всіх тверджень арабського мандрівника підходити з однаковою, критичною міркою.

В монографії, крім першоджерел, використана величезна література. Зауважимо тільки, що в деяких випадках замість посилань на статті В. Довженка, М. Брайчевського та інших дослідників, можна було б вказати більш ґрунтовні монографічні дослідження цих же авторів. В бібліографії, поданій в кінці книги у підрозділі «Література», слід було б відповідно до змісту списку зазначити — «а) російською та українською мовами».

Немає в монографії традиційного огляду літератури, що часто є простим переліком авторів і назв праць. Якщо мати на увазі велику кількість і крайню неоднорідність літератури, вважаю, що В. Д. Королюк робить цілком слушно, коли аналізує її у відповідних розділах, зв'язуючи це з вирішенням основних проблем дослідження. Від цього праця тільки виграла.

Стан джерел з досліджуваної проблеми не завжди давав можливість авторові зробити досить вичерпні і аргументовані висновки, що неодноразово приводило його до висловлення гіпотез і припущень. Можна погодитися з автором, що дискусійні і гіпотетичні елементи при вивченні періоду, якому присвячена праця, неминучі, можна сказати, що вони є обов'язковою умовою дослідження. У зв'язку з цим слід зазначити, що і до появи рецензованої монографії інші автори теж висловлювали ряд гіпотез. У даній праці В. Д. Королюк виявляє своє ставлення до них: одні відхиляє, інші підтверджує або уточнює. Зроблено це кваліфіковано, майже завжди переконливо. Іноді не все стає ясним, але ще раз переконалися в складності проблеми, а також в тому, що автор підходить до її розв'язання творчо, з глибоким знанням фактів і подій. Важливо й те, що в ході дискусії, полеміки з приводу існуючих положень, автор критично поставив і до своїх тверджень, висловлених у попередніх працях.

Політика взагалі, в тому числі і зовнішня, як говорив В. І. Ленін, «...більш схожа на алгебру, ніж на арифметику, і ще більше на вищу математику, ніж на нижчу»¹. Розв'язання складних політико-дипломатичних завдань, часто з багатьма невідомими величинами, довелося займатися В. Д. Королюку в своїй книзі. Багато таких питань з'ясовано вдало, хоч і зустрічаються окремі упущення. При цьому зазначимо, що в історичній науці також присутнє розв'язання однієї і тієї ж задачі різними способами.

Можна було б уникнути деяких повторень, що мають місце в роботі. Обумовлено це певною структурною недосконалістю праці. Так, крім ґрунтовного висвітлення

питань, переконливого викладу аргументів і відповідних висновків кожний розділ закінчується своєрідним резюме. В книзі є і спеціальний (десятий) розділ — «Наслідки дослідження».

Вже відзначалися позитивні риси праці В. Д. Королюка, її дискусійний, в багатьох випадках полемічний характер. У цьому плані вважаю за необхідне висловити свої зауваження з приводу окремих питань.

Проблема міждержавних кордонів завжди була важливою і складною, навіть у ті давні часи. Та, на жаль, цьому питанню дуже мало, вірніше, зовсім не приділив уваги автор монографії.

В. Д. Королюк, можна сказати, скрупульозно висвітлює взаємовідносини Чехії і Польщі з їх західним сусідом — Германською імперією. Судження і висновки автора не викликають заперечень. Розкрито вплив цих відносин на зовнішню політику згаданих держав до інших сусідів, у тому числі Київської Русі. Та відомо, що з різних причин у цей час Київська Русь вела дуже активну політику щодо Візантії та інших країн на Сході. І коли не зважати на дуже побіжні зауваження про Візантію (стор. 246, 254—255, 326—328), то цьому питанню не приділено серйозної уваги. Не може врятувати становища дуже важливе, але не розкриті положення автора на стор. 334—335, а саме: «Відповідно для Русі до 10—40-х років XI ст. більш важливими були процеси, що відбувалися на її північних, південних і східних кордонах, ніж на західних. Боротьба з печенізьким кочовим степом, відносини з Візантією і країнами Скандинавії, як правило, заслоняли собою до цього часу проблеми відносин із західнослов'янськими країнами».

В. Д. Королюк — конкретний і оригінальний в оцінці подій та діячів. Але іноді зустрічаються повторення. Наприклад, характеристика Мешка (стор. 171) майже повністю збігається з оцінкою Болеслава Хороброго (стор. 173).

Для праці В. Д. Королюка характерна чіткість у визначеннях. Лише деякі з них потребують, як нам здається, уточнення.

У монографії дається бібліографічний покажчик, список скорочень, покажчик імен, географічних і етнічних назв. Це допомагає при користуванні книгою і свідчить про культуру видання, що рідко ще буває в наш час. На стор. 346 згадується про етнічну і політичну карту ранньофеодальної Центральної і Східної Європи. Та, на жаль, це лише слова. А було б дуже корисним для наочності дати таку карту.

Зазначені в рецензії недоліки і побажання, що стосуються окремих питань, нав'язі дискусійним характером праці В. Д. Королюка. Все це не впливає на позитивну оцінку книги. Її автор, відомий радянський вчений, ще раз і досить переконливо показав свою високу ерудицію і талановитість дослідника.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 77.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

У сучасних умовах великого значення набуває наукова розробка проблем пролетарського інтернаціоналізму, зокрема питання про зближення соціалістичних націй та інтернаціональне виховання трудящих.

Цим питанням було присвячено наукову конференцію, яка проходила в Луганську 18—20 січня 1966 р.

Серед учасників цієї конференції, організованої за ініціативою Інституту філософії АН УРСР та Луганського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка, були науковці з Російської Федерації, України, Білорусії, Молдавії, Латвії, Естонії, Дагестану, радянські, партійні та комсомольські працівники. Головна мета конференції полягала в обміні і узагальненні результатів наукових досліджень з питань пролетарського інтернаціоналізму, а також у виробленні рекомендацій відносно дальшого вивчення цієї проблематики та поліпшення методів роботи по інтернаціональному вихованню трудящих.

У вступному слові доктор історичних наук О. А. Макаренко відзначив, що в період будівництва комунізму в СРСР інтернаціональне виховання трудящих тісно пов'язане з корінними завданнями перебудови нашого суспільства, а також з розвитком класової боротьби на міжнародній арені. З привітанням до учасників конференції звернувся секретар Луганського обкому КП України, кандидат історичних наук Ю. Ф. Пономаренко.

На пленарних засіданнях було заслухано доповіді: доктора філософських наук М. С. Джунусова (Інститут філософії АН СРСР) «Про діалектику становлення інтернаціональних відносин між народами і державами»; головного редактора органа ЦК КП Латвії «Циня» І. Я. Іверта «Про сполучення загальнодержавних інтересів з інтересами всіх радянських республік»; кандидата філософських наук І. Є. Кравцева (Інститут філософії АН УРСР) «Комуністична партія — вихователь радянського народу в дусі поєднання інтернаціоналізму і патріотизму»; молодшого наукового співробітника В. М. Гончарової, доктора історичних наук О. А. Макаренка (Інститут філософії АН УРСР) «Основоположники марксизму-ленінізму про єдність національних та інтернаціональних завдань пролетаріату» та ін.

На секційних засіданнях (працювало 2 секції) зроблено понад 50 наукових доповідей і повідомлень. На секції «Питання зближення соціалістичних націй» заслухано 24 доповіді. Кандидат філологічних наук А. Г. Агаєв (Дагестанський державний університет) присвятив свою доповідь важливій теоретичній проблемі: про дві тенденції в розвитку соціалістичної нації — тенденції розвитку і водночас зближення націй. Про національні відносини в період будівництва комунізму та деякі питання асиміляції повідомив кандидат історичних наук П. Н. Глускін (Черкаський педагогічний інститут).

Важливим є висвітлення ролі промислових зв'язків, обміну передовим досвідом у інтернаціональному єднанні та вихованні трудящих. Про це йшлося у доповідях кандидата економічних наук М. В. Арсентьева (Ужгородський державний університет) «Промислові виробничі зв'язки та їх значення в інтернаціональному єднанні трудящих», кандидата історичних наук В. Є. Лося (Київський державний університет) «Обмін передовим досвідом — школа інтернаціонального виховання», аспіранта І. П. Стогнія (Інститут філософії АН УРСР) «Самовіддана праця як прояв радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму».

Ряд виступів було присвячено історичному досвіду країн соціалістичної системи в розвитку пролетарського інтернаціоналізму. Серед них — доповіді кандидата філософських наук П. Д. Коваля (Інститут філософії АН УРСР) «Поєднання патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму в політиці країн соціалістичної співдружності», кандидата історичних наук С. В. Юр'євої (Білоруський технологічний інститут) «Інтернаціональні зв'язки Білоруської РСР з соціалістичними країнами», наукового співробітника-консультанта Президії Академії наук УРСР П. А. Горішнього «Роль пролетарського інтернаціоналізму в розвитку наукових зв'язків АН УРСР», молодшого наукового співробітника М. Д. Семенчук (Інститут філософії АН УРСР) «Деякі методологічні питання культурного співробітництва європейських соціалістичних країн», кандидата економічних наук Ю. П. Мороховського (Вінницький медичний інститут) «Соціалістичний інтернаціоналізм — важ-

ливий принцип співробітництва СРСР і Німецької Демократичної Республіки», доцента В. А. Бадера (Луганський педагогічний інститут) «Співробітництво економістів соціалістичних країн у розвитку теорії соціалістичного відтворення».

Кандидат філологічних наук Г. П. Іжакевич (Інститут мовознавства АН УРСР) та кандидат філософських наук І. Ф. Ляшенко (Київська державна консерваторія) порушили тему про національне та інтернаціональне у мові та музичному мистецтві.

Доповідь кандидата філософських наук В. Ю. Євдокименка та молодшого наукового співробітника В. С. Горського (Інститут філософії АН УРСР) була спрямована проти проявів пережитків націоналізму, шовінізму, на глибоке інтернаціональне виховання трудящих. Кандидат історичних наук А. М. Шлепаков (Інститут історії АН УРСР) дав характеристику основних тенденцій у висвітленні проблем інтернаціоналізму в міжнародному комуністичному і національно-визвольному русі, підкресливши необхідність викриття антикомуністичних концепцій, які особливо поширились у США.

На секції інтернаціонального виховання трудящих було заслухано понад 20 наукових доповідей та повідомлень. Кілька з них було присвячено загальнотеоретичним проблемам становлення і розвитку принципів та ідеології пролетарського інтернаціоналізму, критиці сучасних буржуазних фальсифікацій ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму (наприклад, доповідь кандидата філософських наук П. Д. Ковалю, Інститут філософії АН УРСР).

У доповіді кандидата історичних наук І. І. Серової (Могилівський педагогічний інститут, БРСР) було висвітлено основні напрямки і форми роботи по інтернаціональному вихованню трудящих в умовах будівництва комунізму.

Національному складу населення республік і питанням інтернаціонального виховання присвятили свої виступи кандидат історичних наук В. І. Наулко (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР), В. А. Говорущенко (Інститут історії АН Естонської РСР), І. Обрам (Інститут історії партії при ЦК КП Естонії). Причини живучості націоналістичних пережитків проаналізував кандидат філософських наук І. Є. Кравцев (Інститут філософії АН УРСР). Про культурне співробітництво радянських народів як важливий фактор інтернаціонального виховання розповіла аспірант Р. В. Да-

ниленко (Інститут історії АН Молдавської РСР).

Кандидат історичних наук В. К. Сульженко (Львівський політехнічний інститут) виступив з доповіддю про виховання трудящих в душі братерської дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, побудованою на матеріалах з досвіду роботи партійних організацій республіки. Про діяльність Закарпатської партійної організації по інтернаціональному вихованню трудящих розповів кандидат історичних наук А. В. Хланта (Ужгородський державний університет). Досвід роботи культурно-освітніх закладів у цій справі узагальнила у своєму повідомленні кандидат історичних наук Є. П. Тугай (Дрогобицький педагогічний інститут). Ролі народної поетичної творчості в інтернаціональному вихованні був присвячений виступ кандидата філологічних наук А. М. Кінька (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР). Про значення преси у пропаганді ідей інтернаціоналізму розповіли аспірантка В. Л. Верещагіна (Одеський державний університет) та редактор Т. М. Мельник (видавництво «Наукова думка», Київ).

Інтернаціональне виховання молоді було темою виступів В. В. Горєєвої (Міністерство освіти УРСР), О. Я. Корнійчук (Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР), кандидата історичних наук В. Ф. Панібудьласки (Інститут історії АН УРСР), секретаря Луганського обкому ЛКСМУ А. М. Чоломбیتька.

Конференція у прийнятих рекомендаціях наголосила на необхідності зосередити зусилля наукових працівників і викладачів вузів на дальшій розробці марксистсько-ленінської теорії нації та інтернаціонального виховання трудящих.

З метою узагальнення позитивного досвіду в пропаганді ідей інтернаціоналізму конференція порадила республіканському і обласним відділенням товариства «Знання» утворити ради по інтернаціональному вихованню, як це вже зроблено у Латвії, Естонії, Казахстані.

Зроблені доповіді і повідомлення є важливими в плані критики ворожої ідеології, зокрема, головної ідейної зброї імперіалізму — антикомунізму, а також українського буржуазного націоналізму. Велике значення проведеної конференції полягає також у показі переваг соціалістичної ідеології інтернаціоналізму, братерства і дружби народів СРСР та всіх соціалістичних країн.

М. С.. П. Г.

СИМПОЗИУМ З ПИТАНЬ ЗАСТОСУВАННЯ КІЛЬКІСНИХ МЕТОДІВ І ВИКОРИСТАННЯ ОБЧИСЛЮВАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ З ІСТОРІЇ ТЕХНІКИ

З 25 по 29 січня 1966 р. в м. Києві проходив перший робочий симпозиум з питань застосування кількісних методів і використання обчислювальної техніки в дослідженнях з історії науково-технічного прогресу, організований Сектором історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР разом з Комісією з кібернетики і проблем методології та методики історичних досліджень Ради з кібернетики АН СРСР і Комісією з методологічних проблем історії природознавства Ради з методології науки АН СРСР.

Представники науково-дослідних і проектно-конструкторських інститутів, вищих навчальних закладів, державних бібліотек і заводів Москви, Києва, Донецька, Талліна, Новосибірська, Львова, Луганська, Вітебська, Шахт, а також гості з ЧССР і ПНР (усього 157 чоловік), що взяли участь в роботі симпозиуму, заслухали 24 доповіді і 31 виступ з трьох аспектів його тематики: проблем узагальнення історичного досвіду розвитку науки і техніки, що вимагають використання математичних методів і сучасних засобів обчислювальної техніки; досвіду практичного використання математичних методів і обчислювальної техніки для вивчення різного роду історичних процесів та питань методики і методології нового підходу до вивчення історії науково-технічного прогресу.

Оглядову доповідь «Сучасний досвід і перспективні проблеми використання математичних методів і обчислювальної техніки у дослідженнях з історії науково-технічного прогресу» зробив кандидат технічних наук Г. М. Добров. Доповідач виділив спільні типи завдань для різних галузей знання — інформаційний пошук, статистико-обчислювальні завдання, логічний аналіз наукової інформації, моделювання різноманітних процесів, визначив перспективні проблеми і завдання для конкретних історико-технічних досліджень. Чимало місця в доповіді було відведено аналізу практичних результатів застосування кількісних методів і обчислювальної техніки в дослідженнях з історії техніки, одержаних науковцями Сектору історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР. Докладніше про ці результати інформували аспіранти Л. П. Смирнов, В. М. Клименюк, Є. І. Левін.

М. Ю. Брайчевський (м. Київ) розповів про засоби автоматичного будівництва за допомогою ЕОМ «Урал-1» археологічних ізонот, що дозволяє істотно полегшити картографування археологічних матеріалів. Чехословацький дослідник М. Шванкмайер повідомив у своєму виступі, що проблеми застосування сучасної обчислювальної техніки в історичних дослідженнях розробляються в ЧССР у кількох

напрямах: по-перше, для обробки на електронних обчислювальних машинах підготовляються описи матеріалів археологічних розкопок (близько 150 000 знахідок); по-друге, провадиться вивчення кореляційних зв'язків між економічними і соціальними явищами за допомогою статистичних методів; по-третє, вивчаються питання машинного пошуку інформації з історичних політематичних фондів.

Москвичі О. А. Лежнева та Л. Г. Хромченко поділилися досвідом про застосування статистичних методів в історико-фізичних дослідженнях та використанні кібернетичних машин для одержання інформації з архівних джерел. Ряд доповідей було присвячено проблемам опрацювання патентної інформації та передбачення шляхів технічного прогресу.

На підставі результатів статистичної обробки архівних даних про вугільні комбайни на ЕЦОМ «Урал-4» Л. П. Смирнов проаналізував різні тенденції в розвитку вугільного комбайнобудування і показав, як електронні обчислювальні машини можуть вирішувати конкретні проблеми з історії техніки. Питанням розробки методів найбільш ефективного опрацювання історико-технічної інформації, що дозволило б використовувати ЕОМ для розв'язання складних логічних завдань у дослідженнях з загальної історії, присвятили свої доповіді Є. Ф. Скороходько та Є. І. Левін (м. Київ).

С. В. Шухардін (м. Москва) обґрунтував необхідність картотеки для поліпшення обміну науковою інформацією. Така картотека вже створюється в Секторі історії техніки і природознавства Інституту історії. К. Б. Гельман-Виноградов, М. М. Марчевський та Л. Г. Каздан (м. Москва) зупинилися на проблемах розвитку механізованих систем пошуку і опрацювання документальної інформації, підсумували досвід використання таких систем у проектних організаціях.

Доповідачі і всі, хто виступили в обговоренні, відмітили актуальність і перспективність практичного застосування сучасних методів опрацювання наукової інформації, а також висловили пропозиції щодо поліпшення планування та методики науково-дослідних розробок.

У рішенні констатується, що гармонійне поєднання якісних і кількісних методів аналізу значно підвищить загальний теоретичний рівень досліджень з історії науково-технічного прогресу, відкриє можливості для практичного використання результатів цих досліджень. В рішенні зокрема говориться, що нові методи досліджень сприятимуть більш доцільному використанню вже нагромаджених знань, створюватимуть можливість для передбачення

шляхів майбутнього розвитку техніки тощо. Сектору історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР доручено узагальнити ці пропозиції і від імені симпозіуму внести їх у Державний комітет Ради Міністрів СРСР по науці і техніці та в Президію АН УРСР.

Визнано за доцільне і надалі проводити подібні обговорення. Наступний симпозіум вирішено провести в 1967 р. також у м. Києві. Матеріали симпозіуму будуть опубліковані.

Є. І. ЛЕВІН

ВСЕСОЮЗНИЙ СИМПОЗИУМ З ПИТАНЬ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В СРСР

16—19 лютого ц. р. у Ленінграді, в приміщенні відділення Академії наук СРСР, відбувся Всесоюзний симпозіум з питань дальшого розвитку в нашій країні конкретно-соціологічних досліджень. У вступному слові віце-президент АН СРСР академік П. М. Федосєєв відзначив, що за останні роки досягнуто певних успіхів у розвитку марксистсько-ленінської науки взагалі і соціології зокрема. Соціологічні дослідження набрали широкого розмаху по всій країні, особливо у вузах і наукових установах Ленінграда, Москви, Свердловська, Новосибірська. Найбільш плідною була визнана робота ленінградських соціологів, які досліджують фактори, що визначають формування комуністичного ставлення до праці у робітничої молоді, а також обстежили бюджети часу робітників Кіровського заводу і вивчили плінність робочої сили на 27 підприємствах міста тощо. Над цими та іншими аналогічними проблемами працюють і соціологи Свердловська. Вчені Уральського університету вивчають зміни соціальної структури радянського суспільства в період будівництва комунізму; культурне зростання радянського робітничого класу, всебічний розвиток особи та ін. Дедалі більше розгортаються соціологічні дослідження у вузах Москви, особливо з проблем формування духовного складу нової людини.

Певні успіхи в галузі конкретно-соціологічних досліджень мають також вчені України, Білорусії, Естонії, Молдавії, Казахстану, Грузії. Важливим у цій справі є тісний зв'язок наукової роботи соціологів з практикою комуністичного будівництва, якому вони подають все відчутнішу допомогу.

Дальше завдання полягає в тому, говоритись на симпозіумі, щоб конкретно-соціологічні дослідження були ще більш ефективними, сприяли підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних дисциплін у вищих навчальних закладах і наукових праць, які видають філософи, економісти, історики, етнографи, юристи, а головне — допомагали партії і радянському народу у розв'язанні складних проблем наукового керівництва розвитком суспільства.

Відзначено, що найголовнішими питаннями, які постали перед соціологами, є вивчення закономірностей становлення і роз-

витку матеріального та соціального життя соціалістичного суспільства, закономірностей духовного життя і культури.

Хоч спеціальних завдань для радянських істориків в галузі соціальних досліджень і не визначалося, однак їх участь, особливо у вивченні значущих комплексних проблем необхідна. Учасники симпозіуму виступали з доповідями і повідомленнями на секціях: методика і техніка соціологічного дослідження; технічний прогрес і трудова діяльність людини; духовне життя суспільства і особа; народонаселення, побут, освіта та інші соціальні проблеми. Всього на секційних засіданнях було заслухано понад 80 доповідей і виступів учених з різних республік.

Великий інтерес у присутніх викликали доповідь кандидата філософських наук О. І. Здравомислова (Ленінград) — «Методологічне значення структурно-функціонального аналізу в соціологічному дослідженні», Р. В. Ривкіної і О. В. Винокура — «Науковий експеримент як метод конкретно-соціологічного дослідження», Г. Т. Журавльова — «Деякі питання кількісного аналізу соціальних явищ» та ін.

Цікавим був виступ відомого соціолога, кандидата економічних наук В. М. Шубкіна (Сибірське відділення АН СРСР) — «Працевлаштування і вибір професії молоддю». Його дослідження — результат майже десятирічної праці, дало чудові наслідки. Висновками вченого користуються місцеві організації при розв'язанні важливих і складних проблем працевлаштування молоді.

Серйозне значення мають наукові висновки доцента В. Р. Полозова (Ленінград) у питанні про закон переімені праці та його соціально-економічні наслідки в умовах капіталізму і соціалізму.

Значний інтерес становить повідомлення доктора історичних наук Ю. В. Арутюняна (Інститут історії АН СРСР) «Соціальна структура сільського населення». Дослідження вченого, що проводилось у Мелітопольському районі на Україні (1959 р.), стосувалося ряду проблем сучасного села і було єдиним з сільської тематики. З доповіддю «Деякі методологічні питання соціологічних досліджень праці» виступив професор В. Я. Єльмєєв (Ленінград).

Професор Л. Н. Коган з Уральського

університету торкнувся проблем у галузі вивчення духовного життя радянських робітників, зокрема їх естетичних запитів. Професор Ю. О. Замошкін (Москва) повідомив про досвід дослідження негативних явищ в свідомості людей, а старший викладач Ленінградського політехнічного інституту Г. І. Хмара — про співвідношення різних засобів пропаганди і масової інформації.

Важливі висновки і рекомендації були викладені в повідомленнях «Досвід соціологічного дослідження при вирішенні соціально-побутових питань, зв'язаних з переходом на п'ятиденний робочий тиждень» (Л. О. Гордон), «З досвіду соціологічного дослідження проблем молоді» (професор О. Г. Харчев). Доцент О. О. Якуба з Харківського університету розповіла про наслідки вивчення громадських засад в управлінні виробництвом. Кандидат філософських наук В. І. Войтко (Київ) охарактеризував розвиток конкретних соціальних і соціологічних досліджень в цілому по Україні, де працює 5 соціологічних лабора-

торій. Вони діють при Київському, Харківському, Львівському, Дніпропетровському університетах та Інституті філософії АН УРСР. Однак, відчувалося, що ця робота на Україні за своїми масштабами набагато відстає від діяльності таких наукових центрів, як Москва, Ленінград, Свердловськ, Новосибірськ.

На заключному пленарному засіданні виступив голова Всесоюзної соціологічної асоціації професор Г. В. Осипов (Інститут філософії АН СРСР), який дав оцінку роботі секцій і порушив питання, що мають бути розв'язані: запровадження курсів соціології у вузах, випуск соціологічного журналу, підготовка кадрів соціологів і т. ін. Голова оргкомітету симпозиуму професор В. П. Рожін та член-кореспондент АН СРСР М. Т. Іовчук закликали вчених нашої країни активніше братися за проведення конкретних соціальних і соціологічних досліджень в усіх галузях суспільних наук.

Г. А., П. В.

ПРО КООРДИНАЦІЮ ІСТОРИКО-ПАРТІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Наприкінці січня 1966 р. відбувся черговий пленум Української республіканської ради по координації наукової розробки історії КППС і КП України. Пленум розглянув звіт про роботу Координаційної ради за 1965 р. та теми дисертаційних і монографічних праць, представлених кафедрами історії КППС вузів республіки.

Основна увага пленуму, як і Координаційної ради загалом, була звернута на поліпшення тематики історико-партійних досліджень, на усунення дублювань, дрібнотем'я, вузьких і неактуальних тем, що не становлять ні наукового, ні практичного інтересу.

Учасники пленуму зазначали, що за останні роки історики партії республіки виконали значну роботу по науковій розробці історії КППС та КП України, по дослідженню багатьох актуальних проблем. Досить сказати, що за останній період (1961—1965) видано 282 назви історико-партійних праць. Серед них 3 нариси з історії КП України та первинних парторганізацій, 49 монографій, 69 наукових збірників і документальних збірників статей, 130 брошур і 31 біографічна та мемуарна книга і брошура. За цей же час захищено 166 кандидатських і 18 докторських дисертацій з історії КППС та КП України.

Разом з тим Координаційна рада змушена була відхилити 120 тем з 545 представлених. Це сталося тому, що у тематиці історико-партійних досліджень є ще суттєві недоліки, несерйозне ставлення авторів до вибору теми, а подекуди й відсутність високої вимогливості до них з боку кафедр історії КППС і науковців вузів. Не

завжди працівники кафедр вивчають заздалегідь, як висвітлена та чи інша тема в історико-партійній літературі, наскільки вона актуальна, яку цінність становитиме її розробка для історичної науки й практичної діяльності партії. Факти, що є в розпорядженні Координаційної ради, доводять нерозуміння деякими авторами необхідності саме такого підходу до вибору теми дослідження. А через це бувають випадки, коли не тільки автор, але й окремі кафедри надсилають на розсуд Координаційної ради дві—три теми для одного дослідника.

Факти свідчать про відсутність у деяких авторів елементарних уявлень про характер науково-дослідної роботи і про вимоги до дисертації. Вони не можуть навіть самостійно визначити актуальність теми, не розуміють, що захист повинен починатися з захисту теми дисертації. Саме автор повинен обґрунтувати актуальність обраної теми, мусить знати краще за когось не тільки список літератури по темі, але й зміст цієї літератури.

На основі вивчення й критичного аналізу літератури автор повинен довести, що обрана тема не розроблена, висвітлена недостатньо чи невірно, і через це її необхідно дослідити. На жаль, такий підхід до вибору й затвердження теми дослідження часто відсутній не тільки у авторів дисертацій, а й у роботі кафедр історії КППС.

Аналіз тематики дисертаційних і монографічних праць, затверджених Координаційною радою, показує, що основна увага істориків партії України звернута на дослідження післявоєнного періоду історії

партії (50% від загальної кількості затверджених тем). Зазначаючи це як позитивний факт, неможливо, однак, визнати нормальним, коли проблемам і темам інших періодів, особливо дожовтневого, приділяється недостатня увага. Справді, з затверджених 425 тем тільки 36, або 7,4%, присвячено дожовтневому періоду.

Недостатньо розробляється історія КПРС і КП України періоду Великої Вітчизняної війни (8%) та періоду післявоєнної відбудови народного господарства й культури країни (6%). Тут, мабуть, виявилось неправильне, спрощене тлумачення «актуальності» теми, оскільки це поняття зводиться тільки до сучасності. Між тим, не всяка сучасна тема може бути актуальною, і навпаки, чимало тем і проблем звітного періоду, зокрема дожовтневого, мають важливе актуальне значення для розвитку науки і практики марксизму-ленінізму. Тому необхідно в однаковій мірі досліджувати нерозроблені або недостатньо розроблені теми й проблеми історії партії всіх її періодів.

Позитивно, що останнім часом історики партії України розпочали розробку ленінської теоретичної спадщини й глибоке вивчення практичної діяльності В. І. Леніна по керівництву революційною боротьбою та соціалістичним будівництвом. Ленінська тематика привернула увагу 22 дослідників. Серед них 3 докторанти працюють над темами: «В. І. Ленін і громадянська війна на Україні» (Ю. В. Шиловцев — Харків), «В. І. Ленін і боротьба за створення і зміцнення української радянської держави» (Н. Д. Давидова — Київ), «В. І. Ленін — керівник Ради Праці й Оборони» (А. Т. Тихун — Одеса); 16 авторів готують монографічні дослідження та 3 кандидатські дисертації: «Діяльність В. І. Леніна по вихованню партійних кадрів (1897—1917)» (А. М. Черненко — Дрогобич), «Боротьба В. І. Леніна за зміцнення партії нового типу в період першої російської революції» (Г. А. Чернуха — Харків), «В. І. Ленін і міжнародний робітничий рух у 1895—1907 рр.» (Г. С. Ульянов — Львів), «Боротьба В. І. Леніна проти ревізіонізму й догматизму (1902—1920 рр.)» (П. В. Дніпровський — Київ), «Діяльність В. І. Леніна в галузі державного будівництва» (А. А. Воскресенський, Н. А. Парцицький — Харків) та ін. Однак ленінська тематика ще недостатньо розробляється істориками України. Чимало аспектів багатогранної діяльності В. І. Леніна досі поза увагою вчених. Це особливо важливо підкреслити у зв'язку з наближенням 100-річчя з дня народження великого вождя.

Значно більшої уваги, ніж це було, вимагають і такі проблеми, як діяльність партії по здійсненню ленінської національної політики, зміцненню дружби радянських народів, по інтернаціональному згуртуванню та взаємодопомозі трудящих соціалістичних країн, по зміцненню єдності міжнародного комуністичного руху.

Мало уваги приділяється темам, пов'язаним з різними сторонами партійного будівництва, з діяльністю партії по здійсненню ленінських принципів і норм партійного життя (наявні тільки 4 теми) з діяльністю партії в галузі поліпшення матеріального добробуту трудящих. Що ж до тем і проблем з історіографії та джерелознавства, особливо по викриттю фальсифікації КПРС у буржуазній історіографії, то тут зовсім негаразд. З історіографії КПРС розробляється тільки 3 теми, з критики буржуазної історіографії немає жодної.

Хоч Координаційна рада вже звертала увагу кафедр вузів на такий серйозний недолік, як розрізненість зусиль істориків партії, розпорощеність їхньої уваги на розробку багатьох різних, часто дрібних тем, ця недоречність ще існує. Замість розробки однієї комплексної проблеми, де б брали участь усі або більшість членів кафедри, наукові частини й кафедри планують, як правило, стільки різних тем, скільки працює в даному вузі викладачів історії КПРС. Такий стан, наприклад, на кафедрх історії КПРС Української сільськогосподарської академії, Київського автошляхового інституту, Дніпропетровського, Львівського, Ужгородського університетів, Харківського, Одеського й Львівського політехнічних інститутів, Київського й Кримського пединститутів та багатьох інших вузів республіки.

Багатомість науково-дослідної роботи, характерна для більшості кафедр історії КПРС, призводить до того, що кафедра, як науковий колектив, не має свого обличчя, не має визначеного напрямку в науковій роботі і не може подати кваліфіковану допомогу в науковій роботі членам кафедри. Все це серйозна перешкода для розгортання творчих дискусій, наукової розробки історії КПРС та КП України.

Ось чому заслугоує схвалення й великого поширення досвід підготовки колективних монографій, що його набули кафедри історії КПРС Київського державного університету, Київського політехнічного інституту, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук, Вищої партійної школи при ЦК КПУ, Одеського кредитно-економічного інституту та інших вузів республіки.

З метою подання допомоги кафедрам і окремим авторам у виборі тем історико-партійних досліджень, Координаційна рада розробила й розіслала на обговорення кафедр перелік тем і проблем з історії КПРС та КП України, що вимагають наукової розробки. Цей перелік вузи з вдячністю прийняли як документ, що визначає основний напрямок історико-партійних досліджень.

У своїх листах кафедри висловили критичні зауваження й побажання, які Координаційна рада врахує під час остаточного розгляду й затвердження згаданого переліку на своїй президії.

М. С. КЛИМКО

IV З'ЇЗД ТОВАРИСТВА УГОРСЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ДРУЖБИ

У зміцненні дружби і співробітництва між угорським і радянським народами значну роль відіграє Товариство угорсько-радянської дружби.

21—22 січня 1966 р. в залі засідань угорського парламенту відбувся IV з'їзд цього Товариства, на якому були присутні 350 делегатів з ухвальним і 80—з дорадним голосом, близько 100 гостей. На з'їзд прибула й делегація Радянського Союзу на чолі з тов. Й. В. Шикіним.

Серед делегатів — представники усіх верств угорського суспільства: робітники, селяни, трудова інтелігенція. У роботі з'їзду взяли участь секретарі ЦК УСРП тт. І. Сірмаї, З. Комочін, міністр закордонних справ Я. Петер, президент Угорської Академії наук І. Русняк, видатні вчені, письменники. Вперше на з'їзді були присутні представники Всеугорської Ради Вітчизняного Народного Фронту, які вже рік працювали спільно з Товариством.

Делегати підвели підсумки роботи, проведеної після III з'їзду, який відбувся в 1959 р., визначили завдання на наступний період.

З доповіддю виступив генеральний секретар Товариства Іштван Кріштоф, який підкреслив, що дружба між двома народами зародилась з встановленням Радянської влади в Угорщині у 1919 р., а розквітла у 1945 році, коли героїчна Радянська Армія принесла визволення угорському народові. Трудящі Угорщини бачать у радянському народі свого вірного союзника, найближчого друга і рідного брата. І. Кріштоф, висвітлюючи у своїй доповіді діяльність Товариства, відзначив, що Угорщину «Радянський Союз завжди підтримував, допомагав досвідом, подавав і подає безкорисливу допомогу в будівництві соціалізму»¹.

21 рік прямих політичних, економічних, наукових і культурних зв'язків з СРСР, реконали трудящих Угорщини, що радянський народ — справжній друг угорського народу. Він допоміг йому у визволенні від фашистського гніту, у зміцненні влади робітників і селян, в індустріалізації країни.

Член Політбюро секретар ЦК УСРП тов. І. Сірмаї у виступі на з'їзді сказав, що «непорушний союз з Радянським Союзом допоміг Угорщині перетворитися в незалежну, самостійну, суверенну країну»². Тов. Іштван Сірмаї вказав також на визначну роль Країни Рад, Комуністичної партії Радянського Союзу в боротьбі за мир і прогрес людства.

Відносини між СРСР і УНР є рівними і вигідними для обох країн. Відомо, що УНР одержує з Радянського Союзу 70% промислової сировини, а взаємні вивозить

машини, інструменти. Такий взаємовигідний обмін дав можливість швидко ліквідувати економічну відсталість Угорщини, перетворити її в індустріальну країну³.

Про економічну допомогу Радянського Союзу Угорщині говорили делегати з'їзду у своїх виступах. Так, делегатка від комітату (області) Боршод Е. Терекі розповіла про те, як розквітають при братній підтримці Радянського Союзу промисловість і сільське господарство комітату, про будівництво Боршодського хімічного комбінату, спорудженого при співробітництві з радянськими друзями.

Про величезну допомогу, яку дістає від СРСР чорна металургія Угорщини, розповів робітник Чепельського металургійного комбінату Д. Мороз. Чепельські заводи на 90% забезпечуються сировиною з Радянського Союзу, вартість якої становить приблизно півмільярда форинтів⁴.

Академік Т. Ердеї-Груз вказав, що дружба народів Радянського Союзу з трудящими Угорщини справжня, основана на рівноправних відносинах. Вона вигідна угорському народові, бо він дуже багато одержує від Радянського Союзу.

Ця безприкладна в історії дружба є необхідною ланкою в спільній справі соціалізму⁵.

Делегати відзначали, що з кожним днем міцніють традиційні зв'язки між окремими містами і колективами трудящих Угорщини та СРСР, між Сегедом і Одесою, Кечкеметом і Сімферополем, між трудящими Талліна і Будапешта та ін.

Велике значення для зміцнення угорсько-радянського співробітництва мають особисті контакти між радянськими та угорськими спеціалістами, взаємне вивчення досвіду роботи, відвідування промислових підприємств тощо. Тільки протягом останніх трьох років у Радянському Союзі побували 4 тис. селян і 3 тис. угорських робітників⁶.

Доброю традицією став обмін поїздами дружби. Робітники, селяни обох країн, беручи участь у цих поїздах, діляться досвідом роботи, зміцнюють дружні зв'язки. Для туристів з Радянського Союзу Товариство угорсько-радянської дружби організувало протягом п'яти років близько 2 тис. зустрічей, в тому числі майже 300 — для обміну досвідом роботи.

Зв'язки між трудящими двох країн міцніють з кожним роком. В УНР у 1963—1965 рр. на честь 20-річчя визволення Угорщини від фашистського рабства були проведені дні естонської, білоруської, української культури. Влаштовувалися виставки досягнень СРСР та союзних республік.

У свою чергу, в Радянському Союзі про-

³ «Maqyar Nemzet», 23 січня 1966 р.

⁴ Там же.

⁵ «Népszava», 22 січня 1966 р.

⁶ «Magyar Nemzet», 13 січня 1966 р.

¹ Журн. «Ország-világ», 26 січня 1966 р.

² Газ. «Правда», 24 січня 1966 р.

ходили дні угорської культури, зокрема останнім часом — у Білорусії та Азербайджані. Комсомол Угорщини у зв'язку з 20-річчям визволення країни організував поїздки молоді в СРСР, а ЦК ВЛКСМ — туристські поїздки до Угорщини. У 1965 р. понад 10 тис. юнаків та дівчат з кожної сторони побували у своїх друзів⁷.

Найбільш пам'ятним для трудящих УНР є візит 140 радянських гостей, які були запрошені на святкування 20-ї річниці визволення. В склад делегації увійшли учасники боїв за Угорщину та їх родичі — дочка парламентаря капітана Остапенка, який був убитий під Будапештом, перший військовий комендант угорської столиці генерал Замерцев, Лідія Мартищенко — жива героїня кінокартини «Альба Регія», Голубцев — колишній солдат, що став прообразом для створення угорським скульптором Ж. Кішфалуді-Штроблем пам'ятника радянським воїнам на горі Геллерт та інші⁸.

У Радянському Союзі виявляють великий інтерес до угорської культури, мистецтва, досягнень цієї країни. Твори класиків угорської літератури К. Міксата, Ш. Петефі, Е. Аді, А. Йожеф, а також сучасних поетів і письменників Й. Дарваша, І. Добози, Б. Іллеша та інших видані

в Радянському Союзі тисячними тиражами. У наших концертних залах, філармоніях часто звучить музика Ф. Ліста, З. Кодаї, Б. Бартока, І. Кальмана. Все це є заслугою Товариства радянсько-угорської дружби, яке налічує близько 700 колективних членів.

Товариство радянсько-угорської дружби має відділення на Україні, в Білорусії, Молдавії, Грузії, Азербайджані, Естонії, в Ленінграді, Іркутську, Омську, Калініні, Ужгороді і в інших містах нашої країни. Правильно зазначив на з'їзді голова радянської делегації тов. Й. В. Шикін, що вірним другом угорського народу є весь 230-мільйонний радянський народ⁹.

IV з'їзд Товариства угорсько-радянської дружби був маніфестацією дружніх зв'язків угорського і радянського народів, він ще раз засвідчив, що характерними рисами відносин між країнами соціалістичної співдружності є повна рівноправність, взаємна повага до незалежності і суверенітету кожної з держав, братерська взаємодопомога та співробітництво. З'їзд обрав нове правління Товариства, яке очолив видатний угорський громадський діяч, журналіст Ерне Міхайфі, генеральним секретарем знову обраний Іштван Кріштоф.

В. І. ХУДАНИЧ

⁷ «Maqyar Nemzet», 23 січня 1966 р.

⁸ «Maqyar Nemzet», 13 січня 1966 р.

⁹ «Maqyar Nemzet», 23 січня 1966 р.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Б. Ф. Поршнев*. Ленинская наука революции и социальная психология. *В. М. Гончарова*, *А. А. Макаренко*. В. И. Ленин о соотношении национального и интернационального в развитии общества. *А. П. Трояновский*. Борьба В. И. Ленина за утверждение идеи пролетарского интернационализма. Сообщения. *М. Ф. Дмитриенко*. Публикация произведений В. И. Ленина в большевистских газетах Украины (март 1917 г.— февраль 1918 г.). *В. И. Товкун*. Особенности миграции населения УССР (1959—1963 гг.). *И. Т. Лисевич*. Сотрудничество ученых Украинской ССР и Румынии в послевоенный период. *М. К. Коваль*. К вопросу о создании и деятельности научно-исторических учреждений на Украине в первые годы Советской власти. *Г. А. Яценко*. Некоторые вопросы развития товарного производства в позднефеодальный период. К созданию исторического атласа Украины. *Материалы для пропагандистов. КП Украины на современном этапе строительства коммунизма*. От редакции. *Л. Ю. Беренштейн*. В. И. Ленин о руководящей роли Коммунистической партии в советском обществе. *А. С. Хабло*. Из опыта деятельности партийных организаций Украины по развитию и усовершенствованию ленинского стиля работы. Возвращаясь к напечатанному. Заметки. В помощь преподавателю истории. К вопросу об истории городов и сел Советской Украины. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *B. F. Porshnev*. Leninist Theory of Revolution and Social Psychology. *V. M. Goncharova*, *A. A. Makarenko*. V. I. Lenin about Correlation of the National and International in the Development of Society. *A. P. Troyanovsky*. Lenin's Struggle for Assertion of the Idea of Proletarian Internationalism. Communications. *M. F. Dmitrienko*. V. I. Lenin's Works Publication in the Ukrainian Bolshevik Press (March 1917—February 1918). *V. I. Tovkun*. Peculiarities of Migration of Population in the Ukr. SSR. (1959—1963). *I. T. Lisevich*. Collaboration of the Ukrainian and Romanian Scientists in the Post-war Period. *M. K. Koval*. The Question of Creation and Activity of Scientific Historical Institutions in the First Years of the Soviet Power. *G. A. Jatsenko*. Some Questions of Commodity Production Development in the Late Feudal Period. To the Creation of Historical Atlas of the Ukraine. *Materials for Propagandist. CP of Ukraine at the Present Stage of Building Communism*. *L. J. Berenshtein*. V. I. Lenin about Leading Role of the Communist Party in Soviet Society. *A. S. Khablo*. The CP of Ukraine Organisations Activity Directed on Development and Improvement of Lenin's Method of Work. Reverting to the Printed. Notices. Advice to the Teachers of History. On the Questions of the Soviet Ukraine Cities and Villages History. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News.

ПОПРАВКИ

В № 3 на сторінках 26, 27 і 28 посилання читати: ⁹¹ Журн. «Комуніст України», 1963, № 6, стор. 49; ⁹⁴ Журн. «Комуніст України», 1964, № 1, стор. 69—71; ⁹⁷ Газ. «Радянська Україна», 19 листопада 1965 р.; ⁹⁸ Газ. «Київська правда», 18 грудня 1965 р.; ¹⁰¹ Поточний архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України за 1965 р.; ¹⁰². Там же, ¹⁰³ Журн. «Блокнот агітатора», 1965, № 11, стор. 6—7.

5-16 Додаток

Ціна 60 коп.

КИЇВСЬКА ОБЛАСНА ДРУКАРНЯ